

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

1914

Den tyska vicekonsuln Albert Goldbeck-Löwe och krigsutbrottet i Finland 1914

De intellektuella och 1914

Trekungamötet i Malmö 1914

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén

Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt

Nils Erik Villstrand • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historisk Tidskrift för Finland
c/o Vetenskapernas hus
Kyrkogatan 6
00170 Helsingfors

Telefon 040-563 1492
E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jens.grandell@sls.fi
jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +358 9 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Historiska föreningen 100 år

Detta temanummer behandlar händelser och fenomen under året 1914, ett år som storpolitiskt sett är aktuellt då vi i år firar hundraårsminnet av första världskrigets utbrott. Men även ur finlandssvensk kulturell synvinkel ter sig året 1914 viktigt, för då grundades vid ett möte på Nylands Nation Historiska föreningen som Svenska studenters historiska förening. Grundandet skedde i april 1914 av svenskspråkiga studenter på Nylands Nation. Symptomatiskt nog togs på samma ställe hösten 1914 initiativet till att grunda Jägar rörelsen. Till ordförande i den nya föreningen för historiker valdes docent P. O. von Törne, senare professor vid Åbo Akademi. Ytterligare grundade samma unga svenska historiker vid Helsingfors universitet två år senare, 1916, *Historisk Tidskrift för Finland* för att ge historievetenskapen i Finland en svensk röst och ett alternativ till den fennomanska tolkningen av Finlands historia.

Föreningen antog 1929 namnet Historiska föreningen. *Historisk Tidskrift för Finland* utgavs länge som ett fristående organ, men 1968 trädde föreningen in och övertog utgivningen av tidskriften. Det är ännu i dag Historiska föreningens främsta uppgift.

För att hedra Historiska föreningens sekeljubileum utges därför ett jubileumsnummer med 1914 som tema. Numret innehåller uppsatser om de tyska migranterna i Finland vid krigsutbrottet i augusti (Annette Forsén), om ”De intellektuella och 1914” (Stefan Nygård) samt om det nordiska trekungamötet i Malmö (Peter Stadius). Ytterligare innehåller avdelningen ”Översikter och meddelanden” bidrag rörande finlandssvenska framtidshorisoner år 1914 (Henrik Meinander) samt en översikt av det finlandssvenska pressfältet mellan storstrejken och krigsutbrottet (Lars-Folke Landgrén). Numret avrundas med ett antal granskningar och ett genmäle.

*Lars-Folke Landgrén
Peter Stadius*

ANNETTE FORSÉN

Den tyska vicekonsuln Albert Goldbeck-Löwe och krigsutbrottet i Finland 1914

När den tyska generalkonsuln i Helsingfors, Karl Flügel, den 27 juni 1914 ansökte om semester från mitten av juli kunde han föga ana hur dåligt vald tidpunkten var.¹ Bara en dag efter att Flügel hade lämnat in sin ansökan om semester föll skotten i Sarajevo. Mordet på ärkehertig Frans Ferdinand, Österrike-Ungerns tronföljare, eskalerade därefter till ett världskrig som kom att få enorma följder: miljontals döda och skadade, störtade monarkier och imperier, uppkomsten av nya maktkonstellationer, nya gränser och stater samt stora politiska, ekonomiska och sociala förändringar. För Finlands del fungerade kriget som en katalysator för aktivisternas självständighetssträvanden. Det blev också en vattendelare i förhållandet mellan Finland och Tyskland som därefter allt mera präglades av politiska och militära synpunkter vid sidan om de tidigare kulturella och ekonomiska förbindelserna. Men sett ur ett mikroperspektiv, vilka direkta och indirekta följder fick krigsutbrottet den 1 augusti för tyska undersåtar som levde i Finland, för den lilla tyska kolonin och för Flügelns vikarie, vicekonsul Albert Goldbeck-Löwe?

Det finns tyvärr mycket litet arkivmaterial från 1914 som berör den tyska delen av befolkningen i Finland. Det beror på att alla tyska

1. För Flügelns ansökan om tjänstledigt se Flügel till tyska utrikesministeriet 27.6.1914 i vilken han ber om sex veckors sjuksemester fr.o.m. den 17 juli, R 141208 Das Kaiserliche Deutsche Konsulat in Helsingfors, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

undersåtar utvisades ur Finland direkt efter krigsutbrottet. Den tyska legationen i S:t Petersburg och det tyska konsulatet i Finland stängdes med ytterst kort varsel och handlingar förstördes.² Tysk egendom beslagtogs och all tysk skol- och föreningsverksamhet upphörde.³ Kvar finns enbart enstaka handlingar i Tyska skolan och den tyska församlingens arkiv. I Tyska skolans arkiv finns emellertid också Goldbeck-Löwes arkiv som innehåller minnesanteckningar och brev från första världskriget.⁴ Generalguvernörens kansli i Riksarkivet i Helsingfors ger därtill information om övervakning av tyskar från de ryska myndigheternas sida och utvisningen av tyskarna. Hur tyskarnas situation i Finland under hösten 1914 uppfattades från tysk sida framgår av handlingar i det tyska utrikesministeriets arkiv samt Bundesarchiv i Berlin. Tilläggas kan att i publikationer om den tyska kolonin i Finland nämns krigsutbrottet 1914 vanligen rätt sparsamt.⁵

Den här uppsatsen kretsar p.g.a. ovanstående i hög grad kring hur den tyska vicekonsuln i Helsingfors, kommerserådet Albert Goldbeck-Löwe, upplevde krigsutbrottet och dess konsekvenser för tyskarna i landet. Goldbeck-Löwe hade kommit till Finland via Ryssland 1894 och var ägare till en framgångsrik agenturfirma som importerade förnödenheter såsom tegelstenar, metallprodukter, kemikalier och hampa till Finland. Han var tysk vicekonsul i Helsingfors sedan år 1900. Goldbeck-Löwe var därtill ytterst aktiv inom den tyska kolonin.

-
2. I S:t Petersburg brändes delar av legationens arkiv innan legationens personal evakuerades. Se brev från Max Biermann till rikskansler Bethmann Hollweg 6.8.1914, Rep. Deutsche Konsulate. R 141238 Kaiserliches Deutsches Generalkonsulat in S:t Petersburg, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.
 3. Deutscher Vereins arkiv i Tammerfors och Deutscher Wohltätigkeitsvereins arkiv hör till de arkiv som beslagtogs och delvis gick förlorade.
 4. Aue-Stiftelsen i Helsingfors publicerade i november 2014, efter att denna uppsats skrevs, utvalda arkivkällor ur Goldbeck-Löwes arkiv. Se Uta-Maria Liertz (Hrsg.), *Vertrauensmann in finnischen Angelegenheiten. Berichte, Briefe und Erinnerungen von Albert Goldbeck-Löwe zu Finnland und Deutschland im Ersten Weltkrieg*, Skrifter utgivna av Aue-Stiftelsen (Helsinki 2014).
 5. Se t.ex. Geert Sentzke, *Deutsche Gemeinde Helsinki-Helsingfors 1858–1971. Geschichte der ev. luth. Gemeinde deutscher Sprache in Finnland* (Helsinki 1972), s. 135–138; Friedrich Israel, *Die Geschichte des Deutschen Vereins zu Helsinki, 1898–1928* (Helsinki 1928), s. 10–13; Uta-Maria Liertz, 'Von der Gründung bis zur Schließung 1880–1944', *Begegnungen. Kohtaamisia koulutiellä. Deutsche Schule Helsinki. 125 Jahre auf dem Weg*, Hrsg. Pestalozzi Schulverein, (Helsinki 2006), s. 75; Annette Forsén, *Deutschland, Deutschland über alles. Tysk föreningsverksamhet i Finland och Sverige 1910–1950* (diss.) (Helsingfors 2012).

Kommerserådet Albert Goldbeck-Löwe (1863–1934). Bild: Tyska skolans arkiv, Helsingfors.

Han var ordförande för den tyska sällskapsföreningen i Helsingfors och för den lokala tyska välgörenhetsföreningen. Han satt också i kyrkorådet för den tyska församlingen. Goldbeck-Löwe betraktades allmänt, vid sidan om den tyska kyrkoherden Friedrich Israel, som den tyska kolonins ledare.⁶

Goldbeck-Löwes upplevelser finns återgivna dels i en artikel, ”Vor zehn Jahren”, som 1924 publicerades i ett antal tidningar och tidskrifter, dels i form av en längre odaterad minnesskildring från krigsutbrottet som finns i Goldbeck-Löwes arkiv i Tyska skolan i Helsingfors. Enligt uppgift hade artikeln skrivits i augusti 1914 i Stockholm, men det överensstämmer bara delvis med fakta.⁷ Texten påminner visserligen om en rapport som Goldbeck-Löwe skrev till det tyska utrikesministeriet den

6. För mera om Goldbeck-Löwe se Annette Forsén, ’Goldbeck-Löwe, Albert (1863–1934)’, *Kansallisbiografia verkkojulkaisu*, www.kansallisbiografia.fi.

7. Albert Goldbeck-Löwe, ’Vor zehn Jahren’, *Deutsch-Finnische Nachrichten* 1.8.1924, *Svenska Pressen* 9.8.1924 och *Deutsch-Evangelisch für Finnland* 1.11.1924, s. 19–20; för minnesskriften se ’Vor der Kriegserklärung’, *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors. Observera att arkivet innehåller ett antal olika versioner av samma text.

12 augusti 1914, men samtidigt är den nästan identisk med den första delen av minnesskildringen från krigsutbrottet som sträcker sig ända fram till våren 1915!⁸ De något skarpare formuleringarna, de extra exemplen och smärre stilistiska grodor som finns i minnesskildringen indikerar att den är ursprungstexten till "Vor zehn Jahren". Verbens tempusformer och det faktum att den röda tråden på sina platser inte är koherent i minnesskriften, tyder på att den tillkommit genom att man använt textavsnitt ur brev eller tidigare skrivna texter.

Information i minnesskriften indikerar att den har tillkommit någon gång mellan maj/juni 1915 och april 1916. Goldbeck-Löwe nämner t.ex. att det tyska sändebudet i Stockholm Franz von Reichenau lämnade posten som sändebud, något som officiellt skedde i mars 1915. Häktingen av Emil Possehl, en tysk affärsman som bedrev mycket handel med Sverige och Tyskland, i maj 1915 nämns också i texten, men inte att denne blev frisläppt i april 1916 efter en rättegång.⁹ Tidsmässigt passar det också in på så sätt att Goldbeck-Löwe i maj 1915 avslutade sitt hedersuppdrag som extraordinär sakkunnig i handelsfrågor för den tyska legationen i Stockholm och därefter hade tid att sammanställa minnesskriften.¹⁰ Man kan dock fråga sig varför Goldbeck-Löwe som under kriget var artikelskribent för flertalet svenska och tyska tidningar väntade i tio år på att publicera texten. Största delen av de övriga minnesanteckningar som finns i arkivet är skrivna först efter första världskriget.¹¹ Det är således fullt möjligt att texten trots allt tillkommit först efter kriget.

-
8. Goldbeck-Löwe till tyska utrikesministeriet, R 141208 Das kaiserliche deutsche Konsulat in Helsingfors, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.
 9. För mera om hemkallandet av Reichenau se Inger Schuberth, *Schweden und das Deutsche Reich im ersten Weltkrieg. Die Aktivistenbewegung*, Bonner Historische Forschungen Band 46 (Bonn 1981); för mera om Emil Possehl se "Possehl Emil", *Nordisk familjebok*, andra upplagans supplement (Stockholm 1915), s. 1126.
 10. Hedersuppdraget som extraordinär sakkunnig i handelsfrågor sträckte sig från början av november 1914 till maj 1915. Han slutade p.g.a. meningsskiljaktigheter med legationen och utrikesministeriet om sina arbetsuppgifter. Brev från tyska utrikesministeriet till Reichenau 5.11.1914; brev Goldbeck-Löwe till Bethmann-Hollweg 15.5.1914 och flertalet brev från Goldbeck-Löwe till det nya tyska sändebudet i Stockholm Lucius april och maj 1915, Deutsche Gesandtschaft Stockholm 269, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.
 11. För Goldbeck-Löwes roll som artikelskribent under första världskriget se Forsén, 'Goldbeck-Löwe'. För Goldbeck-Löwes andra minnestexter från kriget se *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors.

För att kunna förstå varför Goldbeck-Löwe skrev om vissa formuleringar i den publicerade versionen är det viktigt att placera in hans artikel i den tidsperiod då den publicerades. År 1924 hade det förflutit tio år sedan krigsutbrottet. Tyskland, som var den förlorande parten i kriget, hade förlorat stora delar av sin areal och tvingats till betydande krigsskadestånd. Artikel 231, d.v.s. den så kallade skuldparagrafen från Versaillesfreden, blev häftigt kritiserad av den nationella historieskrivningen i Tyskland, något som nationella högerkretsar i Tyskland inte var sena att utnyttja. Tyskland skakades av kupp försök och hyperinflation under åren efter kriget. Allt detta samt det faktum att också en del historiker och politiker från andra länder började kritisera skuldparagrafen gjorde att det fanns en beställning på dylika tankegångar.¹² En kritisk hållning till Versaillesfreden och speciellt till skuldfrågan kännetecknade också sinnesstämningen i början av 1920-talet inom den tyska kolonin i Helsingfors.¹³ Majoriteten av medlemmarna i kolonin, däribland redaktören för *Deutsch-Evangelisch in Finnland*, kyrkoherde Friedrich Israel, kan beskrivas som konservativt nationalistiska¹⁴. Goldbeck-Löwe själv kan sägas ha stått nära tysknationella ideal.¹⁵

Goldbeck-Löwes beskrivning av krigsutbrottet är intressant inte bara som en ögonvittnesskildring, utan också som en del av debatten om kausalitetssammanhangen kring första världskriget och skuldfrågan, som p.g.a. att det nu förflutit hundra år sedan krigsutbrottet, igen är en aktuell fråga. De bakomliggande orsakerna till världskriget har under årens lopp ansetts ligga i allt från utvecklingen inom det tyska samhället till det europeiska allianssystemet, från enskilda individer till olika maktgrupperingar. Historiografiskt sett har forskningen kring de utlösande faktorerna till världskriget i stor utsträckning betonat Tysk-

-
12. Ernst Schulin, 'Weltkriegserfahrung und Historikerreaktionen' i W. Küttler, J. Rüsen, E. Schulin (Hrsg.), *Geschichtsdiskurs*. Bd. 4. *Krisenbewusstsein, Katastrophenerfahrungen und Innovationen 1880–1945* (Frankfurt am Main 1997), s. 172. Gerhard Hirschfeld, 'Der erste Weltkrieg in der deutschen und internationalen Geschichtsschreibung', *Politik und Zeitgeschichte* 29–30 (2004), s. 3–12.
 13. För Goldbeck-Löwe se Forsén, 'Albert Goldbeck-Löwe'. För den tyska kolonin i Helsingfors se Annette Forsén, *Tysk föreningsverksamhet i Helsingfors och Stockholm*, opublicerad licentiatavhandling (Helsingfors universitet 2001), s. 54–58.
 14. För begreppet se O. Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770–1990*, 3:e omarbetade upplagan (München 1996), s. 279–280.
 15. För denna tolkning se Forsén, 'Albert Goldbeck-Löwe'.

lands roll.¹⁶ Under de senaste tjugo åren har dock historiker som t.ex. Niall Ferguson, Jörn Leonhard och Christoffer Clark också vågat sig på nya angreppssätt på första världskrigets historia. Fergusons kontrafaktiska undersökning från 1990-talet lyfter starkt fram Storbritanniens betydelse vid krigsutbrottet mellan Tyskland och Ryssland, medan Clark helt nyligen valt att lyfta fram Serbien, Ryssland och Frankrike som viktiga aktörer vid sidan om Tyskland. Enligt Leonhard var det bristen på förtroende mellan alla de viktiga aktörerna som orsakade kriget. Ansvar för att krisen eskalerade placerar han hos Tyskland och Storbritannien.¹⁷

Den tyska kolonin i Finland

När Tyskland förklarade Ryssland krig den 1 augusti 1914 fanns det litet mer än tusen tyska undersåtar i Finland. Den exakta siffran är svår att ange då det inte finns någon statistik över alla utlänningar i landet före 1920 trots att det fanns pass- och anmälningstvång för utlänningar under den tid Finland var ett autonomt storfurstendöme inom det ryska kejsardömet. Antero Leitzinger bedömer dock att det fanns ca 40 000 utlänningar i Finland år 1910. Han baserar sin uppskattning på en jämförelse mellan uppgifter om antalet utlänningar i städer som insamlades 1910 med den procentuella andelen utlänningar och deras fördelning i hela landet från år 1920.¹⁸ Enligt folkräkningen från år 1910 uppgick tyskarnas antal i städerna sammanlagt till 1 004 personer. Enligt statistiken från 1920 tenderade de tyska invandrarna, som så många andra immigrantgrupper, att främst slå sig ner i större städer. Med samma jämförande metod som Leitzinger kan man dra slutsatsen att det fanns ca 1 200 tyska undersåtar i landet 1910.¹⁹

-
16. Till de mera kända klassiska publikationerna på temat vilka väckt debatt efter andra världskriget hör Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918* (Düsseldorf 1961) och A. J. P. Taylor, *The First World War: An Illustrated History* (London 1963). Fischer lade skulden för kriget på Tyskland, som enligt honom visade samma tendenser i det första som i det andra världskriget. Taylor följer Fischers teorier. Det populärvetenskapliga greppet gjorde att verket fick stor genomslagskraft.
 17. Niall Ferguson, *The Pity of War* (New York 1999); Jörn Leonhard, *Die Büchse der Pandora. Die Geschichte des Ersten Weltkriegs* (München 2014) och Christoffer Clark, *The Sleepwalkers: How Europe went to War* (London 2012).
 18. Antero Leitzinger, *Ulkomaalaispolitiikka Suomessa 1812–1972* (Helsinki 2008), s. 99–101.
 19. *Statistisk årsbok för Finland 1920* (Helsingfors 1922).

De största utlänningsgrupperna i landet var ryssar och svenskar. Tyskarna placerade sig först på tredje plats. Andelen tyskar av alla utläningar 1910 uppgick trots det i städerna enbart till knappt sex procent. En jämförelse mellan städerna visar att tyska invandrare hade en större benägenhet än andra utläningar att slå sig ner i Nikolaistad (Vasa), Åbo och Tammerfors där de utgjorde mellan tio och tretton procent av alla utläningar. I den mångkulturella staden Viborg var däremot endast litet under tre procent av alla utläningar tyskar. Motsvarande tal för Helsingfors var närmare sex procent. Numerärt sett hade Helsingfors år 1910 med 531 personer störst antal tyska invånare av alla finländska städer.²⁰

Vad gjorde dessa tyska undersåtar i Finland? Närheten till Ryssland och liberala tullbestämmelser fungerade som starka pullfaktorer för tysk invandring under tiden före första världskriget. Betydande var också att Tyskland var ett av Finlands största importland.²¹ En annan stark pullfaktor var förstås det faktum att Finland överlag var ett land som under decennierna före första världskriget befann sig i en stark utvecklingsfas, vilket öppnade upp för många nya arbetsmöjligheter och ekonomiska satsningar. Det nära geografiska läget kombinerat med en luthersk kulturtradition och en elit som talade ett germanskt språk underlättade ytterligare invandringen, som i hög grad kan definieras som kedjemigration eller arbetsmigration. Majoriteten av tyskarna var hantverkare, handelsmän och handelsbiträden. Musiker, tekniker och bryggare var också välrepresenterade yrken bland tyskarna, som var välutbildade i jämförelse med den övriga befolkningen i landet.²²

Den tyska invandringen underlättades också av det faktum att de ryska myndigheterna var rätt så liberala när det gällde invandring. Att byta medborgarskap var relativt svårt, men de som naturaliserades kunde sedan fritt resa runt i hela Ryssland. Tyskarna integrerades väl i befolkningen, och det är därför svårt att ange hur många som hade natura-

20. *Väenlasku Helsingissä, Turussa, Viipurissa, Tampereella, Nikolai-kaupungissa, Porissa ja Oulussa joulukuun 7. päivänä 1910. Suomenmaan virallinen tilasto VI* (Helsinki 1914).

21. Exporten till Tyskland låg dock enbart på litet över 13 procent före kriget. För mera se Seppo Rytönen, 'Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen Finnland und Deutschland vor dem ersten Weltkrieg', Jorma Kalela & Hannes Saarinen (toim.), *Suomalaisten ja DDR:läisten historiantutkijoiden Mekrijärvellä 31.5.-4.6.1986 pitämän kymmenen seminaarin esitelmät* (Helsinki 1988), s. 87-91.

22. För mera om de olika pullfaktorerna och migranterna se Forsén, *Deutschland, Deutschland*, s. 43-47 och 101-102.

liserats. Statistiska uppgifter över antalet tyskspråkiga 1910 visar dock att antalet tyskspråkiga var 1 794, d.v.s. en summa som var något större än antalet tyska undersåtar.²³ I det antalet ingår dock också schweizare, österrikare, balttyskar och rysslandstyskar som eventuellt angav tyska som sitt första språk. Med tanke på det är summan förhållandevis låg, men det bör betänkas att angivandet av språktillhörighet för det första är valbart, och för det andra uppvisar statistiken enbart ett språk. Tvåspråkighet eller mångspråkighet syns inte i statistiken. Det är viktigt att notera att den tyska kolonin i Finland var allt annat än homogen. Den bestod av personer av olika nationaliteter och med väldigt olika språkliga och kulturella bakgrunder. Synen på Finland, Ryssland och Tyskland varierade, men medlemmarna i kolonin identifierade sig alla på ett eller annat sätt med det tyska språket och den tyska kulturen.²⁴

Före första världskriget fanns det två tyska församlingar i Finland, en handfull tyska föreningar på olika håll i landet och en tysk skola i Helsingfors. Församlingarna som låg i Helsingfors och Viborg hade vid krigsutbrottet sammanlagt ca 2 100 medlemmar. Den förstnämnda hade grundats 1858, den sistnämnda redan 1743. I de tyska församlingarnas regi verkade redan tidigt ett antal välgörenhetsföreningar, men *Deutscher Wohltätigkeitsverein in Finnland* som grundades år 1880 räknas som den första moderna tyska föreningen i Finland. Den grundades som en paraplyorganisation, och lokalföreningar i Helsingfors, Åbo, Viborg och Tammerfors anslöt sig till den efterhand i takt med att de grundades fram till första världskrigets utbrott. Välgörenhetsföreningen drev den tyska skolan i Helsingfors, som hade grundats 1881 och som vid tiden för första världskriget hade närmare hundra elever. Skolan spelade en viktig roll för upprätthållandet av det tyska språket och den tyska kulturen inom kolonin.²⁵ För att bättre kunna upprätthålla det tyska språket hade församlingen, välgörenhetsföreningen och skolan också små bibliotek.²⁶

23. *Statistisk årsbok för Finland 1920*.

24. Annette Forsén, 'Deutsche Präsenz in Finnland durch die Jahrhunderte', *Kohtaamisia koulutiellä. Deutsche Schule Helsinki. 125 Jahre auf dem Weg*, Hrsg. Pestalozzi Schulverein (Helsinki 2006), s. 35–39.

25. För tyska skolan i Helsingfors se Liertz, 'Von der Gründung' och Walter Doll, *Geschichte der Deutschen Schule Helsinki 1881–1981* (Helsinki 1981).

26. För mera om biblioteken se Annette Forsén, 'Von einer Gemeindebücherei zur öffentlichen wissenschaftlichen Bibliothek' i "...geräuschlos unberechenbare Zinsen spenden". *125 Jahre Deutsche Bibliothek Helsinki 1881–2006*, Aue-Säätiön julkaisu 18

Förutom välgörenhetsföreningar fanns det också tyska sällskapsföreningar i Helsingfors, Tammerfors, Viborg och Åbo. De riktade sig enbart till tyska män eller män av tyskt ursprung.²⁷ De tyska män som grundade sällskapsföreningarna hade ofta en stark tysk nationell identitet. Föreningarna värnade inte enbart om det tyska språket och tyska seder, som det stod i deras stadgar, utan konstruerade och upprätthöll också en stark tysk nationell identitet bland sina medlemmar. I *Deutscher Vereins* klubbrum i Helsingfors lästes tyska tidningar som *Das Echo* och *Die Woche*, båda konservativa tidningar. Man firade allt från 100-årsdagen för slaget i Leipzig till den tyska kejsarens födelsedag. Ett programblad från den tyska föreningen i Tammerfors visar att vid firandet av kejsarens födelsedag år 1912 sjöngs både den preussiska nationalsången *Heil dir im Siegeskranz* och *Deutschland, Deutschland über alles*, vars popularitet växte enormt i Tyskland under åren före kriget.²⁸ Vid sidan om välgörenhets- och sällskapsföreningarna fanns det också en handfull andra små tyska föreningar. De sociala nätverken mellan tyskarna var således mycket starka.

Krigsutbrott

Vicekonsul Goldbeck-Löwe mottog, enligt egen utsago, nyheten om att krig brutit ut mellan Tyskland och Ryssland av en redaktör från *Hufvudstadsbladet* på kvällen den 1 augusti 1914. Hans första reaktion på nyheten beskriver han i sina hågkomster med orden: ”Ich glaubte meinen Ohren nicht zu trauen”. Förvåningen gällde dock inte krigsutbrottet i sig, utan det faktum att Tyskland var den angripande parten. Han återger hur han försäkrade sig om att så verkligen var fallet genom att fråga redaktören om det inte ändå var tvärtom, d.v.s. att Ryssland hade förklarat Tyskland krig. Oberoende av om hans förvåning var äkta eller enbart en efterkonstruktion så framhäver han att Tyskland inte ensam bar skulden till kriget.²⁹ I den publicerade och något om-

(Helsinki 2006), s. 15–71. Noteras kan att de olika biblioteken efter världskriget slogs samman till dagens Deutsche Bibliothek.

27. För mera om de tyska föreningarna i Finland se Forsén, *Deutschland, Deutschland* och Forsén, *Tysk föreningsverksamhet*.

28. Lieder zum Festabend anlässlich des Geburtstages Seiner Majestät des Deutschen Kaisers am 27.1.1912, Deutscher Verein in Tammerfors, Småtryck, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

29. Goldbeck-Löwe, ’Vor der Kriegserklärung’, *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors.

skrivna versionen från 1924 valde han därtill att sätta citationstecken runt ordet officiell när han talade om Tyskland som den officiella angripande parten. Enligt honom skapade Tysklands krigsförklaring en bild av att Ryssland förde ett nationellt försvarskrig.³⁰ Indirekt kritiserar han därmed den tyska och österrikisk-ungerska ledningens agerande. Skuldfrågan var något som sysselsatte de olika parterna i konflikten redan före själva krigsutbrottet, men frågan fick en helt ny betydelse efter freden i Versailles. Just på den här punkten hade det varit intressant att veta när ursprungstexten skrevs.

När det gäller själva krigsutbrottet konstaterar Goldbeck-Löwe i den publicerade versionen något lakoniskt att det var klart att spänningen mellan Ryssland och Tyskland förr eller senare måste få sitt utlopp.³¹ Tankegången följer det som uttrycktes av den tyska utrikesministern Gottlieb von Jagow och av den tyska generalstabens chef Hellmuth von Moltke i slutet av juli 1914, d.v.s. att kriget var oundvikligt och att det var bättre att inte vänta tills Ryssland blivit ännu starkare. Den brittiske historikern Ferguson lyfter fram denna tankegång som avgörande för själva krigsutbrottet.³² I ursprungstexten nämner Goldbeck-Löwe dock enbart spänningen, inte utloppet. Något senare i samma text talar han om att ”vi” inte kunde tänka oss att de båda rikena skulle hamna i krigstillstånd. Vem han menar med vi sägs inte implicit, men i föregående mening nämns dagliga telefonsamtal mellan konsulatet och den tyska legationen i S:t Petersburg.³³ Tydligt är också att han i samband med publiceringen av texten år 1924 valt att förstärka intrycket av att kriget var oundvikligt eftersom han har lagt till ett ”schon jetzt” i meningen.

Som exempel på spänningen mellan länderna nämner Goldbeck-Löwe rysk övervakning i samband med att den tyska kryssaren Hertha besökte Helsingfors sommaren 1912 och det faktum att han bevakades av ryska spioner. Minnesskildringarna, som är något mera detaljerade än den publicerade versionen, anger att det sistnämnda uttalandet baserade sig på information om att en spion eventuellt hade befunnit sig på hans sommarställe på Degerö i samband med en fest. Ett annat exempel som ges på övervakning är det faktum att en rysk kryssare

30. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', s. 19.

31. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', s. 19.

32. Ferguson, *The Pity of War*, s. 198–200.

33. Goldbeck-Löwe, 'Vor der Kriegserklärung', *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors.

Den tyska kolonin i Helsingfors tar emot SMS Hertha, som var ett av den tyska marinens utbildningsskepp, sommaren 1912. Goldbeck-Löwe är den femte personen från vänster. Vid hans sida står hustrun Sanja. Bild: Tyska skolans arkiv, Helsingfors.

låg för ankare utanför hans sommarställe fr.o.m. den 28 juli.³⁴ Att bårens placering lika väl kunde förklaras med att fjärden utanför Degerö var väl lämpad för att mera allmänt övervaka båttrafiken kring stadens östra delar förbigår han totalt. Sättet att placera sig själv i händelsernas centrum framkommer också genom den något dramatiska beskrivningen av hur han den 29 juli åkte med tyska flaggan i aktern på båten från Degerö in till centrum. Båten följdes enligt honom noga av observatörer och chauffören varnades av polisen för att använda den tyska flaggan.³⁵

Goldbeck-Löwes exempel på hur hans förehavanden övervakades ter sig eventuellt överdrivna, men akter från generalguvernörens kansli och från det tyska utrikesministeriet visar att åtminstone två andra tyska vicekonsuler, Theodor Müntzel från Tammerfors och Wilhelm

34. Goldbeck-Löwe, 'Vor der Kriegserklärung', *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors. Observera att datumet är angett som 26.7 i den publicerade versionen av texten.

35. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', s. 19.

Gädeke från Åbo, övervakades av myndigheterna redan långt innan kriget bröt ut. Övervakningen torde dock ha varit sporadisk. Om Müntzel berättas t.ex. att han inte hade hissat flaggan på den ryska kejsarens födelsedag och att han var ordförande i den tyska sällskapsföreningen i Tammerfors, *Deutscher Verein*. Som naturaliserad finne blev Müntzel inte utvisad 1914. Polisen sökte dock genom hans hem i Tammerfors efter krigsutbrottet och beslagtogs bl.a. föreningens arkiv. Müntzel arresterades hösten 1916. Arresteringen torde ha berott på att han tillsammans med den tyska kyrkoherden i Helsingfors, Friedrich Israel, och några andra ur den tyska församlingen hade hjälpt tyska krigsfångar från Murmanskbanan. Müntzel frigavs våren 1917 och tvångsflyttades därefter till Kuopio.³⁶

Wilhelm Gädeke, som var tysk vicekonsul i Åbo sedan 1906, arresterades den 3 augusti 1914, bara någon dag efter krigsutbrottet och inom den givna tidsfristen då tyskarna kunde lämna landet. Han anklagades bl.a. för att ha införskaffat lotsar till tyska fartyg trots att enbart ryska lotsar fick användas. Att anklagelserna var allvarliga syntes därigenom att hans två bröder, varav en naturaliserad finne, också arresterades. Det dröjde länge innan Tyskland fick information om vad som hade hänt med bröderna. Under den tiden cirkulerade rykten som till och med angav att Wilhelm Gädeke hade arkebuserats. Han frigavs emellertid i januari 1915 i samband med en utväxling av konsulatpersonal mellan Ryssland och Tyskland. Hans två bröder som sändes vidare till fångläger i Ryssland befriades först 1917.³⁷

Med tanke på vad som hände med Gädeke är det förvånande att Goldbeck-Löwe lyckades lämna landet i augusti. Tilläggas kan att enligt Israel löd en av anklagelserna mot honom 1916 att han hade kommit till Finland via Goldbeck-Löwe, som var ordförande i den lokala gruppen

36. För mera om Müntzel se 10.6 Müntzel, Fb 936, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors; för mera om de arresterade och anklagelserna se Friedrich Israel, *Im russischen Militärgefängnis zu Helsingfors* (Helsingfors 1924), s. 22–23 och W. Erkelenz, *Die Geschichte des Deutschen Vereins in Tammerfors 1898–1930* (Tammerfors 1931), s. 10–15; för mera om flyktingarna se Matti Lackman, *Sotavankien pako Muurmannin ratatyömaalta 1915–1918*, Historiallisia Tutkimuksia 261 (Helsinki 2012).

37. För mera om Gädeke se R 141202 Betreffend des kaiserlichen deutschen Konsulats in Åbo-Nystad, Konsulatagentur in Mariehamn, RZ Konsulatwesen Abt. IC, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin. Se också 10.9. Gädeke, Fb 936, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors; Geert Sentzke, *25 Jahre Deutscher Verein Turku/Åbo* (Turku 1929), s. 7.

av tyska *Flottenverein*.³⁸ Flera beskrivningar visar också att det under kriget räckte med ett medlemskap i *Flottenverein* för att bli arresterad i Ryssland.³⁹ Allt detta verkade dock inte ha haft någon betydelse när det gällde Goldbeck-Löwe. De handlingar om Goldbeck-Löwe som finns i generalguvernörens kansli för 1914 berör förvånande nog nästan enbart den egendom som han hade samt information om hur han våren 1914 hade omvandlat agenturen till ett aktiebolag och skrivit över aktier på andra. Därigenom lyckades han kringgå att firman beslagtogs.⁴⁰ Det är möjligt att rollen som Tysklands huvudrepresentant i Finland gjorde att han inte blev arresterad som Gädeke.

Enligt Goldbeck-Löwe hoppades den tyska legationen i S:t Petersburg ännu dagen före krigsutbrottet på en fredlig lösning. Att det fördes febrila diplomatiska förhandlingar de sista dagarna i juli för att undvika att krisen mellan Serbien och dubbelmonarkin Österrike-Ungern skulle sprida sig var ingen hemlighet. Goldbeck-Löwe grundar dock sin uppfattning på en daglig telefonkontakt med legationen under de sista dagarna i juli. Någon annan information om hur Tyskland såg på händelserna hade han inte eftersom han inte kunde läsa de chiffrerade depescher han fick från det tyska utrikesministeriet. Flügel hade nämligen inte gett nyckeln till chiffret åt Goldbeck-Löwe innan han åkte på semester.⁴¹ I minnesskildringen uttrycker Goldbeck-Löwe skarp kritik mot det tyska utrikesministeriet över att något sådant kunde ske. ”Es ist unglaublich und bezeichnend für das Auswärtige Amt, dass in solchen Zeiten dergleichen Versehen passieren können”, skriver han.⁴² I den publicerade versionen konstaterar han bara att han utan nyckel till chiffret måste handla självständigt.⁴³ Att det tyska utrikesministeriet

38. Israel, *Im russischen*, s. 35.

39. Se t.ex. flertalet akter i R 83556 och R 83558, R 901 Rechtsabteilung Auswärtiges Amt 1885–1945, Bundesarchiv Lichterfelde, Berlin. Observera dock att Goldbeck-Löwe i oktober 1914 var av den åsikten att de ryska myndigheterna inte letade efter *Flottenvereins* medlemmar i Finland under hösten 1914. Goldbeck-Löwe till Deutsche Gesandtschaft Stockholm 28.10.1914, Bericht 23.10.1914, Finnland politisches, 109/380, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

40. Goldbeck-Löwe 10.12, Fb 936, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors.

41. Flügel till det tyska utrikesministeriet den 27.6.1914, R 141208 Das Kaiserliche Deutsche Konsulat in Helsingfors, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

42. Goldbeck-Löwe, ’Vor Kriegsbeginn’, *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors.

43. Goldbeck-Löwe, ’Vor zehn Jahren’, s. 19.

informerades om problemet först den 1 augusti tyder på att antingen legationen i S:t Petersburg eller Goldbeck-Löwe själv inte ansåg att saken var viktig före det.⁴⁴ Goldbeck-Löwe drog sig dock inte för att i efterhand föra fram sin kritik till den tyska rikskanslern Theobald von Bethmann Hollweg.⁴⁵

Goldbeck-Löwes beskrivning av hur han reagerade på nyheten om att kriget brutit ut den 1 augusti på kvällen ter sig nästan absurd. Han tillbringade nämligen kvällen på Kapellet med några herrar från S:t. Petersburg. Han uppger därtill att han lämnade restaurangen först klockan tio, d.v.s. några timmar *efter* att han fått veta att Tyskland förklarat Ryssland krig. Han framhäver också att han avlägsnade sig först när sympatyttringarna från andra bord hade blivit för påfallande efter att nyheten hade ropats ut via tidningars extranummer.⁴⁶ Beskrivningen väcker frågan om restaurangbesöket bara var ett spel för gallerierna.

Utvisningen

Om Goldbeck-Löwes beskrivning av krigsutbrottet ger läsaren en något ambivalent känsla så förstärks känslan ytterligare av hur han förmedlar sina intryck i samband med utvisningen av tyska och österrikisk-ungerska undersåtar. Å ena sidan beskriver han hur folk var oroliga, hur han dagarna före kriget bröt ut bodde på Societetshuset för att finnas närmare till hands och hur han rådde alla tyska värnpliktiga att lämna landet. Den 28 juli publicerade han också ett pressmeddelande om att konsulatet i fall av krig inte kunde ansvara för tyskarnas säkerhet.⁴⁷ Det ledde enligt *Hämeen Sanomat* till att tyskarna i panik ville stämpla sina pass för avfärd.⁴⁸ Å andra sidan finns det varken i den publicerade texten eller i minnesskildringen några som helst omnämnanden om att han eller konsulatet skulle ha vidtagit andra förberedelser

44. Telegram från det tyska sändebudet Pourtalès till det tyska utrikesministeriet 1.8.1914, R 141208 Das Kaiserliche Deutsche Konsulat in Helsingfors. Konsulatagentur in Borgå, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

45. Goldbeck-Löwe till Bethmann Hollweg 12.9.1914, R 141208 Das Kaiserliche Deutsche Konsulat in Helsingfors. Konsulatagentur in Borgå, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

46. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', s. 19.

47. *Björneborgs tidning* 28.7.1914.

48. *Hämeen Sanomat* 30.7.1914.

inför ett eventuellt krigsutbrott. Den 30 juli uppgav han i stället, tvärt emot det tidigare pressmeddelandet, att det inte finns någon orsak för tyska undersåtar att lämna landet då de i fall av krig skulle få beskydd av någon vänligt sinnad stat.⁴⁹ Ett troligt scenario är att det första uttalandet till pressen, i vilket han mer eller mindre uppmanade tyskarna att lämna landet var en spontan reaktion, medan uttalandet som gavs två dagar senare gjordes för att lugna ner folk och för att dölja hur nära förestående kriget verkligen var.

Lördagen den 1 augusti tillbringade Goldbeck-Löwe tillsammans med den svenska generalkonsuln i Helsingfors, Johan Lilliehöök. De försökte tillsammans arrangera utresemöjligheter för ett stort antal turister från S:t Petersburg som hade strandat i Helsingfors i och med att de ryska myndigheterna hade stängt all sjötrafik och inte tillät deras båt åka vidare. Goldbeck-Löwe skriver att han var speciellt ivrig att hjälpa turisterna eftersom det bland dem fanns ca trettio tyska reservister.⁵⁰ Goldbeck-Löwe och Lilliehöök besökte därför den ryska generalguvernören i Finland, Frans Seyn, för att överrätta en officiell vädjan från Sveriges, Tysklands, Storbritanniens, Förenta Staternas, Danmarks och Österrike-Ungerns konsulter i Helsingfors om att båten och alla utlänningar ombord skulle få åka vidare till Stockholm.⁵¹

Enligt Goldbeck-Löwe försäkrade generalguvernören att tyskarna kunde fortsätta sitt leverne i Finland som vanligt också i fall av ett krigsutbrott. Goldbeck-Löwe skriver: "Bei meinem Besuch erklärte der Generalgouverneur, dass im Kriegsfall die deutschen Untertanen ruhig in Finnland bleiben und ihren Geschäften nachgehen könnten. Die späteren drakonischen Maßnahmen kamen daher umso überraschender."⁵² Det faktum att Goldbeck-Löwe redan i unga år hade kommit från Tyskland över S:t Petersburg till Finland, att hans fru härstammade från en rysk-tysk familj och att han var en framgångsrik handelsman i det autonoma Finland gjorde att han borde ha varit van vid de ryska myndigheterna. Är det möjligt att han just därför inte tolkade situationen rätt, inte förstod att det fanns andra, långt tråkigare, scenarier?⁵³ Utlåtanden om honom efter kriget låter gälla att han

49. *Eteenpäin* 30.7.1914; *Hämeen Sanomat* 30.7.1914.

50. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', 19.

51. Brevet är odaterat. Fb 923, 5:4. Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors.

52. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', 19.

53. Forsén, 'Albert Goldbeck-Löwe'.

gärna framhävde sin egen betydelse.⁵⁴ Känslan av att vara betydelsefull kan i så fall ha lett till en felbedömning av situationen. Beskrivningen kan också bara vara ett sätt att i efterhand försöka rättfärdiga sitt eget pressmeddelande från den 30 juli, som innehöll samma försäkran som den Seyn gav honom. Oberoende av om hans indignation över utvisningen är en efterkonstruktion eller inte så är det tydligt att han i god tid hade ordnat sina egna affärer. När de ryska myndigheterna ville beslagta hans firma efter att han hade utvisats var en stor del av aktierna överskrivna på andra, varav en del kända finska affärsmän med tysk bakgrund såsom Karl Stockmann och Eduard Paulig.⁵⁵

Söndagen den 2 augusti samlades oroliga tyskar som behövde pass på det tyska konsulatet vid Lotsgatan 1. Vid middagstid kom utvisningsbeskedet, enligt vilket alla tyskar och österrikisk-ungerska undersåtar måste lämna landet omedelbart. Goldbeck-Löwe tolkade utvisningen som att de ryska myndigheterna ville förhindra att den tyska kolonin i landet skulle göra gemensam sak med finnarna och därigenom skapa oro. Enligt Goldbeck-Löwe visade det hur totalt de ryska myndigheterna missbedömde situationen i Finland.⁵⁶ Här kan tilläggas att den tyska legationen i Stockholm från början av augusti samlade in information om huruvida det fanns underlag för ett uppror mot de ryska myndigheterna i Finland.⁵⁷ Det tyska sändebudet i Stockholm, Franz von Reichenau, som före krigsutbrottet hade trott på ett eventuellt uppror ändrade i augusti uppfattning.⁵⁸ Följden blev att Tyskland inte började prioritera Finlandsfrågan förrän 1916.

54. För denna bedömning se flertalet brev mellan tjänstemän inom det tyska utrikesministeriet och den finska legationen i Helsingfors under åren 1918–1932. Goldbeck-Löwe, Rep IV Personalia nr. 245 och Goldbeck-Löwe, Gesandtschaft Helsinki 1, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

55. Avskrift av aktieregister. Fb 936, 10:12 Goldbeck-Löwe, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors.

56. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', s. 19. Goldbeck-Löwes syn på ett möjligt uppror delades av många andra under åren före första världskriget. Observeras kan dock att chefen för generalstabens politiska avdelning, Rudolf Nadolny, år 1910 kom med motsatt information till rikskanslern 1910. Osmo Apunen, *Suomi Keisarillisen Saksan Poliitikassa 1914–1915* (diss.) (Helsinki 1968), s. 53–67.

57. Bethmann-Hollweg till Reichenau 6.8.1914, 377, Deutsche Gesandtschaft Stockholm, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

58. Reichenau till Zimmermann 25.8.1914, R 20983, Wk 11 c, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin; enligt Aaro Pakaslahti gjorde man också från Österrike-Ungerns sida en liknande bedömning. Aaro Pakaslahti, *Suomen politiikka maailmansodassa* (diss.), I osa (Porvoo 1933), s. 13.

Utvisningsordern trädde omedelbart i kraft, vilket förstås i praktiken var en omöjlighet. Under normala förhållanden var landshövdingarna ansvariga för resenärer, men landshövdingen i Nylands län, Bernhard Widnäs, försäkrade Goldbeck-Löwe att han inte fått någon information om utvisningen. Eftersom det tydde på att ordern hade kommit direkt från S:t Petersburg vände sig Goldbeck-Löwe till befälhavaren för den 22:a armékåren, generallöjtnant Aleksandr (von den) Brinken, med en förfrågan om respit för utvisningen. Den 22:a armékåren bestod av alla ryska trupper i Finland och hörde efter 1905 då det finska militärområdet upplöstes till S:t Petersburgs militärområde.⁵⁹ Orsaken till att Goldbeck-Löwe inte vände sig till generalguvernören var att Finland befann sig i krigstillstånd. Generalguvernören var i händelse av krig beroende av armékårens beslut.⁶⁰ Ett brev från Brinken till Seyn från den 2 augusti visar också att det var Brinken, inte Seyn, som gav de utvisade mera tid att avlägsna sig från landet. Enligt brevet skulle tyska och österrikisk-ungerska undersåtar som inte avlägsnade sig ur landet inom tre dagar bli arresterade.⁶¹ De utvisade informerades av polisen på orten eller via dagstidningarna.⁶²

Goldbeck-Löwe beskriver general Brinken som kylig och i början utan större förståelse för att tiden för utvisningen var knapp. I ”Vor zehn Jahren” uppger Goldbeck-Löwe hur han slutligen lyckades övertala denne att ge de utvisade tre dagars respit mot löfte att han själv skulle åka till sist. Goldbeck-Löwe skriver att han var lättad över att det inte fördes någon diskussion om de värnpliktiga, men att han hade erhållit Brinkens hedersord på att de tre dagarna gällde för alla. Hedersordet hade bekräftats av ett handslag. På så vis lyckades han befria flera hundra redan arresterade tyska sjömän. Berättelsen är intressant för att den tydligt skiljer sig från minnesskildringen. I ursprungsversionen nämns enbart att Brinken gick med på respiten eftersom han insåg att en utvisning annars hade var ”Unsinnig”. Ett hedersord av

59. Den 22:a armékåren utgjorde å sin sida en del av den 6:e armén, som vid krigsutbrottet ansvarade för S:t Petersburgs försvar. Den 6:e armén flyttades rätt snart efter krigsutbrottet till fronten.

60. För denna tolkning se Oiva Turpeinen, 'Auffassungen der russischen Behörden über die Jägerbewegung und die deutsche Finnlandpolitik in den Jahren 1914–1916', *Scandia* 53 (1987:2), s. 267–278.

61. Brev Brinken till Frans Aleksandrovič (generalguvernör Seyn) 20.7.1914/2.8.1914, Fb 922, 5:1, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors.

62. Lackman, *Sotavankien pako*, s. 26.

Brinken finns nämnt litet senare i texten, men då enbart i samband med Goldbeck-Löwes egen utresa.⁶³ Också i detta fall upplever läsaren tydligt att Goldbeck-Löwe dels lyfter fram sina uppoffringar och umbäranden i den publicerade texten, dels försöker visa att han inte var ansvarig för att alla tyskar inte hann över gränsen.

Från Helsingfors via Torneå till Stockholm

Goldbeck-Löwe återger rätt detaljerat hur han försökte arrangera resan ut ur Finland. Sjötrafiken låg nere sedan den 30 juli. Resan planerades därför ske via Torneå och Haparanda med tåg. Det framgår inte ur källorna om Goldbeck-Löwe kände till att det tyska sändebudet i S:t Petersburg, greve Friedrich Pourtalès, och dennes följe på litet över 60 personer, redan söndagen den 2 augusti reste från S:t Petersburg för att via Åbo hamn ta sig till Tyskland. De lämnade Finland ombord på fartyget Nordstjernen som tillhörde Ångfartygs Ab Transito i Åbo och som legationen hade hyrt för ändamålet. Fartyget förde Förenta Staternas flagga i masten, men den ryska i aktern.⁶⁴ Ett dylikt alternativ verkar inte ha varit aktuellt för de tyska vicekonsulerna och konsulatspersonalen i Finland. I brist på information kan man enbart spekulera om huruvida de alls blev erbjudna att ansluta sig till det tyska sändebudets följe eller om Goldbeck-Löwe verkligen hade lovat Brinken att lämna Finland som sista man. Det som talar för det andra alternativet är att Goldbeck-Löwe nämner att också generalmajor J. E. Freyberg, som var chef för de gendarmer som ansvarade för järnvägen, hade krävt att Goldbeck-Löwe personligen var med vid tågens avfärd från Helsingfors. Noteras kan att både Österrike-Ungerns sändebud i S:t Petersburg och Rysslands sändebud i Berlin använde vägen via Torneå då de reste hem efter krigsutbrottet.⁶⁵

Eftersom den ordinarie tågtrafiken hade upphört redan natten till den 1 augusti, och det därefter enbart gick ett tåg norrut per dag, förutsatte en tågresa norrut för centralmakternas alla undersåtar en del extra arrangemang. Enligt Goldbeck-Löwe var direktionen för järn-

63. Goldbeck-Löwe, 'Vor der Kriegserklärung', *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors.

64. *Dagens Press* anger 3.8.1914 att 62 personer hörde till foljet. Se också nätsidorna för Åbo Ångfartyg, www.turkusteamers.com (15.1.2014), som samlat information om ångbåtar. Enligt dem hörde 64 personer till sändebudets följe.

65. Teerijoki, *Tornion historia*, s. 509.

vägarna dock så tillmötesgående att de arrangerade extra vagnar till morgontåget och därtill ett extra tåg på kvällen både den 3 och den 4 augusti. Oberoende av vem som arrangerade de extra vagnarna och tågen så är det klart att det enbart kunde ske med Brinkens godkännande. Enligt *Helsingin Sanomat* var alla tåg reserverade fr.o.m. den 27 juli för fem dagar framåt.⁶⁶ Reserveringen var troligen gjord både med tanke på förflyttning av militär och med tanke på en eventuell evakuering av civilbefolkningen i händelse av ett krigsutbrott.⁶⁷ Att respiten för utvisningen inte ingick i de ursprungliga planerna framgår av ett meddelande som Brinken sände generalguvernören Seyn den 2 augusti. I meddelandet anges att extra tåg sätts in p.g.a. utvisningen, men att exakta tågtider saknas. Redan tidigt följande morgon kunde Brinken dock informera alla landshövdingar om att extra tåg norrut skulle avgå klockan 18 varje dag.⁶⁸

Trots att Brinken hade gett de utvisade en respit på tre dagar krävde både polisen och befälhavaren över gendarmerna, generalmajor Freyberg, att tyskarna skulle lämna Helsingfors tidigare. Tydligt är att det dröjde innan polisen och gendarmerna, som lydde under generalguvernören, fick information om armékårens beslut. Pertti Luntinen har i sin biografi över Franz Seyn konstaterat att det fanns en klyfta mellan armén och Seyn efter krigets utbrott.⁶⁹ Det är därtill troligt att informationen inte flöt tillräckligt bra i och med att armén tog över p.g.a. krigstillståndet. Goldbeck-Löwe tvingades således uppsöka Brinken en andra gång. Enskilda tyskar blev enligt Goldbeck-Löwe trots det redan den 3 augusti uppsökta av den hemliga polisen och hotade med arrestering. Vilka personer det rörde sig om framgår inte av de arkivkällor som använts här. Överlag var Goldbeck-Löwes syn på Freyberg inte särdeles positiv. Han återger t.ex. hur Freyberg ”spielte sich als Menschenfreund auf” och uppmanade Goldbeck-Löwe att se till att de bästa platserna i tågen gavs till kvinnor och barn.⁷⁰

66. *Helsingin Sanomat* 27.7.1914.

67. *Helsingin Sanomat* 27.7.1914.

68. Brev von den Brinken till Frans Aleksandrovitš (generalguvernör Seyn) 20.7.1914/2.8.1914 samt telegram till alla landshövdingar 21.7.1914/3.8.1914, Fb 922, 5:1, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors.

69. Luntinen, *F. A. Seyn 1862–1918*, s. 247–255.

70. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', s. 20.

Situationen på järnvägsstationen i Helsingfors var kaotisk då tusentals helsingforsare samtidigt sökte sig bort från huvudstaden p.g.a. krigsutbrottet och ryktena om att tyskarna planerade anfälla södra Finland. Det finns beskrivningar som vittnar om långa köer på stationen som ringlade ut på gatan ända till Kajsaniemiparken.⁷¹ Också inom den tyska kolonin i Helsingfors trodde man att Tyskland skulle anfälla Ryssland via Finland i händelse av ett krig. Den tyska församlingens kyrkoherde, Friedrich Israel, nämner i sin översikt över tyskarnas förluster i Finland 1918 hur tyskarna och de tyskvänliga i staden innan världskriget bröt ut hade förväntat sig att den tyska flottan inom två dagar skulle skjuta Sveaborg ”in Grund und Boden” och därmed befria Finland.⁷² Med tanke på ryktena om ett kommande tyskt anfall så är det förstaeligt att man på ryskt håll var föga intresserad av att kvarhålla civila tyska undersåtar i landet så länge de inte kunde tänkas inneha viktig information.⁷³ Situationen ändrades dock efter hand, dels då det fruktade tyska anfallet mot kusten inte skedde, dels då undersåtar till centralmakterna som befann sig i Ryssland kunde utbytas mot ryska undersåtar som kvarhölls av centralmakterna.

Det finns inga exakta uppgifter om hur många tyska och österrikisk-ungerska undersåtar som lämnade landet med tåg över Torneå och Haparanda under de första dagarna i augusti. Antalet torde ha varit närmare tusen. Av dem avreste största delen från Helsingfors. Enligt *Helsingin Sanomat* rörde det sig om över 500 personer, vilket stämmer rätt väl överens med hur många tyska och österrikisk-ungerska undersåtar som var bosatta i Helsingfors enligt befolkningsräkningen från år 1910.⁷⁴ Sentzke anger i den tyska församlingens historik att 270 av församlingens medlemmar lämnade landet i början av augusti. Majoriteten av församlingens medlemmar var visserligen finska medborgare, men antalet verkar trots det rätt lågt med tanke på att församlingen hade 1 334 medlemmar år 1913.⁷⁵

Goldbeck-Löwe och den österrikiska konsuln Stamer med familjer avreste från Helsingfors med det sista möjliga tåget på tisdag kväll

71. För en beskrivning av hur kriget syntes i Helsingfors se Nyström, *Poikkeusajan*.

72. Friedrich Israel, *Deutsche Brüder in Finnlands Erde* (Helsinki 1918), s. 5.

73. För ryktena om ett tyskt anfall se t.ex. Luntinen, *F. A. Seyn 1862–1918*, s. 235. Se också *Hangöbladet* 1.8.1914 enligt vilket hundratals badgäster lämnade orten.

74. *Helsingin Sanomat* 3.8.1914.

75. Sentzke, *Deutsche Gemeinde*, s. 136.

Den tyska kolonin träffades ofta på Goldbeck-Löwes sommarställe, Kissinge, som låg på Degerö. I dag är byggnaden helt förstörd. Bild: Tyska skolans arkiv, Helsingfors.

den 4 augusti. En liten notis i *Dagens Press* berättade att tyskarnas avresa skedde under högtidlig tystnad och att det bland resenärerna fanns ett stort antal fotografer, affärsmän, barberare och yrkesidkare.⁷⁶ Israel kommenterade Goldbeck-Löwes artikel i *Deutsch-Evangelisch* med några egna minnesbilder. Enligt honom hade alla resenärer inte pengar för tågresan. I ett fall lät Freyberg därför sända runt sin mössa bland resenärerna för att samla ihop resepengar åt en stor familj. På så sätt samlade man in 132 mark åt familjen.⁷⁷ Också Goldbeck-Löwe nämner att många inte hade pengar för resan. Tågen fylldes till bristningsgränsen och det fanns enligt honom mycket elände under resan. En orsak till det var att resan drog ut på tiden och tog hela två dygn.⁷⁸ Livsmedelsbristen under resan avhjälpes delvis genom att Goldbeck-Löwes fru före avfärden hade slaktat alla hönor på deras sommarstäl-

76. *Dagens Press* 4.8.1914.

77. Friedrich Israel, 'Zwei Zusätze der Schriftleitung', *Deutsch-Evangelisch in Finnland* 1.11.1924, s. 20.

78. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', s. 20.

le och tagit med dem som proviant för resan.⁷⁹ Flyktingarna möttes också på stationerna av folk som gav dem livsmedel. Som ett exempel nämner Goldbeck-Löwe att den tyska konsuln Müntzel och dennes fru mötte tåget mitt i natten i Tammerfors. Troligen berättade Müntzel i samband med det att Gädeke blivit arresterad. Det gjorde att Goldbeck-Löwe oroade sig över huruvida han själv skulle få lämna landet, en oro som delvis var befogad.⁸⁰

I Torneå möttes passagerarna av en rätt kaotisk stämning. Ilkka Teerijoki beskriver i Torneås historik flyktingströmmen via Torneå under de första veckorna efter krigsutbrottet som ofattbar. Eftersom Sverige efter krigsutbrottet stängde gränsen för en tid för finnar och ryssar var Torneå fyllt av flyktingar som övernattade överallt i staden.⁸¹ Gränskontrollen på den finska sidan var dock enligt Goldbeck-Löwe mycket ytlig. Det var finska poliser som kontrollerade resedokumenten under öppen himmel, varefter flyktingarna följdes till gränsen av några ryska gendarmer. Efter att de hade vandrat över en smal brygga till den svenska sidan togs de emot av vänner som hade kommit till Haparanda tidigare. Lättnaden över att ha tagit sig ut ur Finland lyser igenom i Goldbeck-Löwes beskrivning av händelsen: ”[...] und allgemein freute man sich, dass man glücklich der russischen Gendarmen entronnen war”. Att spänningen hade varit stor framgår av minnesskildringen, enligt vilken Goldbeck-Löwes fru nästan bröt ihop vid gränsövergången.⁸²

I Haparanda delade Goldbeck-Löwe med hjälp av en konsulatssekreterare ut pengar åt flyktingar för resan vidare till Luleå, där det närmaste tyska konsulatet i Sverige låg. Med hjälp av den tyska konsuln på orten kunde han nästan genast sända några hundra personer, främst sjömän, vidare med en ångbåt till Luleå. Själv lämnade Goldbeck-Löwe Haparanda med ångbåt den 7 augusti. Han beskriver stämningen ombord som lika glad som under fredstider. Det sjöngs tyska sånger och humorn florerade. I Luleå inkvarterades folk i skolor.

79. Israel, 'Zwei Zusätze', s. 20.

80. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', s. 20.

81. För en beskrivning av flyktingströmmen till Torneå och staden under hösten 1914 se Ilkka Teerijoki, *Tornion historia 2, 1809–1918* (Tornio 2007), s. 507–513.

82. Goldbeck-Löwe, 'Vor zehn Jahren', s. 20; Goldbeck-Löwe, 'Vor der Kriegserklärung', *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors.

Följande dag sändes mellan 500 och 600 flyktingar, varav värnpliktiga hade förtur, direkt till Trelleborg och därifrån vidare till Tyskland. Tåget lämnade perrongen efter högtidliga tal och sången *Die Wacht am Rhein*.⁸³

Många av flyktingarna behövde dock ekonomisk hjälp, vilket tydligt framkommer i ett meddelande från den tyska legationen i Stockholm till det tyska utrikesministeriet i slutet av september 1914. Legationen hade då enligt sina uträkningar hjälpt 600 personer vidare, varav 384 medellösa tyskar.⁸⁴ I dokument från det tyska utrikesministeriet framkommer vilken arbetsbörda flyktingarna innebar för det tyska konsulatet i Stockholm, som flyktingarna i första hand vände sig till. Enligt konsulatets uppgifter hade enbart litet på hundra av de ca 1 300 första flyktingarna, till vilka tyskarna i Finland torde ha hört, tågbiljetter för att åka vidare till Tyskland. Eftersom det var omöjligt att ordna övernattningsplatser åt alla så sändes de vidare så fort som möjligt.⁸⁵ Vid sidan om legationen och konsulaten erbjöd också de tyska föreningarna i Sverige hjälp åt flyktingarna. Medlemmar i välgörenhetsföreningen *Deutscher Hülfverein* i Stockholm tog t.ex. i början av augusti emot alla tåg som kom norrifrån och hjälpte flyktingarna i vardagen. Föreningen utförde också senare ett betydande välgörenhetsarbete under kriget.⁸⁶

Om den vanliga tyska flyktingen varken hade pengar till en tågbiljett eller tak över huvudet och därtill måste köa utanför konsulatet så kan inte det samma sägas om Goldbeck-Löwe. När han och hans följe anlände till Stockholm den 10 augusti togs de redan på järnvägsstationen emot av Adolf Burkhardt, ordföranden för *Deutsche Gesellschaft*, en tysk herrklubb i Stockholm. Denne bjöd genast in dem till en välkomstfest samma kväll på Grand Hôtel, ett av stadens finare hotell. Den vänliga inbjudan var på så sätt naturlig att Goldbeck-Löwe var

83. Goldbeck-Löwe, 'Vor der Kriegserklärung', *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors, s. 10–11.

84. Reichenau till Bethmann-Hollweg 23.9.1914, R 83549, R 901 Rechtsabteilung Auswärtiges Amt 1885–1945, Bundesarchiv Lichterfelde, Berlin.

85. Geschäftsbericht des Kaiserlichen Genkonsulats zu Stockholm für das Jahr 1914, R 141318 Konsulat Stockholm, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes.

86. Goldbeck-Löwe till det tyska utrikesministeriet 12.8.1914, R 141208 Das Kaiserliche Deutsche Konsulat in Helsingfors. Konsulatagentur in Borgå, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin. För mera om den tyska välgörenhetsföreningens verksamhet under kriget se Forsén, *Deutschland*, s. 197.

ordförande för motsvarande tyska sällskapsförening i Finland, *Deutscher Verein* i Helsingfors. Goldbeck-Löwe hade knappt inkvarterat sig på Hotel Continental förrän han uppmanades besöka det tyska sändebudet i Stockholm, Franz von Reichenau. Det visade sig att Reichenau hade fått optimistiska rapporter från Finland gällande ett möjligt uppror mot Ryssland, uppgifter som Goldbeck-Löwe dock genast dementerade.⁸⁷ Goldbeck-Löwe var däremot noga med att själv kunna rapportera direkt till det tyska utrikesministeriet om hur utvisningen hade gått till.⁸⁸

Majoriteten av de tyskar som utvisades från Finland fortsatte till Tyskland. Några valde dock att stanna kvar i Sverige och invänta eventuella möjligheter att återvända. En av dem var Goldbeck-Löwe. Eftersom von Reichenau ansåg att Goldbeck-Löwes kunskap om Finland var viktig så bad legationen honom ställa upp som extraordinär sakkunnig i handelsfrågor. Goldbeck-Löwe grundade också en ny firma i Stockholm, Allmänna Handelsbolaget.⁸⁹ På så sätt kunde han erbjuda arbete åt sådana anställda från hans firma i Finland som hade tvingats lämna landet, men troligen hjälpte firman honom också att hålla kontakter med Finland. Det är möjligt att hans nya firma hörde till de firmor i Sverige som enligt de ryska myndigheterna förmedlade tyska produkter till finska företag.⁹⁰

Tyskar och tyskt i Finland efter augusti 1914

Som tidigare konstaterades hann alla tyska undersåtar inte lämna landet innan tidsfristen gick ut. Goldbeck-Löwe fick i Haparanda information om att de som avreste onsdag morgon den 5 augusti hade uppehållits eftersom de ryska myndigheterna letade efter tyska värnpliktiga. Han telegraferade genast Brinken och påminde denne om löftet att alla skulle kunna lämna landet inom den angivna tidsfristen.⁹¹

87. Goldbeck-Löwe, 'Vor der Kriegserklärung', *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors, s. 12–14.

88. Goldbeck-Löwe till tyska utrikesministeriet 12.8.1914, R 141208 Das Kaiserliche Deutsche Konsulat in Helsingfors. Konsulatagentur in Borgå, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

89. Roger Bergman, *Algol 100. 1894–1994. En företagskrönika* (Helsingfors 1994), s. 33.

90. För mera om detta se Ilja Solomeshch, 'De ryska specialorganen och den finska frågan 1914–1917', *Historisk Tidskrift för Finland* 76 (1991:2), s. 234–245.

91. Goldbeck-Löwe, 'Vor der Kriegserklärung', *Erinnerungen 1914–1918*, mapp 30, Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan, Helsingfors, s. 10.

Det finns ingen exakt information om hur många som blev stoppade på väg ut ur landet under den tid som respiten gällde. Goldbeck-Löwe nämner dock i ett brev till det tyska utrikesministeriet ca 50 personer, varav 20 värnpliktiga.⁹²

Generalguvernör Seyn sände genast den 5 augusti en befallning till landshövdingen i Uleåborg om att alla pass skulle kontrolleras noga redan i Uleåborg och att alla som var reservister skulle arresteras på tågen. Uleåborgs landshövding, som i mitten av augusti rapporterade att hela 114 personer från Tyskland och från Österrike-Ungern befann sig i Uleåborgs län, var tydligt oroad över kostnaderna för de arresterade som uppgick till 50 tyskar och 6 österrikare. Han ville också gärna veta vart de som var arresterade skulle sändas.⁹³ Det stora antalet tyskar just i Uleåborg tyder på att många inte hann över gränsen. Den 11 augusti gavs order att arrestera alla 18- till 45-åriga tyska och österrikisk-ungerska män som var kvar i landet och som dög till militär-tjänstgöring. Att så också gjordes framkommer i flertalet rapporter från landshövdingarna till generalguvernörens kansli. Värnpliktiga eller tidigare tyska officerare sändes vidare till S:t Petersburg.⁹⁴ Enligt landshövdingarnas rapporter till den 22:a armékåren fanns det i slutet av augusti 1914 enbart 76 tyska och österrikisk-ungerska undersåtar kvar i landet. Påpekas bör att en del av dem själva valt att stanna kvar i landet. Bland dem fanns många gamla, sjuka och barn.⁹⁵

Uppgiften om att tyskar blev kvarhållna i Finland spreds snabbt, dels av finnar, dels av utvisade tyskar, till tyska medier som ofta använde informationen utan att kunna kontrollera källorna. *Berliner Tageblatt* beskrev t.ex. den 17 augusti hur 120 tyskar och två österrikare kvarhölls i Finland, siffror som inte förekommer i andra dokument.⁹⁶ I ett

92. Goldbeck-Löwe till det tyska utrikesministeriet 12.8.1914, R 141208 Das Kaiserliche Deutsche Konsulat in Helsingfors. Konsulatagentur in Borgå, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

93. Seyn till alla landshövdingar 23.7/5.8.1914 och den 31.7/13.8.1914 samt brev från Uleåborgs länsstyrelse till generalguvernörens kansli den 28.7/10.8.1914. Fb 922, 5:1, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors.

94. Generalguvernören till alla landshövdingar, 28.8.1914, 5:25, Fb 923, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors.

95. Brev från generalguvernörens kansli till 22:a armén 31.8.1914, 5:1, Fb 922. För de som inte vill lämna landet se flertalet brev från de olika landshövdingarna till generalguvernören i Fb 922 och 923, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors.

96. *Berliner Tageblatt* 17.8.1914.

skede rapporterades också att konsul Gädeke hade blivit avrättad.⁹⁷ Sådan information var svår att verifiera. Tyskland protesterade förstås mot arresteringen av diplomater då den bröt mot internationella överenskommelser. Enligt Reichenau, som framförde protesten, vägrade det ryska utrikesministeriet ange var de tillfångatagna tyskarna befann sig.⁹⁸ Vid årsskiftet förbättrades situationen något och det blev lättare att få information om fångar. Utbyte av fångar började också arrangeras, vilket gjorde att t.ex. konsul Gädeke kunde återvända till Tyskland i januari 1915.

Goldbeck-Löwe var mycket upprörd över hur tyskar i rysk fångenskap blev behandlade. Han skrev ett antal brev till kanslern Bethmann-Hollweg i oktober om saken. I ett brev utbrister han att det ”spricht jeglicher C[sic!]iviliation Hohn” och uttrycker ett hopp om att Tyskland ser till att fångarna blir utväxlade.⁹⁹ I ett annat brev kallar han behandlingen för ”haarsträubend”, d.v.s. hårresande. Han var speciellt indignerad över att ett medlemskap i *Flottenverein* ansågs så belastande för tyskar i Ryssland att man blev arresterad på grund av det.¹⁰⁰ Eftersom Goldbeck-Löwe själv var ordförande för *Flottenvereins* lokalförening i Helsingfors så berörde frågan honom kraftigt.¹⁰¹ Det största problemet på tysk sida var att det överlag var svårt att få mera information om de tyska krigsfångarna eftersom antalet tyskar i rysk fångenskap var mycket stort och tyskarna fördes till fångläger i den inre delen av landet.

Innan Goldbeck-Löwe avreste från Helsingfors hade han kommit överens med den svenska generalkonsuln Lilliehöök att Sverige skulle överta de tyska intressena i Finland. Han hade därför överlätit konsulatets arkiv och nycklar till denne.¹⁰² Det ryska utrikesministeriet meddelade

97. Gädekes handelspartner Ernst Süßmilch till tyska utrikesministeriet 22.8.1914, R 141202 Betrifft das kaiserlich deutsche Konsulat in Åbo-Nystad, Konsulatagentur in Mariehamn, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

98. Reichenau till det tyska utrikesministeriet 8.9.1914, R 20333, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

99. Goldbeck-Löwe till Bethmann-Hollweg 30.10.1914. R 8350, R 901 Rechtsabteilung, Bundesarchiv Lichterfelde, Berlin.

100. Goldbeck-Löwe till Bethmann-Hollweg 12.10.1914, 13.10.1914 och 14.10. 1914, R 83886 Militärwesen, Russland. Allgemein, Bundesarchiv Lichterfelde, Berlin.

101. Odaterat brev (troligen 1913) Goldbeck-Löwe till det tyska sändebudet i S:t Petersburg Pourtalès, Gesandtschaft Helsinki, 1, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

102. Avtal underskrivet av Lilliehöök den 4.8.1914. Avtalet gällde överlåtelsen av 2 kassaskåp, handlingar, böcker, möbler och 202, 20 mark. R 141208 Das kaiserliche deutsche Konsulat Helsingfors, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

genast att det inte gick för sig då USA skulle sköta de tyska intressena i Ryssland och dessutom påpekade ministeriet att all tysk egendom hade övergått i rysk ägo. Något senare godkändes dock arrangemanget.¹⁰³ Akter från generalguvernörens kansli visar att Seyn måste förklara för den ryska utrikesministern Sergej Saznov hur det kom sig att han inte hade lyckats lägga beslag på kassaskåpet.¹⁰⁴

Tyska undersåtar som blev kvar i Finland tvingades att flytta till S:t Michel och Kuopio under krigstiden. Enbart personer med speciallov kunde få bli kvar på sin bostadsort. Resor var möjliga, men enbart i enskilda fall.¹⁰⁵ Enligt Sentzke måste de internerade dagligen infinna sig hos polisen. Det fanns inga möjligheter till skolgång för barnen annat än den undervisning som gavs av andra internerade. I brist på inkomstkällor fick de som blev förflyttade till inlandet understöd från Tyskland och av den tyska församlingen i Helsingfors. Sentzke nämner att församlingen understödde 105 personer.¹⁰⁶ Tysklands sändebud i Finland från våren 1918, August von Brück, informerades i april 1918 av landshövdingen i S:t Michel om att 146 personer hade fått understöd via de amerikanska och svenska legationerna under kriget. I september samma år meddelade von Brück att den svenska legationen gett understöd till 154 personer, varav 96 barn och 13 män. Största delen av dem hade varit placerade i S:t Michel. I Kuopio hade det funnits åtta personer och i Joensuu en kvinna med två barn.¹⁰⁷ Antalet personer som Tyskland betalade stöd åt är större än antalet tyska undersåtar som angavs befinna sig i Finland i mitten av augusti. Det beror på att alla som flyttades till S:t Michel och Kuopio inte var tyska undersåtar. En del var finska medborgare av tysk härkomst som Müntzel.

103. Se flertalet brev mellan olika myndigheter gällande saken. Beslutet meddelades alla landshövdingar från generalguvernörens kansli 6.8./19.8.1914, 10.2. Konsulit, Fb 936, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors. Påpekas kan att tyskarnas intressen i Finland sköttes av flera olika stater under första världskriget.

104. Seyn till Sergei Sazonov 3.8.1914/17.8.1914, 10.2. Konsulit, Fb 936, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors.

105. För mera kring detta se flertalet akter i Fb 922 och 923, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors.

106. Sentzke, *Deutsche Gemeinde*, s. 137.

107. Sentzke, *Deutsche Gemeinde*, s. 137; för stöd från Tyskland se Kaiserliche Deutsche Ministerregistratur Brück till von Hartling 24.2.1918, för stöd från Sverige se Brück till von Hartling 20.9.1918. Båda dokumenten återfinns i R 83167 Militärwesen, Finnland, Die Behandlung der Deutschen in Finnland und der Finländer in Deutschland, Bundesarchiv Lichterfelde; Berlin.

Goldbeck-Löwe kunde under hösten 1914 rapportera till Tyskland att det allmänt sett inte verkade förekomma några desto strängare åtgärder mot tyska undersåtar eller mot tidigare tyska undersåtar i Finland. Han rapporterade dock att tysk egendom beslagtogs. Att det inte gavs något kvitto över de kommunikationsmedel som beslagtogs var något han speciellt poängterade i det sammanhanget.¹⁰⁸ Tilläggas kan att hans eget sommarställe på Degerö beslagtogs först flera månader senare. De ryska myndigheterna lyckades aldrig ta över hans firma i och med att han redan före kriget hade skrivit över största delen av den på andra personer. Däremot förlorade han annan egendom i landet precis som alla tyska undersåtar.¹⁰⁹

Den tyska församlingen som hörde till Borgå stift kunde fortsätta sin verksamhet under hela kriget. De tyska gudstjänsterna var efterfrågade av ryska officerare bland vilka det fanns många tyskättlingar. Medlemmarna i den tyska kolonin kände sig enligt Sentzke ständigt övervakade. De umgicks i små kretsar och träffades ofta hemma hos kyrkoherde Israel.¹¹⁰ Det andra viktiga tyska rummet i Helsingfors, den tyska skolan, öppnade inte alls sina dörrar hösten 1914. Två av de ledande lärarinnorna och hälften av eleverna hade utvisats i augusti och senaten beslutade därtill i november att lägga ner skolan. Den tyska välgörenhetsföreningen som dittills hade upprätthållit skolan tvingades, trots att den var en finsk registrerad förening, ge över fastigheten vid Unionsgatan 10 och sitt arkiv till polisen. Föreningens verksamhet lades ner och skolbyggnaden användes som lagerlokal för den ryska flottan.¹¹¹

Medlemmarna i den tyska kolonin spreds p.g.a. krigsutbrottet och utvisningen av de tyska undersåtarna från Finland över flera länder. Flera blev inkallade till den tyska armén. De som utvisades eller flydde tvingades lämna det mesta av sin egendom efter sig i Finland. För många innebar det stora ekonomiska svårigheter. Tyska män under 45 år som blev kvar i Finland blev arresterade och sändes till Ryssland.

108. Se Goldbeck-Löwe rapport 26.10.1914 till Bethmann-Hollweg, R 20986, Wk 11 c, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin. Se också Aslak Nylander till rikskansler Bethmann-Hollweg 14.12.1914, R 10155 Zustände und Verhältnisse Finnlands, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.

109. Se beslut av Seyn 24.12.1914/6.1.1915 och Aktieregister, 10.12. Goldbeck-Löwe, Fb 936, Generalguvernörens kansli, Riksarkivet, Helsingfors. Se också Bergman, *Algol*, s. 27–38.

110. Sentzke, *Deutsche Gemeinde*, s. 138.

111. Liertz, 'Von der Gründung', s. 75.

En del av dem återvände aldrig. Deras familjer tvångsförflyttades till den inre delen av landet och var totalt beroende av välgörenhet. Finska medlemmar av den tyska kolonin kunde fortsätta sina liv men fick efterhand uppleva att deras situation försämrades. År 1916 infördes ett förbud mot att använda det tyska språket på offentliga platser. Församlingsbladet *Deutsch-Evangelisch in Finnland* lades också ner. Ännu samma år arresterades kyrkoherde Israel och vicekonsul Müntzel.¹¹²

Krigsutbrottet 1914 fick således omvälvande följder både för de tyska undersåtarna i landet och för den tyska kolonin. Den ryska revolutionen, Finlands självständighet och slutligen den tyska Östersjödivisionens ankomst våren 1918 ledde till att den tyska kolonins medlemmar som hade arresterats, utvisats eller tvångsförflyttats efterhand kunde återvända till sina hemorter. Bland dem som återvände fanns också Albert Goldbeck-Löwe, som anlände till Torneå redan i mars 1918 med Tysklands sändebud i Finland, von Brück.¹¹³ Goldbeck-Löwe återfick genast sin ledande ställning inom den lilla tyska kolonin och därtill också största delen av sin förmögenhet. Under kriget hade han byggt upp många nya kontakter med ledande politiker och militärer både i Finland och i Tyskland. Krigsutbrottet 1914 blev således en utlösande faktor till Goldbeck-Löwes senare anseende som sakkunnig i finsk-tyska frågor. Inte bara Goldbeck-Löwe utan också den tyska kolonin upplevde ett uppsving efter kriget. Om medlemmarna hade känt sig förföljda och utsatta under kriget så kunde de 1918 sola sig i glansen av Östersjödivisionens framgångar. Finland ansågs inte utan orsak vara ett av de tyskvänligaste länderna i Europa under åren efter kriget, vilket bidrog till att antalet tyska invandrare i landet ökade i början av 1920-talet.

112. Israel, *Deutscher Verein*, s. 10–11; Sentzke, *Deutsche Gemeinde*, s. 139–141.

113. Goldbeck-Löwe, 'Aus meinen Erinnerungen an die Zeit in Wasa vor 10 Jahren', Goldbeck-Löwes arkiv, Tyska skolan i Helsingfors.

De intellektuella och 1914

En stor majoritet av de europeiska författarna, vetenskapsmännen och konstnärerna ställde sig under första världskriget bakom sina länders krigsmaskiner. Deras aktiva bidrag till krigspropagandan, i synnerhet i början av kriget, har av samtida kritiker och eftervärlden beskrivits som ett svek mot de obundna värden som förknippades med deras verksamhet som intellektuella. Ett välkänt uttryck för denna kritik är den franske filosofen Julien Bendas bok *La Trahison des Clercs* (1927). Med likartade argument som hans engelska kollega Bertrand Russell framfört under kriget anklagade Benda sina politiskt engagerade kolleger för att ha offrat det kritiska förnuftet för politikens och massornas ”passioner”. En intellektuell krigsopposition existerade visserligen, med språkrör som Russell, Romain Rolland, Albert Einstein och Ernst Bloch. Eftersom det fanns begränsade möjligheter att uttrycka antikrigiska opinioner flydde en del av dem till Schweiz och andra tillbringade tid i fängelse. I Finland försvarades fredstanken av tolstojanen Arvid Järnefelt, som under krigsåren höll pacifistiska predikningar i Helsingfors kyrkor. Juhani Aho gav 1916 ut romanen *Fredseremiten* (*Rauhan erakko*), där centralgestalten, en eremit bosatt i de tyrolska bergen, vid krigsutbrottet överges av sina lärjungar som skyndar sig hem för att tjäna den fosterländska saken, med undantag av en som blir avrättad.¹

Som Ahos roman antyder överskuggades krigsoppositionen fullständigt av det stora antalet representanter för vetenskap och kultur som deltog i krigspropagandan. Enligt den österrikiske författaren Karl Kraus var deras roll som krigshetsare inte att förringa. I det massiva

1. Pekka Häkli, *Arvid Järnefelt ja hänen lähimaaailmansa* (Porvoo–Helsinki 1955), s. 467–472. Om Ahos roman, se t.ex. Gunnar Castrén, *Juhani Aho*, senare delen (Helsingfors 1922), s. 286–289. För en översikt över forskningen om de intellektuella under första världskriget, se Svante Nordin, *Filosofernas krig. Den europeiska filosofin under första världskriget* (Nora 2002, orig. 1998), s. 13–14 samt Anne Rasmussen, ’Mobilizing minds’, Jay Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War* (Cambridge 2013), vol 3.

satiriska dramat *Die letzten Tage der Menschheit* (1915–1922) angrep Kraus de författare och journalister som med sin patriotiska litteratur ställde sig bakom de politiker och vapenhandlare som, på tryggt avstånd från fronten, tjänade mest på kriget. För kriget som helhet är betydelsen av den intellektuella propagandan naturligtvis svår att uppskatta. Obestridligen bidrog den till att sprida föreställningen om kriget som en vändpunkt av djup civilisatorisk betydelse, där endast en total seger över fienden ansågs kunna garantera den europeiska kulturens överlevnad. Att under sådana förhållanden inta en oberoende position uppfattades som ett förräderi av dem som försvarade krigets nödvändighet.

Fransmannen Jean Jaurès, socialist och pacifist, mördades av en fanatisk nationalist dagen innan Tyskland förklarade Ryssland krig. Vicekanslern vid Kejsarliga Alexanders-Universitetet i Helsingfors, kemisten Edvard Hjelt, befann sig vid krigsutbrottet på semesterresa i Bayern och relaterar i sina memoarer den förbittring som mordet på Jaurès, som förespråkade en försonande Tysklandspolitik, väckte i Tyskland.² Jaurès kurskamrat vid *École normale supérieure* och kollega i filosofi Henri Bergson blev i sin tur en portalfigur för den intellektuella krigspropagandan i Frankrike. Motsvarande position i Tyskland intog författaren Thomas Mann, vars berömda essä ”Gedanken im Kriege” (augusti–september 1914) framställer kriget som en uppgörelse mellan kultur och civilisation som motsatta principer. Med samma ”livsfilosofiska” argument försvarade Bergson och Mann den egna nationens moraliska överlägsenhet mot fiendens stagnerade samhälle och ytliga värden, mot det trötta Europa, borgerlig individualism, kapitalism och egennytta.

I denna artikel behandlas, som titeln antyder med tyngdpunkten på 1914 och de första krigsåren, frågan om första världskrigets betydelse för offentligt engagerade författare, litteratörer, humanister och vetenskapsmän ur tre olika perspektiv. Inledningsvis diskuteras krigets betydelse för den vetenskapliga och kulturella utvecklingen, med särskild fokus på samhällsvetenskaperna. Den andra frågan gäller krigets inverkan på de intellektuellas samhällsroller. Den franska föreställningen om ”den intellektuelles” kollektiva engagemang och anspråk på att representera en objektiv röst i samhällsdebatten hade uppstått i samband

2. Edvard Hjelt, *Från händelserika år*, band 2 (Helsingfors 1920), s. 6.

med Dreyfusaffären på 1890-talet och blev föremål för internationell cirkulation under decennierna före kriget.³ Rollen som den universella rättvisans försvarare sattes på prov under krigsåren och resultatet är välkänt: med undantag av en liten minoritet var det få som ställde sig ”ovan stridsvimlet”. Samtidigt hade Dreyfusmodellen för det intellektuella engagemanget en särskild betydelse också för perioden 1914–1918, genom att det stora flertalet som ställde upp för den nationella saken uttryckligen gjorde det i egenskap av representanter för kultur eller vetenskap. Deras bidrag motsvarades av beslutsfattarnas efterfrågan på representanter för vetenskap och litteratur när det gällde att förse propagandan med ett sken av objektivitet eller filosofiskt djup, vare sig det skedde genom officiella kanaler (statliga propagandakommissioner) eller inofficiellt (frivillig pamflettlitteratur).⁴

Den tredje frågan gäller den uppenbara spänningen under kriget mellan kulturell nationalism och internationalism. Tidens internationellt sett mest ryktbara nordiska kulturpersonlighet Georg Brandes får tjäna som exempel på krigets betydelse för det gränsöverskridande kulturella samarbetet. Internationaliseringen hade tagit fart under 1800-talets senare hälft som ett slags parallellföreteelse till de intellektuella fältens nationalisering. När kriget bröt ut blev Brandes vittne till den litterära och vetenskapliga republikens upplösning, tillsammans med det vidsträckta europeiska nätverk som han byggt upp under årtionden.

Krigsentusiasmen, litteraturen och vetenskapen

Det har uppskattats att en och en halv miljon krigsdikter skrevs i Tyskland i augusti 1914. I Italien hyllade futuristen Giovanni Papini kriget som en malthusiansk operation mot överbefolkning. För det panslavistiska litterära avantgardet i Ryssland, med symbolisten Fjodor Sologub, banade kriget väg för Rysslands andliga förnyelse. I Sverige vacklade Verner von Heidenstam före kriget mellan aktivism och pacifism; å ena sidan fördömde han kriget som ett politiskt instrument, å andra sidan ansåg han att svenskarna under den långa freden fal-

-
3. Christophe Charle, *Naissance des "intellectuels" 1880–1900* (Paris 1990); Idem, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée* (Paris 1996).
 4. Anne Rasmussen, 'Science and technology', John Horne (ed.), *A Companion to World War I* (Oxford 2010).

lit offer för ett bekvämt välstånd och egenintresse.⁵ I Finland hägrade kriget som en uppgörelse med 1800-talskulturen för Bertel Gripenberg och Erik Grotenfelt. Gripenbergs diktsamling *Under fanan* (1918) ger liksom Grotenfelts *Det röda vinets barn* (1915) uttryck för den estetisering av våld, handling och maskulinitet som före, under och efter första världskriget bidrog till att underminera gränsen mellan kultur och politik. Inom den finska filosofin hörde i synnerhet Erik Ahlman till dem som sökte djupare mening i kriget, vilket han beskrev som ett modernt religionskrig med ”en rentav metafysisk innebörd”.⁶ Vid den här tiden försköts Ahlmans intresse uttryckligen under påverkan av kriget och revolutionen från språkvetenskapen mot filosofin. I sin filosofi och kulturkritik refererade han flitigt till den franska och tyska ”livsfilosofins” ledande namn, Bergson och Max Scheler. Den senares *Der Genius des Krieges und der Deutsche Krieg* (1915) hörde till den tyska krigsfilosofins mest inflytelserika verk.

Ahlman sympatiserade med Tyskland och hans akademiska diskussion om kriget som en filosofisk händelse avspeglar de krigförande ländernas ordkrig. Också i det neutrala Norden kände många ett behov av att ta parti. En del sökte också delta i kriget på något av de stridande ländernas sida. Aktivisten och sedermera brittiske Labourparlamentarikern Konni Zilliacus (d.y.) som 1915 återvände till London efter studier i Yale, försökte ta värvning i det brittiska flygvapnet men förvägrades p.g.a. sitt finländska medborgarskap. I stället tjänstgjorde han vid ett militärsjukhus i Frankrike och senare vid den brittiska underrättelsetjänsten i Vladivostok.⁷ När kriget utbröt befann sig Erik Grotenfelt i Lausanne, där han anmälde sig som frivillig till den schweiziska armén, men blev även han som utländsk medborgare avvisad.⁸ Grotenfelt exemplifierar sättet på vilket den av förfinskning och förrysning framkallade kriskänslan bland den yngre svenskspråkiga

5. Nordin, *Filosofernas krig*, s. 23; Giovanni Papini, 'Amiamo la guerra', *Lacerba*, vol 2, 1/10 1914; Richard Stites, 'Days and nights in wartime Russia: Cultural life, 1914–1917', Aviel Roshwald & Richard Stites (eds), *European Culture in the Great War* (Cambridge 1999); Clas Ahlund, 'En mental militarisering. Den svenska litteraturen före och under första världskriget', *Samlaren*, årg. 123 (2003), s. 137–139.

6. Erik Ahlman, 'Sodan ja rauhan vaiheilla', *Aika* 1918, s. 217–218. Om Ahlmans civilisationskritik, se Mikko Salmela, *Suomalaisen kulttuurifilosofian vuosisata* (Helsinki 1998).

7. Archie Potts, *Zilliacus: A Life for Peace and Socialism* (London 2002).

8. Stefan Nygård, *Henri Bergson i Finland* (Helsingfors 2011), s. 208–218.

intelligentian i Helsingfors, den s.k. dagdrivarpessimismen, relaterades till världskrisen: kriget aktualiserade föreställningen om Finlands världshistoriska betydelse som västerns utpost mot öster. På det individuella planet kunde omvälvningarna fungera som en kraftresurs. Under krigsåren gav Grotenfelt ut två diktsamlingar och två romaner, vid sidan av sitt engagemang i jägarrörelsen och den hemliga militärutbildningen i Tyskland, som han i juni 1915 lämnade p.g.a. sviktande hälsa. Därefter ägnade han sig åt journalistisk verksamhet och fungerade under inbördeskriget som utgivare av den underjordiska tidningen *Fria Ord* i Helsingfors.⁹

Grotenfelt kan kanske beskrivas som ett slags Finlands Ernst Jünger, den tyske författaren som redan 1913 gjorde ett försök att tjänstgöra vid franska främlingslegionen och för vilken augusti 1914 blev början på ett längre militärt engagemang. Äventyrslystna yngre diktare som Jünger gjorde verklighet av en föreställd analogi mellan soldatens och den avantgardistiske poetens kampposition. Men det var inte enbart unga författare som ställde sig i ledet. Richard Dehmel, bekant för nordiska intellektuella från kretsen kring Berlinkrogen Zum schwarzen Ferkel, var 51 år gammal när han som frivillig begav sig till fronten, ledsagad av massornas jubel för sin patriotiska insats.¹⁰

Den tyska mobiliseringen bevittnades på nära håll av germanofilen Edvard Hjelt, som kom att spela en central roll i förhandlingarna med Tyskland om Finlands självständighet och militärt understöd 1917–1918. Krigsutbrottet avbröt hans semester på slottet Mainberg i Bayern, där han befann sig i sällskap med livsfilosofen och teologen Johannes Müller. Mobiliseringen, trupptransporterna, människorna som hurrade och kastade blommor åt soldaterna gjorde intryck på Hjelt.

Det hela var ett imponerande skådespel, som vittnade å ena sidan om den utomordentliga ordningen och disciplinen, å den andra om den lugna entusiasm, som besjälade alla, såväl dem, vilka drogo ut i striden, som dem, vilka blevo kvar. Tårar och sentimental veklagan fingo vi ingenstädes bevittna. Alla besjälades av ett

-
9. Efter kriget var Grotenfelt ansvarig för avrättningar av röda fångar i Ingå och året därpå begick han självmord. För en biografisk skiss, se Thure Svedlins förord i Erik Grotenfelt, *En pennas strid* (Helsingfors 1919) och Martti Ahti, *Salaliiton ääriiviivat. Oikeistoradikalismi ja hyökkäävä idänpolitiikka 1918–1919* (Espoo 1987), s. 284–290.
 10. Nordin, *Filosofernas krig*, s. 60, 168–171; Wolfgang J. Mommsen, 'German artists, writers and intellectuals and the meaning of war, 1914–1918', John Horne (ed.), *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge 1997), s. 23.

underbart lugnt mod, en allvarlig förtröstansfull stämning, som även på oss utomstående verkade medryckande och i hög grad stärkte vår solidaritetskänsla med de tyska germanerna och deras kamp.¹¹

Hjelt insåg att han plötsligt blivit undersåte i ett fientligt land och var i den allmänna förvirringen nära att förlora sitt manuskript till den organiska kemins historia. Manuskriptet kom senare till rätta ”tack vare den tyska ordningen”¹² och utkom 1916 på tyska (*Geschichte der organischen Chemie von ältester Zeit bis zur Gegenwart*), som en påminnelse om att det vetenskapliga arbetet inte upphörde under kriget. Hjelts värd, filosofen Müller, intygade liksom många äldre patriotiskt sinnade intellektuella sin beredskap att tjäna sitt land, men försäkrades av sin omgivning att han med hänsyn till sin ålder gjorde det bäst genom att hålla föreläsningar.

Tonen i den föredragsverksamhet som vetenskapsmän under krigsåren ägnade sig åt växlade från vetenskapliga analyser av krigets orsaker till nationell propaganda. Det finns ett tydligt samband mellan den intellektuella krigspropagandan och fronttjänst, i synnerhet när det gäller äldre författare och vetenskapsmän som hade söner i kriget. Sociologen Maurice Halbwachs kände sig förödmjukad över att vid 37 års ålder från sin trygga tillvaro i Paris bevittna sina landsmän på väg till fronten. Matematikern Émile Picard, som förlorade tre barn i kriget, intygade att de intellektuellas mobilisering ofta bottnade i denna skuldkänsla, för vilken man sökte compensation genom att åtminstone delta med pennan. När kriget framskred tog många emellertid avstånd från den inledande entusiasmen i början av kriget. Sociologen Georg Simmel drog sig efter de första årens krigseufori tillbaka till Schwarzwald för att under sitt sista levnadsår färdigställa manuskriptet till boken *Lebensanschauung* (1918). I Ryssland bad Majakovskij i poemet *Kriget och världen* (1916–1917) personligen om ursäkt för sina propagandistiska dikter i krigets inledningsskede: ”Människor! / Mina kära! / För Kristi skull, / för Kristi skuld, / förlåt mig!”¹³

Krigsutbrottet hade erbjudit vetenskapsmän, humanister, samhällsvetare och författare ett sätt att demonstrera sin samhällsnyttighet, vare

11. Hjelt, *Från händelserika år*, s. 10.

12. Hjelt, *Från händelserika år*, s. 5.

13. 'Introduction', *The sociology of Georg Simmel*, translated and edited by Kurt H. Wolff (Glencoe 1950), s. xxiii; Bengt Jangfelt, *Berättelsen om Vladimir Majakovskij och hans krets* (Stockholm 2007), s. 101.

sig det gällde att vetenskapligt argumentera för rätt och fel i kriget eller filosofera om de kollektiva mentaliteter som konflikten satt i gång, för att inte tala om krigsmaskineriets efterfrågan på de färdigheter som t.ex. geografer eller kemister kunde erbjuda. Den tysk-judiske kemisten och patrioten Fritz Haber, den kemiska krigföringens pionjär och sedermera Nobelpristagaren, är ett välkänt exempel på det sistnämnda. När det gäller litteratur och humaniora rekryterades t.ex. författarna Sir Arthur Conan Doyle, Thomas Hardy och H. G. Wells, filologen Gilbert Murray och historikern Lewis Namier av den engelska regeringens byrå för krigspropaganda. Deras uppgift var att överse texter som användes i syfte att påverka opinionen i de neutrala länderna. I september 1914 gav sex Oxford-historiker ut pamfletten *Why we are at war. Great Britain's case*, en bland flera publikationer från Oxford som med historiska och moraliska argument demonstrerade Englands position i kriget. Enligt Gilbert Murray fanns det knappast någon annan institution i England som reagerade lika fort och med samma entusiasm på krigsutbrottet som Oxford och Cambridge.¹⁴

I Frankrike upprättades vid den här tiden en *Comité d'Études et Documents sur la Guerre* för att koordinera den akademiska krigspropagandan, med historikern Ernest Lavissee som ordförande. Kommitténs drivande kraft och sekreterare var sociologen Émile Durkheim, vars son stupade vid fronten 1916. Plågad av att inte kunna påverka händelserna väntade Durkheim otåligt på att regeringen skulle komma på ett sätt att dra nytta av "oss i Paris" och satte i gång med att skissera propagandapamfletter samt en serie föredrag om kriget i syfte att påverka opinionen i neutrala länder. Pamfletten med "obestriddliga bevis" på Tysklands krigsskuld (*Qui a voulu la guerre? Les origines de la guerre d'après les documents diplomatiques*) blev färdig i december.¹⁵

Durkheims krigstida texter uttrycker den på vardera sidan om frontlinjen utbredda tröttheten på 1800-talets borgerliga individua-

14. Rasmussen, 'Mobilizing minds', s. 401–404; Christophe Prochasson, 'Intellectuals and Writers', John Horne (ed.), *A Companion to World War I* (Oxford 2010); Roy Macleod, 'Scientists', Jay Winter (ed.), *The Cambridge history of the First World War* (Cambridge 2013), vol. 2, s. 444–445; Modris Eksteins, 'The cultural legacy of the Great War', Jay Winter, Geoffrey Parker & Mary R. Habeck (eds), *The Great War and the Twentieth Century* (New Haven & London 2000), s. 333.

15. Marcel Fournier, *Émile Durkheim: A biography*, trans. by David Macey (Cambridge 2013), s. 678.

lism och moral, mot bakgrund av vilken kriget hälsades som en re-
nande händelse. Det krigstida samhället öppnade ett nytt perspektiv
på den brist på sammanhållning i moderna individualistiska samhäl-
len som han intresserat sig för i sin vetenskapliga produktion. Liksom
sin tyska kollega Ferdinand Tönnies, vars *Der englische Staat und der
deutsche Staat* (1917) var en krigstida tillämpning av teorin om *Ge-
meinschaft und Gesellschaft*,¹⁶ ansåg Durkheim att kriget hade satt i
gång sociala mekanismer som motverkade vad han kallade anomi,
genom att ”skärpa de sociala sinnena” och öka medborgarnas be-
nägenhet att förena sina ansträngningar. Max Weber resonerade i
liknande banor när han i augusti 1914 förklarade att kriget hade gjort
1800-talsdikotomin mellan stat och individ föråldrad. Kollegan Georg
Simmel avvek från sin tidigare roll som distanserad samhällsanalyti-
ker: ”Jag älskar Tyskland, och vill därför att det skall leva – åt helvete
med all ’objektiv’ legitimering av denna vilja med hänsyn till kultur,
etik, historien, och Gud vet vad annat”, utropade han i ett tal i Stras-
bourg i november 1914.¹⁷

Durkheim exemplifierar sättet på vilket gränsen mellan vetenskap
och propaganda förgrumlades i de intellektuellas verksamhet under
krigsåren. Tysklands vilja till makt beskrev han som en social pato-
logi; ett samhälle som på ett konstlat sätt lösgjorts från sina naturliga
begränsningar genom ett slags ”viljans hypertrofi”. Durkheims bidrag
till tvåbandsverket *La science française* (1915) skildrar hur den fransk-
ledda sociologin efter 1870 genom specialisering nått en högre nivå
bortom abstrakt filosofi. Målsättningen med detta och motsvarande
verk var att påverka opinionen i de neutrala länderna och USA i syn-
nerhet, att demonstrera den franska vetenskapens världshistoriska
betydelse samt att motverka Tysklands starka ställning vid de ame-
rikanska universiteten. Det handlade också om att planera för fram-
tiden genom att locka amerikanska studenter till Paris för att kom-
pensera för den oundvikliga nedgången i studenter och intäkter som
man väntade sig efter kriget. Inom ramen för den inhemska propagan-

16. Nordin, *Filosofernas krig*, s. 189–190; Éric Thiers, ’Droit et culture de guerre 1914–1918. Le Comité d’études et documents sur la guerre’, *Mil neuf cent. Revue d’histoire intellectuelle* 2005:1.

17. Durkheims svar på en förfrågan om sannolika förändringar i det efterkrigstida sam-
hället, se Fournier, *Émile Durkheim*, s. 708; Nordin, *Filosofernas krig*, s. 60–61; *The
sociology of Georg Simmel*, s. xxi.

Émile Durkheim inleder sitt bidrag till La Science française (1915) med att konstatera att sociologin, trots att den redan anammats på många håll i världen, förblivit en väsentligen fransk vetenskap.

dan bidrog Durkheim till pamfletten *Lettres à tous les Français* (1916), ett samarbete mellan Parisprofessorer och militären. Upplagan på 3 miljoner distribuerades genom ett nätverk av grundskollärare, som enligt Durkheim var ovärderliga när det gällde att sprida den här typen av propaganda.¹⁸

Samhällsvetare som i sin förkrigstida vetenskapliga produktion ägnat sig åt frågan om social sammanhållning bedömde således att det krigstida samhället innehöll ett löfte om en ny organisk samhällsform. Framför allt väntade man sig att en ny solidaritet skulle uppstå inför det gemensamma hotet, som skulle binda samman befolkningen. I den tyska kontexten kretsade diskussionen kring 1914 som ett djupt symboliskt årtal och en slutpunkt för den ”franska” epok som börjat 1789. Münstersociologen Johann Plenge talade om ”1914 års idéer”, där Tyskland gick i spetsen för ett alternativt framstegstänkande bortom 1800-talets liberala individualism. Lösningen på industrisamhällets problem skulle enligt Plenge sökas i den rätta balansen mellan individuell frihet

18. Fournier, *Émile Durkheim*, s. 682–683, 700–703.

och lydriad.¹⁹ Den svenske statsvetaren Rudolf Kjellén delade Plenges kritik av individualism och syn på 1914 som ett slut på den borgerliga eran. Kjellén argumenterade för en ny ”socialism ovanför partitillfälligheterna”. Hans inlägg i frågan gavs ut på tyska i november 1915 med titeln *Die Ideen von 1914*.²⁰

Kjellén, vars idéer i Finland anammades av unga studentpolitiker både på finskt och svenskt håll, blev en viktig beståndsdel i jägaraktivismens ideologikonstruktion.²¹ Redan i början av kriget bedömde en del, om än i vaga former, att kriget för Finlands del kunde föra med sig en separation från Ryssland. Eftersom Tysklands främsta intresse var att knyta Sverige till sig filtrerades de politiska tysk-finska kontakterna i hög grad via Sverige, och det samma gäller delvis också de intellektuella kontakterna.²² Kjellén var elev till den tyske geografen och etnografen Friedrich Ratzel, som i slutet av 1800-talet utvecklade ett slags socialdarwinistisk politisk geografi tillämpad på förhållandet mellan nationer. Ratzel introducerade bl.a. det för följande sekel ödesdigra begreppet *Lebensraum* och hävdade att stora och hälsosamma stater, livskraftiga kulturnationer i synnerhet, hade en naturlig rätt att expandera. Omvänt bedömde han, i motsats till Kjellén, att de små nationernas tid var förbi. ”Kleinstaaterei”, heter det i Ratzels *Politische Geographie* (1897), tar kål på allt manligt och ger upphov till en patetisk lokal fåfänga.²³ Idén om att växa eller försvinna omfattades av den aktivistiskt orienterade intelligentian i Helsingfors, där budskapet att stater var levande organismer och gränser tillfälliga föll i god jord redan före krigsutbrottet, exempelvis hos studentpolitikerna P. H. Norrmén och Yrjö Ruutu (Ruuth till 1927). Den Ratzel-Kjellenska teoretiska imperialismen tilltalade de svekomanska aktivisterna som sökte en väg ut ur sin isolering genom att uppgå i en större germansk rörelse, och Norrmén gav 1916 i Berlin ut pamfletten *Die Nordischen Länder und die Mittelmächte im Weltkrieg*.

19. Mommsen, ’German artists, writers and intellectuals and the meaning of war, 1914–1918’, s. 26, 29–30.

20. Nordin, *Filosofernas krig*, s. 57–59.

21. Se Matti Klinge, *Ylioppilaskunnan historia III* (Porvoo 1968), s. 384–385 och *Vihan veljistä valtiosialismiin* (Helsinki 1983, orig. 1972), s. 29–56.

22. Om jägarrörelsens ursprung, se Matti Lackman, *Suomen vai Saksan puolesta?* (Helsinki 2000), första kapitlet.

23. Stephen Kern, *The Culture of Time and Space, 1880–1918* (Cambridge, Massachusetts 1983), s. 224–228, 236–237.

Friedrich Ratzel (1844–1904). I Ratzels antropogeografi har livskraftiga kulturfolk en naturlig rätt att expandera. Bild: Wikimedia Commons.

För Finlands del skulle krigsåren med all tydlighet demonstrera att ett socio-kulturellt oenigt litet land var ett lätt offer för stormakternas inblandning. I synnerhet Ruutus samhällsvetenskapliga tänkande försköts följaktligen efter den ryska revolutionen och det finska inbördeskriget från geopolitiken mot frågan om nationell integration, samtidigt som konfliktperspektivet på det hela taget nedtonades inom det samhällsvetenskapliga fältet.²⁴

Kriget och den intellektuelles samhällsroll

De tyska akademikernas ”Aufrauf an die Kulturwelt” (oktober 1914) är det mest kända officiella uttrycket för krigsentusiasmen och de lärda manifesten i början av kriget. Appellen signerades av 93 tyska professorer som vände sig mot sina franska och engelska kolleger, vilka i ett tidigare manifest kritiserat den tyska intelligentians vägran att ta avstånd

24. Klinge, *Vihan veljistä*, s. 113; Timo Soikkanen, *Yrjö Ruutu. Näkijä ja tekijä* (Helsinki 1991), s. 26–37; Risto Alapuro, *Suomen älymystö Venäjän varjossa* (Helsinki 1997), s. 79–82.

från Tysklands invasion av det neutrala Belgien. Samtidigt ifrågasattes själva begreppet intellektuell såsom en väsentlig fransk företeelse, och därigenom ytlig och oförenlig med tysk andlighet. Vidare markerade debatten ett abrupt slut på den vetenskapliga internationaliseringen före kriget. De nationella vetenskaperna mobiliserades av krigspropagandan och vetenskapernas nationella särdrag ställdes i centrum. Målsättningen med dessa och motsvarande manifest var inte minst att påverka opinionen i de neutrala länderna.²⁵

Båda sidorna skyndade sig att försvara ”Europa”. På tyskt håll ansågs den europeiska kulturens fortlevnad bero på Tysklands seger i kriget, medan man i England och Frankrike framställde Tysklands totala nederlag som det enda sättet att bevara den europeiska civilisationen. Samtidigt som denna retorik hade en mobiliserande potential och välkomnades av den officiella krigspropagandan, bör det framhållas att den knappast var universellt representativ för stämningarna inför kriget. Krigsentusiasmen kan ha varit avsevärt mindre inom andra sociala grupper än den bildade urbana medelklassen.

Första världskriget omformade på det hela taget förhållandet mellan kultur och politik genom att driva författare, vetenskapsmän och konstnärer utanför sina professionella verksamhetsfält. I små och unga nationer som Finland hade visserligen gränserna varit flytande under hela 1800-talet, som kännetecknades av ämbetsmannaintelligentiernas framskjutna position och från seklets slut de intellektuellas insatser i kampen mot förryskningen. En aktivist som Herman Gummerus, sedermera professor i historia, som efter sitt engagemang i det tidigare aktiva motståndet mot förryskningspolitiken hade återgått till det vetenskapliga arbetet, återvände till politiken så fort han under en forskningsresa sommaren 1914 insåg vad som höll på att ske: ”I flera veckor hade jag plågats av att vara så gott som fullständigt avskuren från all förbindelse med hemlandet. Arbeta kunde jag ej ens med bästa vilja. Det föreföll mig meningslöst att sitta och syssla med gamla romerska inskrifter och reliefer, medan händelser kanske förbereddes, som komme att avgöra mitt fäderneslands öde”, skriver han tio år senare.²⁶

25. Prochasson, 'Intellectuals and Writers', s. 323–325; Macleod, 'Scientists', s. 439–443; Thomas von Vegesack, *Tankens aristokrater eller pennans betjänter. De intellektuella 1898–1968* (Stockholm 1986), s. 47–48.

26. Herman Gummerus, *Jägare och aktivister* (Helsingfors 1927), s. 15–16.

I länder med en svag nationell identitet som Italien, där Gummerus befann sig vid krigsutbrottet, kom kriget att få en särskild betydelse för den politiska kulturen. Enligt filosofen och senatoren Benedetto Croce var Italiens inträde i kriget inte minst publicisternas företag; inte så att de utövat en direkt politisk påtryckning men genom deras bidrag till formandet av den allmänna opinionen och myten om kriget som en nationell revolution.²⁷ De optimistiska tog fasta på krigets mobiliserande potential för att råda bot på den liberala enhetsrörelsens misslyckande när det gällde att skapa ett enat Italien. Etablerade akademiker som Croce var visserligen försiktiga, men många höll med Giovanni Gentile, senare känd som ”fascismens filosof” och Mussolinis undervisningsminister, som önskade sudda ut gränsen mellan kultur och politik. ”L'interventismo”, kampanjen för Italiens inträde i kriget, samlade författare, journalister, akademiker och konstnärer från samtliga politiska läger kring en strävan efter att ersätta den liberal-demokratiska traditionen med en högre form av politisk kultur.²⁸ De intellektuellas framgångsrika kampanj för Italiens inträde i kriget uppfattades som ett styrkeprov på deras nyfunna position som ett substitut för en dåligt fungerande politisk elit, ett intellektuellt avantgarde i spetsen för massorna men ovanför partipolitiken.²⁹

Om idén om kriget som nationens fullbordan, en moralisk *risorgimento*, var utbredd inom den intellektuella eliten i Italien, beskrev historikern Friedrich Meinicke på liknande sätt kriget som det sista skedet i en lång utvecklingsprocess som pekade mot nationell enhet i Tyskland. Det bör påpekas att professorerna i Tyskland stod närmare staten och de politiska eliterna än författarna och konstnärerna. Universitetsintelligentiens krigsentusiasm var följaktligen större än litteraturens och konstens; hos författare som Stefan George eller konstnärer

27. Frédéric Attal, *Histoire des intellectuels italiens au XXe siècle* (Paris 2013), s. 103; Angelo Ventrone, *La seduzione totalitaria. Guerra, modernità, violenza politica* (1914–1918) (Roma 2003), kap. 1.

28. Se t.ex. Mario Isnenghi & Giorgio Rochat, *La Grande Guerra 1914–1918* (Milano 2000), s. 109–111.

29. Attal, *Histoire des intellectuels italiens au XXe siècle*, s. 89–90; Isnenghi & Rochat, *La Grande Guerra 1914–1918*, s. 107–108. Att positionera sig på ett kritiskt avstånd från partipolitiken samt kontrastera högre och lägre former av politik var en utbredd tendens bland de intellektuella i Europa vid den här tiden. För Finland, se Stefan Nygård, 'Från Euterpe till Argus: Kulturkosmopolitism i det tidiga 1900-talets Finland', Trygve Söderling (red.), *Ögonen upp! Nya Argus första sekel* (Åbo 2011).

som Max Beckmann finner man en mera nyanserad tolkning av kriget som inte bortsåg från krigets hemskheter.³⁰ Den akademiska intelligentsans närhet till den politiska makten var emellertid inte enbart ett tyskt särdrag. Durkheims sociologi och den österrikiska skolan inom nationalekonomi var lika mycket som den tyska katedersocialismen exempel på en ny allians mellan de lärda och politiken som uppstod i slutet av 1800-talet. Där socialt inflytelserika intellektuella tidigare (Comte, Marx, Darwin) funnits utanför universiteten, representerade dessa nya sätt att kombinera den lärdes och politikerns roller.³¹

Denna utveckling är av särskild betydelse när det gäller att förstå de intellektuellas reaktioner till kriget på ett generellt plan. Kriget gav dem, om man så vill, en möjlighet att visa sina samhällsnytta. Detta bör i sin tur ses mot bakgrund av de förskjutningar i de intellektuellas sociala villkor som samhällets och den högre undervisningens demokratisering hade resulterat i. Mot varandra under Dreyfusaffären stod en positiv och en pejorativ användning av begreppet intellektuell. Den senare hämtade näring ur en utbredd antiintellektualism, vilken i sin tur sammanhänge med det ökande antalet intellektuella med osäkra framtidsutsikter, eller med allmänhetens misstro mot den akademiska världen som ett slutet elitnätverk.³² I Ryssland och i Tyskland hade den högre utbildningens expansion gett upphov till farhågor om framväxten av ett intellektuellt proletariat, Bismarcks *Abiturientenproletariat*. Beslutsfattare och konservativa kritiker såg i ”överproduktionen” av akademiker fröet till en rotlös och potentiellt revolutionär samhällsgruppering.

Finland var inget undantag. Studentbeståndet i Helsingfors tredubblades från 1880-talet till självständigheten 1917. Rektorn vid Kejserliga Alexanders-Universitetet Anders Donner anmärkte i sitt inskriptionstal på våren 1914 att faran för uppkomsten av ett intellektuellt proletariat just i Finland, p.g.a. det förhållandevis stora antalet lärare och studenter i kombination med ogynnsamma ekonomiska förhållanden, var större än i de skandinaviska grannländerna. En månad efter krigsutbrottet skrev i sin tur Yrjö Ruutu i *Ylioppilaslehti* om framväxten av

30. Mommsen, 'German artists, writers and intellectuals and the meaning of war, 1914–1918', s. 27–28.

31. Charle, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle*, s. 255–256.

32. *Ibid.*, s. 200–201, 229–230, 268; Charle, *Naissance des "intellectuels"*.

ett bildat proletariat i Helsingfors.³³ De försämrade ekonomiska utsikterna i Finland utgjorde helt klart ett motiv för dem som under de första krigsåren sökte sig till krigsskolning eller frivillig tjänstgöring i Ryssland och Tyskland. Bland de ca 700 Rysslandsfrivilliga fanns, visar Tuomas Hoppu, också studenter av högre social härkomst som i kriget såg en potentiell lösning på ekonomiska problem.³⁴

Den verklighet som mötte dessa frivilliga, och generellt sett de intellektuella som i olika länder tjänade vid fronten, motsvarade inte alltid den föreställning som de hade innan de åkte iväg. Sociologerna (Werner Sombart såväl som Durkheim) hade som nämnts fört fram en positiv värdering av den krigstida uppslutningen kring gemenskapen, som en motvikt till splittrande tendenser i det moderna samhället. Frågan är i vilken grad idén om krigets socialt sammanfogande verkan stämmer överens med verkligheten. Den franske historikern och sociologen Nicolas Mariot har ifrågasatt denna föreställning genom att undersöka hur intellektuella som Guillaume Apollinaire, Henri Barbusse, Marc Bloch och andra egentligen anpassade sig till livet i skyttegravarna, där de placerades sida vid sida med personer som de i sitt civila liv sannolikt aldrig skulle ha mött. Mariots slutsats är att kriget i stället för att föra sociala grupper närmare varandra tvärtom kristalliserade klassmotsättningarna. De intellektuella hade allvarliga problem när det gällde att anpassa sig till den militära ordningen, lyda order och finna sig tillrätta i den nya sociala omgivningen. De hade ställt sig i ledet för att försvara ädla ideal men blev i stället illa berörda av mötet med folket och fronttillvaron, som för en del blev kortvarig.³⁵

På ett lite annorlunda sätt kan man urskilja en motsvarande dynamik också i den finska jägarrörelsens historia. Rörelsen utvecklades dessutom på ett sätt som i hög grad bidrog till att förstärka de sociala motsättningarna. Jägarrörelsens avantgarde, den första och mindre s.k. *pfadfinder*-gruppen som reste till Lockstedter Lager i Holstein på våren

33. John Strömberg, 'Studenterna', Matti Klinge et al., *Helsingfors universitet 1640–1990* (Helsingfors 1989), s. 775–777, 781–782; Soikkanen, *Yrjö Ruutu*, s. 24–25. Frågan fick förnyad aktualitet under mellankrigstiden, se *Ylioppilastulvan vastustamiskomitean mietintö* (Helsinki 1935).

34. Tuomas Hoppu, *Historian unohtamat. Suomalaiset vapaaehtoiset Venäjän armeijassa 1. maailmansodassa 1914–1918*, Bibliotheca Historica 100 (Helsinki 2005), s. 106–107.

35. Nicolas Mariot, *Tous unis dans la tranchée? 1914–1918, les intellectuels rencontrent le peuple* (Paris 2013).

1915 bestod som bekant till övervägande del av högre utbildade personer, många av dem svenskspråkiga och från Helsingfors, där Nylands Nation fungerade som ett slags ideologiskt centrum. Den andra och större gruppen som anlände senare dominerades av österbottningar av lägre social härkomst. Då de förra blev de senares överordnade var resultatet, mot bakgrund av de sociala motsättningarna som hela tiden fanns under ytan, ett spänt förhållande mellan manskap och befäl. Soldaterna irriterades t.ex. över att deras överordnade genom sina språkkunskaper fungerade som ett förmedlande skikt mellan tyskarerna och finnarna, och att vissa av dem dessutom anammade preussiska manér: ”I stället för landsmanskap och frivilligförbrödning, utsattes de för något som de uppfattade som social och språklig förnedring av de i huvudsak svenskspråkiga helsingforsstudenterna, som var av högre och lägre medelklass och vid det här laget redan talade flytande tyska”, sammanfattar Matti Klinge.³⁶ Att en del finska ”Oberzugführer” i preussisk stil lade sig till med monokel och gick med silkesunderkläder minskade inte förtroendeproblemen mellan soldater och befäl, för vilka skillnader i språkkunskap, beteende och habitus var en viktig faktor.³⁷

Liksom i mötet mellan de intellektuella och folket i den franska armén kom skiljelinjerna i det finska samhället på så sätt att tillspetsas i jägarbataljonen. Förhållandet mellan den akademiskt utbildade ledningen och de österbottniska soldaterna aktualiserade även huvudtemat i de intellektuellas historia i Finland: de intellektuellas konfliktfyllda förhållande till det ”folk” som de gjorde anspråk på att representera.³⁸

Adieu Brandes

Även om krigsivern särskilt i början av kriget smittade av sig också till det neutrala Norden, var många kritiska. Georg Brandes, tillsammans med Ibsen sedan 1870-talet den mest kända nordiska kulturpersonligheten utanför Norden, yrkade på de intellektuellas skyldighet att hålla sig på ett kritiskt avstånd. Hans vägran att ta parti i konflikten fördömdes av de krigförande ländernas intellektuella. Detta skulle få katastrofala följder för en intellektuell nätverkare som Brandes, vars

36. Matti Klinge, *Finlands historia 3. Kejsartiden* (Helsingfors 1996), s. 498.

37. Se Lackman, *Suomen vai Saksan puolesta?*, s. 224–225.

38. Om de intellektuella och folket, se Alapuro, *Suomen älymystö Venäjän varjossa* i sin helhet.

rykte både nationellt och internationellt byggde på kulturförmedling och kulturell internationalism, och som lyckats uppnå en position som ett slags litterär institution i skärningspunkten mellan olika kultur- och språkområden i Europa.³⁹

Brandes omfattande nätverk av europeiska kulturpersonligheter bröt plötsligt samman när kriget började. Välkänd är hans polemik med George Clemenceau, som i ett öppet brev högtidligt tog avsked av sin gamle vän från Dreyfusaffärens tid. Brevet började och slutade med ”adieu Brandes” och publicerades i Clemenceaus tidning *L’Homme enchaîné* den 29 mars 1915 samt i danska *Politiken* följande dag.⁴⁰ Striden bottnade i Brandes position som ett slags halvofficiell kulturel representant för Danmarks neutralitetslinje. Den moraliserande kritiken från de neutrala ländernas intellektuella i ordkriget mellan Tyskland, Frankrike och England togs inte väl emot bland deras kolleger i de krigförande länderna. Att vägra ta parti är att ge sitt tysta godkännande för tysk militarism, menade Clemenceau och betraktade Brandes som en symbol för den bristande nationella stolthet som danskarna enligt honom gav uttryck för när de försummade tillfället att hämnas 1864 års förlust mot Tyskland.⁴¹

Ett annat exempel på hur Brandes nätverk påverkades av kriget är hans samarbete med polska intellektuella. På 1880-talet hade Brandes tagit dem i försvar mot rysk imperialism, men när han under kriget fördömde deras judeförföljelser sade de upp samarbetet. Kriget klippade inte bara av kommunikationen med utländska kolleger utan också den för honom viktiga kontakten med krigförande makters publik. Därtill utsattes hans texter för selektiva tolkningar. Delar av hans i bokform publicerade artiklar om kriget utgavs på tyska 1918, självfallet utan hans kritik mot tysk militarism och imperialism.⁴² Brandes var trots dessa motgångar lika aktiv under kriget som alltid. Ut-

39. Egon Friedell, *Kulturhistoria. Från svarta döden till världskriget*, övers. Alf Ahlberg, del III (Stockholm 1935), s. 418.

40. Jørgen Knudsen, *Georg Brandes. Uovervindelig taber*, Bd. 1: 1914–27 (København 2004), s. 165 ff.

41. I ett annat offentligt brev från samma tid anklagade engelsmannen William Archer, Brandes (och Ibsens) långvariga översättare, Brandes för en ”färgblind neutralitet”. Bjarne S. Bendtsen, ’Colour-blind or clear-sighted neutrality? Georg Brandes and the First World War’, Johan Den Hertog & Samuël Kruizinga (eds), *Caught in the Middle: Neutrals, Neutrality and the First World War* (Amsterdam 2011), s. 123.

42. Hertog & Kruizinga (eds), *Caught in the Middle*, s. 125.

över en rad biografier, om Goethe, Voltaire och Caesar, publicerade han ett flertal artiklar om kriget i *Tilskueren* och *Politiken*.⁴³ Av dessa framgår att hans opartiskhet begränsade sig till den inomeuropeiska konflikten, medan han i ett bredare sammanhang tog parti för ”civilisation” mot Ryssland och Asien. Också för honom handlade det i en global kontext om att försvara ”Europa” mot hotet från öster: ”Europa begaar Harakiri til Bedste for Japan, Og Asiens lærenemme og haardhændede Fremtidsfolk iagttager sandsynligvis det gamle Europas Selvmordsraseri med adskillig Forundring, og ikke ringe Tilfredsstillelse.”⁴⁴

Två årtionden tidigare hade Brandes och Clemenceau i sin gemensamma kamp under Dreyfusaffären bidragit till att sprida föreställningen om den intellektuelle som den universella rättvisans röst i offentliga debatter. I fortsättningen undertecknade Brandes åtskilliga petitioner till minoriteters försvar (sønderjyder, polacker, judar, finnar, armenier) och profilerade sig som en värtalig kritiker av nationalism och imperialism.⁴⁵ År 1900 angrep han den tyska militarismen med anledning av Wilhelm II:s s.k. hunnertal under det kinesiska boxarupproret sommaren 1900, och den enligt Brandes farliga tendensen att betrakta konflikten som en uppgörelse mellan civilisationer. I en nordisk kontext var han en synlig kritiker av förtyskningen av dansk kultur och språk i Schleswig-Holstein, samt av förryskningen i Finland. Nationalism och imperialism innebar för Brandes ett hot mot de progressiva idéer som han kämpat för i årtionden. I kampen mot dessa intog han under senare delen av sitt liv en alltmera politisk roll.⁴⁶

Trots sin kosmopolitiska habitus var Brandes inte anti-dansk utan beskrev sig som en patriot och kulturambassadör för Danmark och Skandinavien i Europa. Men som kosmopolit var han på sin vakt mot överdrivna former av nationalism på bekostnad av andra folk och nationer. Här låg enligt Brandes också Danmarks möjlighet att positio-

43. Dessa gavs ut i bokform i *Verdenskrigen* (1916) och *Tragediens anden Del: Fredsslutningen* (1919). Den engelska översättningen av den första utkom i USA med titeln *The World at War* (1917).

44. Georg Brandes, 'En Appel' (*Politiken*, maj 1916), *Verdenskrigen* (København 1916), s. 260–261; Se också Bendtsen, 'Colour-blind or clear-sighted neutrality', s. 133.

45. Jørgen Knudsen, *Georg Brandes: Magt og Afmagt*, Bd. 2: 1896–1914 (København 1998), kapitlet 'Den intellektuelle'.

46. Olav Harsløv, 'Fra kulturpolitik til politisk journalistik', Hans Hertel & Sven Møller Kristensen, *Den politiske Georg Brandes* (Copenhagen 1973).

nera sig internationellt som ett litet land i Europa. Danmark skulle inte begå misstaget att isolera sig i en nationalistisk position utan tvärtom arbeta för erkännande internationellt genom att framstå som en symbol för socialpolitiska reformer, humanism och liberala idéer; det lilla Danmark som försvarare av frisinne och rättvisa mot stormakternas missbruk av sina positioner.⁴⁷

Kriget kom inte för Brandes heller som en överraskning. I årtionden hade han varnat för en kommande katastrof om inte Europa lyckades tygla nationalism och militarism. Han var emellertid inte totalpacifist och ansåg att Venstres krav på fullständig nedrustning var orealistiskt. I vissa fall kunde krig vara nödvändigt, förklarar han i augusti 1914 i artikeln ”Verdenskrigens Forudsætninger”. Men han var kritisk till den propaganda med vilken de krigförande ländernas medier marknadsförde konflikten som ett heligt krig, med fiendens fullständiga utrotning som enda utväg. De intellektuella måste väl ändå kunna stå emot denna kampanj, menade Brandes som ansåg att propagandan var ett sätt för de imperialistiska staterna att kamouflera sin kamp om marknadsandelar. I sitt svar på Clemenceaus provokation försvarar han högtidligt den intellektuelles obundna roll: ”Hvis han ikke er sandhedens viede præst, så er han god til at kastes på en mødding”.⁴⁸ Men ur hans perspektiv hade den nationalistiska propagandan segrat över förnuftet och de intellektuella hade tagit tillfället i akt så fort de såg en möjlighet till politisk relevans. När kulturen och vetenskapen vände sig inåt blev Brandes allt mera isolerad internationellt.⁴⁹

De intellektuella och kriget: brott eller kontinuitet?

Hur ska vi förstå den iver med vilken den stora majoriteten europeiska vetenskapsmän, humanister och författare 1914 ställde sig bakom sina länders krigsmaskinerier? Borde inte de intellektuella ha varit särskilt väl utrustade för att stå emot krigseuforin? Gjorde de sig, som Julien Benda menade, skyldiga till en skandalös avvikelse från rationalism

47. Jørgen Knudsen, *Georg Brandes: Magt og Afmagt*, Bd. 1: 1896–1914 (København 1998), s. 29–47.

48. Cit. i Knudsen, *Georg Brandes. Uovervindelig taber*, Bd. 1, s. 157ff.

49. Paradoxalt nog förbättrades hans situation under kriget åtminstone tillfälligt i hemlandet, där han länge varit en kontroversiell person, och hans bok *Verdenskrigen* sålde slut omedelbart, vilket för Brandes i Danmark var ovanligt. Jørgen Knudsen, *GB: En Georg Brandes-biografi* (København 2008), s. 585.

och kritisk distans, eller var det nationella engagemanget tvärtom en logisk tillspetsning av tidigare positioner?

Även om de intellektuella såväl i de krigförande länderna som i det neutrala Norden under krigsåren helt klart tog en paus från rollen som den universella rättvisans språkrör i den offentliga debatten, kan deras nationella engagemang också betraktas som en följdriktig konsekvens av de kulturella fältens utveckling i Europa sedan 1800-talets senare hälft. De intellektuella hade ju spelat en nyckelroll i kulturens och vetenskapens nationalisering under senare hälften av 1800-talet, samtidigt som kulturella prestationer och vetenskapliga framsteg intog en framskjuten plats i den internationella konkurrensen. Nationaliseringen ackompanjerades av en motsatt tendens, kulturens och vetenskapens internationalisering, vilken antog institutionella former genom det kraftigt växande antalet vetenskapliga kongresser och internationella publikationer kring sekelskiftet 1900.⁵⁰

Samspelet mellan de motsatta tendenserna fungerade som en grundläggande strukturerande dynamik inom de enskilda ländernas intellektuella fält. Krigsutbrottet markerade naturligtvis ett stort steg bakåt för internationaliseringen.⁵¹ Enstaka försök att motverka utvecklingen existerade visserligen, såsom den i Bologna utgivna internationella tidskriften *Scientia*, vilken hade som målsättning att samla vetenskapsmän i de krigförande och neutrala länderna till sakliga analyser av krigets orsaker och följder samt att värna om den vetenskapliga internationalismens återupprättande efter kriget. Om tidskriften före kriget hade varit programmatiskt apolitisk, gällde det nu (1915) att ”inte stänga sig in ett elfenbenstorn av abstrakt syntes” utan att mobilisera internationella nätverk för en vetenskaplig diskussion om kriget.⁵² Centralgestalten när det gällde försöken att mobilisera de intellektuellas international var förstås Romain Rolland, med vilken också bolsjevisterna ingick en tillfällig allians.⁵³

50. Anne Rasmussen beskriver frågan om de intellektuella och kriget som det sista skedet i vetenskapens och kulturens nationalisering, Rasmussen, 'Mobilizing minds', s. 392.

Om (sambands)vetenskaplig internationalisering, se Johan Heilbron, Nicolas Guilhot & Laurent Jeanpierre, 'Internationalisation des sciences sociales. Les leçons d'une histoire transnationale', Gisèle Sapiro (éd.), *L'espace intellectuel en Europe* (Paris 2009).

51. Notker Hammerstein, 'Epilogue: Universities and war in the twentieth century', Walter Rüegg (ed.), *A History of the University in Europe*, vol. 3 (Cambridge 2004), s. 641.

52. *Scientia*, 'Ai lettori', vol. 18 (1915) & 'L'Enquête de "Scientia" sur la guerre', vol. 17 (1915).

53. Se t.ex. von Vegesack, *Tankens aristokrater eller pennans betjänter*, s. 58–59.

Den internationella kommittén för intellektuellt samarbete grundades 1922 inom ramen för Nationernas förbunds verksamhet. På bilden NF:s första huvudkvarter Palais Wilson i Genève. Bild: Wikimedia Commons.

Det skulle vara för enkelt att avfärda vetenskaps- och kulturelitens krigstida engagemang som en tillfällig förvillelse eller en av omständigheterna framkallad radikal avvikelse från tidigare roller. Inte bara hos Benda men också i den idéhistoriska forskningen kan man ibland skönja en sådan tendens, och generellt sett en benägenhet att tona ned den roll som konfrontation spelar i intellektuella sammanhang.⁵⁴ Den intellektuella krigspolemiken under första världskriget är visserligen ett extremt uttryck för att inte heller den litterära och vetenskapliga republiken står ovanför makt, våld och konfrontation. Men den aktualiserar tendenser som ingalunda var frånvarande före eller efter kriget och pekar på en viss kontinuitet i de intellektuellas beteenden. I ett längre perspektiv pekar den på de intellektuellas betydelse för vetenskapens och kulturens nationalisering, samt den sköra internationalitet som den ackompanjerades av.

När den intellektuella internationaliseringen återupptogs efter kriget skedde det inom ramen för en fullständig fransk-brittisk hegemoni.

54. Frågan ställs i ett specialnummer av tidskriften *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle*, 2007:1, nr 25. Se i synnerhet artikeln av Jean-Louis Fabiani i detta nummer, 'Disputes, polémiques et controverses dans les mondes intellectuels. Vers une sociologie historique des formes de débat agonistique'.

Tyskland uteslöts från det internationella vetenskapliga samarbetet och den filosofiska krigspropagandans franska portalfigur Bergson blev på 1920-talet ordförande för den av Nationernas förbund upprättade kommittén för intellektuellt samarbete, UNESCOs föregångare.⁵⁵ Ett tillfälle öppnade sig för Frankrike att kompensera en känsla av underlägsenhet i förhållande till tysk vetenskap och högre utbildning, alltsedan det fransk-tyska kriget 1870–1871, genom att diskvalificera motståndaren från den intellektuella debatten.⁵⁶ Den finska sektionen av NF:s kommitté för intellektuellt samarbete leddes betecknande nog av professorn i romansk filologi Axel Wallenskiöld,⁵⁷ tidigare medlem i Alliance française i Helsingfors och under kriget ententevänlig.

55. Kommittén grundades 1922 på franskt initiativ, fr.o.m. följande år inrättades nationella kommittéer i deltagarländerna, och 1926 grundades ett institut för intellektuellt samarbete i Paris. Se Jean-Jacques Renoliet, *L'Unesco oubliée. La Société des Nations et la coopération intellectuelle* (Paris 2000).

56. En utväg för tyska akademiker i denna situation var att värna om sina kontakter med mera avlägsna regioner utanför Europa. Se Christophe Charle, 'The intellectual networks of two leading universities: Paris and Berlin 1890–1930', Christophe Charle, Jürgen Schriewer & Peter Wagner (eds), *Transnational Intellectual Networks: Forms of Academic Knowledge and the Search for Cultural Identities* (Frankfurt/New York 2004), s. 449–450.

57. Tor Carpelan och L. O. Th. Tudéer, 'Axel Gabriel Wallenskiöld', *Helsingfors universitet. Lärare och tjänstemän från år 1828* (Helsingfors 1925); Kristina Ranki, *Isänmaa ja Ranska. Suomalainen frankofilia 1880–1914*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 169 (Helsingfors 2007), s. 218.

PETER STADIUS

Trekungamötet i Malmö 1914

Mot en ny nordisk retorik i skuggan av världskriget

De tre skandinaviska kungarna Christian X, Haakon VII och Gustaf V möttes i Malmö den 18–19 december 1914. Mötet var påkallat av världskriget som hade brutit ut i augusti och de tre regenterna samlades med sina respektive utrikesministrar för att ge en gemensam neutralitetsförklaring. Mötets officiella kommuniké framhöll ”de nordiska rikenas endräktiga neutralitetsvilja uttalande önskvärdheten af fortsatt samarbete mellan rikena till skydd för gemensamma intressen”.¹ Mötets politiska resultat kan betecknas som, om inte ringa, ändå rätt förutsägbart och endast till begränsande del förpliktande för de tre enskilda skandinaviska länderna. Under mötet i Malmö var regenterna egentligen galjonsfigurer för sina respektive tre utrikesministrar, vars möte detta var sett ur ett politiskt perspektiv. Utrikesministrarna Knut A. Wallenberg, Eric Scavenius och Nils Ihlen var i sin tur formellt bundna av de nationella parlamenten i sina respektive länder.

Det politiska maktförhållandet mellan parlament och monark var dock inte vid denna tid så klart och tydligt som man ur ett teleologiskt perspektiv, med parlamentarisk demokrati som slutmål, kunde tänka sig. Det har under senare tid hävdats att den monarkistiska aspekten inom internationell politik efter demokratins genombrott har undervärderats.² Under tidigt 1900-tal var den politiska dragkampen mellan parlamentarism och ett potentiellt konservativt ämbetsmannainflytande med rojalistiska förtecken ännu ett påtagligt faktum. Borggårdskrisen

1. *Sydsvenska Dagbladet* (SyD) 20.12.1914, s. 4.

2. Roderick McLean, *Royalty and Diplomacy in Europe, 1890–1914* (Cambridge 2001), s. 1–2.

vintern 1914 i Sverige, då kung Gustaf V:s tal utlöste en process som ledde till att den liberala statsministern Karl Staafs regering avgick, var ett sådant exempel som dessutom också färgade stämningarna kring trekungamötet senare samma år. Den danska *påskekrisen* 1920, då Christian X avsatte den antinationalistiskt lagda social-liberala regeringen p.g.a. dess ovilja att driva det tyska Södra Jyllands införlivande med Danmark, är ett annat liknande exempel från en nordisk horisont. De finländska monarkiförespråkarna 1918 var inte entydigt anakronistiska för sin tid.

Mötet i Malmö var påtvingat av de allvarliga yttre politiska omständigheterna. Trycket från stormakterna Tyskland, Storbritannien och Ryssland betydde att de skandinaviska länderna stod inför ett potentiellt yttre militärt hot, som om det materialiserades kunde få ödesdigra konsekvenser. Dessutom fanns spänningarna mellan Sverige och Norge fortfarande kvar under ytan nio år efter unionsupplösningen. Dessa fakta medförde en stor försiktighet hos respektive parter, men det betydde också att regenternas möte och ceremoniella framträdande tillsammans inför allmänheten och ett talrikt pressuppbåd hade en politisk tyngd som inte kan förbises. Trekungamötet har oftast i historieskrivningen omnämnts som ett möte med föga konkreta resultat, och man har reducerat dess betydelse till ”närmast symbolisk”.³ Den brittiske historikern Patrick Salmon konstaterar i sin omfattande undersökning om de skandinaviska länderna i internationell politik under tiden 1890–1940 att mötet främst gav utrikesministrarna möjlighet att utbyta information. Utöver detta hade mötet föga av andra noterbara positiva konsekvenser, men det hade dock ”en viss symbolisk betydelse som ett uttryck för skandinavisk solidaritet”.⁴ Man kan dock ge denna symboliska betydelse en större vikt än vad man inom konventionell politisk historieskrivning har gjort och begrunda trekungamötet, med sin ceremoniella prakt och ordning, som en på många plan betydelsefull politisk händelse i nordisk historia.

Inom den nydanande diplomatiska historieskrivningen har det ceremoniella, speciellt gällande monarker, lyfts fram under senare tid.

3. Frantz Wendt, *Cooperation in the Nordic Countries* (Stockholm 1981), s. 22.

4. Patrick Salmon, *Scandinavia and the Great Powers 1890–1940* (Cambridge 1997), s. 128–129: ”It [the meeting] had few other positive consequences but was of some symbolic importance as an expression of Scandinavian solidarity.”

De officiella statsbesöken är i stor utsträckning ett 1800-talsfenomen som bara ökade i intensitet fram till utbrottet av första världskriget.⁵ De kungliga hovceremonierna hade ofta gamla, traditionsbundna och mycket rigida former, men för officiella möten i form av statsbesök fanns det inte lika entydiga traditioner. Dessa kunde erbjuda en viktig arena för mellanstatliga förhandlingar och bereda väg för viktiga överenskommelser och allianser. Det som man har myntat som en *teatralisering* av internationella relationer under 1800-talets senare hälft var en viktig del av hela det internationella politiska systemet.⁶ Det ceremoniella och regenternas symbolvärde kunde vara av direkt instrumentellt värde. Roderick McLean har ifrågasatt det som han ser som en nedtoning av monarkernas roll inom internationell diplomati vid tiden före första världskriget. Han hänvisar till att Wilhelm II och Nikolaj II inte bara formellt utan också i någon mån i praktiken ledde utrikespolitiken i sina länder. Framför allt poängterar han att monarkerna ofta agerade genom hemlig diplomati och inte sällan utan stöd för sin politik i respektive parlament.⁷

I den här artikeln behandlas mötets ceremoniella händelseförlopp främst utifrån pressens rapportering. Vilken typ av nordism representerade trekungamötet för olika nationella och politiska grupper? I vilken mån avvek de ledande svenska, norska och danska tidningarna, beroende på nationalitet och ideologisk linje, från varandra i sin rapportering om trekungamötet?⁸ Särskild uppmärksamhet fästs vid hur en skandinavisk eller nordisk endräktsretorik artikulerades av regenterna, ministrarna och andra som var involverade i mötets ceremoniella utförande. Syftet är att genom en undersökning av de ceremoniella delarna samt därtill hörande pressbevakning ge en detaljerad bild av detta möte som har setts som en vändpunkt i det nordiska samarbetets historia. Enligt Ruth Hemstad kan trekungamötet 1914 ses som startskottet för det nordiska samarbete som kom att drivas på statlig nivå

5. Karina Urbach, 'Diplomatic History since the Cultural Turn', *The Historical Journal* 46 (2003:4), s. 992.

6. Johannes Paulmann, *Pomp und Politik: Monarchenbegegnungen in Europa zwischen Ancien Régime und Erstem Weltkrieg* (Paderborn 2000), s. 12.

7. McLean, *Royalty and Diplomacy*, s. 211.

8. Huvudmaterialet för denna artikel utgörs av rapporteringen i följande tidningar: *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet*, *Sydsvenska Dagbladet*, *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* (Sverige), *Berlingske Tidende*, *Politiken* (Danmark), *Aftenposten* (Norge).

från 1920-talet framåt.⁹ Den på föreningar och professionella samfund baserade ny-nordismen från sent 1800-tal gick nu in i en ny fas, utan att synligt återuppta tanken om en dynastisk skandinavism såsom den hade artikerats före 1864. Samtidigt fanns fortfarande 1914 den dynastiska dimensionen kvar genom den *teatralisering* av det nordiska samarbetet på statlig nivå som monarkernas möte utgjorde.

Malmö inramat för en nordisk folkfest

Fredag morgon den 18 december 1914 ”låg Malmö pyntadt och skrudat för ett värdigt mottagande af de tre nordiska konungarne”.¹⁰ Trots att trekungamötet motiverades av det allvarliga världspolitiska läget, vilket förklarade det något avskalade officiella prokollet kring mötet, går det inte att ta miste på att det uppenbarligen hastigt påkomna kungamötet var en mycket speciell händelse ur ett lokalt Malmöperspektiv. Staden hade inte samma resurser att erbjuda residens, förhandlingskabinett och konsertsalar som huvudstäderna. Länsresidenset kunde inte rymma någon större bankett och de gästande kungliga sviterna inhystes i privathem, den danska hos den förre talmannen och grundaren av *Sydsvenska Dagbladet*, Carl Herslow (1826–1933), och den norska i änkefru Louise Kockums patricierhem. Valet av mötesplats i Skåne, endast en kort båtfärd från Köpenhamn, nertonade det svenska initiativet och pressen beskrev det som en chevaleresk svensk gest i riktning mot både Danmark och Norge.¹¹ Malmö hade under skandinavismens glanstid på 1840- och 1850-talet och i samband med de två dansk-tyska krigen varit en regelbunden mötesplats för Danmarks Fredrik VII och Sveriges Karl XV. I *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning*, som var klart pro-nordisk och därmed anti-tysk, påminde man också om att katastrofen 1864 inträffat för exakt 50 år sedan: ”Huru Danmark förgäves fick vänta på den hjälp det hoppats på från Sverige-Norge, behöver här icke erinras om. Årets 50-års jubileum har tillräckligt bragt dessa händelser i tankarna.”¹² Egentligen var Malmö en kompromiss, då den norske kungen inte kunde tänka sig att komma till Stockholm, utan i

9. Ruth Hemstad, 'Scandinavianism, Nordic Co-operation, and "Nordic Democracy"', Jussi Kurunmäki & Johan Strang (eds), *Rhetorics of Nordic Democracy* (Helsinki 2010), s. 185.

10. *SyD* 19.12, s. 1.

11. *Dagens Nyheter* (DN) 20.12.1914, s. 1.

12. *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* (GHS) 19.12.1914, s. 3.

Trekungamötet var en stor händelse i den nordiska pressen och framför allt i staden Malmö. Vykort trycktes i stora mängder för att sprida budskapet om den nordiska samstämmigheten och fredsviljan. Sveriges kung Gustaf V flankeras av sina kusiner Christian X och Haakon VII, som var bröder sinsemellan. Bild: Wikimedia Commons.

stället hade föredragit Göteborg som låg invid historisk norsk mark. Enligt den norske historikern Dag Hoelseth var det Haakon som fick mötet flyttat från Stockholm, och han framhåller hur kyliga relationerna mellan den norske och svenske regenten alltid var.¹³

Både myndigheter och privatpersoner hade uppenbarligen bidragit till att staden, med kort varsel och något improviserat, skulle kunna erbjuda en värdig scen som anstod mötet. Paradgatorna där den kungliga kortegen skulle passera var överhöjd med flaggdekorationer. Huvudplatsen var Stortorget med statyn över Roskildefredens betvingare Karl X och Rådhuset invid, där överläggningarna skulle äga rum. Även Nyhamnen och järnvägsstationen, dit de respektive regenterna skulle anlända, stod i paradskrud. Många tillfälliga flaggstänger, flaggor och girlander av olika slag kunde på kort varsel uppbringas från restlagren från Malmös stora skandinavisk-baltiska utställning som hade avslutats i oktober samma höst. Även Södergatans butiker bidrog till den nordiska inramningen med specialdekorerade skyltfönster. I Nordiska magasinets fönster stoltserade tre stora porträtt av de nordiska regenterna. Husqvarnabolagets butik hade enligt *Sydsvenska Dagbladets* reporter:

13. Dag Hoelseth, ”En svensk-norsk unon av det rätta slaget”. Forholdet mellom kongehusene i Norge og Sverige 1905–1929’, Torbjörn Nilsson & Øystein Sørensen (red.), *Goda grannar eller morska motståndare? Sverige och Norge från 1814 till idag* (Stockholm 2005), s. 47–48.

[...] lyckats synnerligen väl med en i gobelin inväfd allegorisk bild: tre kvinnogestalter såsom representanter för de nordiska länderna uppbärande en lagerkrans. I bakgrunden synes röken från sköflade städer och nederst står devisen: ”Enighet ger styrka.”¹⁴

Mötet frammanade en bild av Norden som en fredens region som skilde sig från den krigshärjade kontinenten. *Aftenposten* rapporterade om ett stort butiksfönster där man kunde se ”fredsengelen, som holdt sin haand over de 3 kongers portræter, omrammet af de respektive landes flag og deres valsprog”.¹⁵ Givetvis hade butikägarna egna intressen knutna till den stora publiktillströmningen och på *Sydsvenska Dagbladets* annonser uppmånades ”herrar handlande i Skåne” vid trekungamötet att besöka Nordiska Elektriska Aktiebolagets lager där man ”till billiga priser försälja utmärkta julartiklar”.¹⁶ Feststämningen förstärktes av flaggprydda spårvagnar, som förde allmänheten från den ena skådeplatsen till den andra. Den nordiska inramningen med flaggor, illuminationer, specialdekorerade butiksfönster – i butiker som ofta hade adjektivet ”nordisk” i sina namn – skapade en stämning av endräkt och legitimitet mellan folk och kungahus.

Den moderna nationalstatens framväxt under 1800-talet nationaliserade monarkin, vilket tog sig uttryck på många olika sätt. Regentens och folkets relation var en av de röda trådarna i den föreställda gemenskap som den nya nationalstaten byggde på, och rapporteringen i pressen var fundamental för en konsolidering av den kollektiva nationella självbilden. Därför hade de tillsynes triviala och panegyriska, men också lika minutiösa som censurerade beskrivningarna av kungafamiljernas förehavanden en stor politisk betydelse. I Europas monarkier ledde detta till att kungliga bröllop och såväl officiella statsbesök som inofficiella ferieresor blev en arena för en kommers- och underhållningsindustri, där allt från bakelser till tyger, cigarrer och korvar kunde marknadsföras med monarkernas anleten på etiketterna.¹⁷ I sparbanken Bikupans kontorshus, som regenterna besökte, lät man efter mötet sätta upp en plakett på väggen invid hissen med texten: ”Här åkte Nordens tre konungar i denna Sparbanken Bikupans hiss.”¹⁸

14. Hoelseth, ”En svensk-norsk unon av det rätta slaget”, s. 47–48.

15. *Aftenposten* 19.12.1914, s. 1.

16. *SyD* 18.12.1914, s. 6.

17. Urbach, ’Diplomatic History’, s. 993.

18. Göran Larsson, ’Baltiska utställningen och Trekungamötet i Malmö 1914’, *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2014:3, s. 13.

Även högtidliga möten kunde ges en folklig förankring, och det var exakt vad som skedde i Malmö under detta decemberveckoslut. Att tre kungar möttes var en mycket speciell händelse, inte bara för staden Malmö, utan också som en ceremoniell sublimering av Norden som idé för en större transnationell nordisk offentlighet. Skyltfönstren, annonserna och dekorationerna hade karaktären av vad Michel Billig har kallat banal nationalism, med vilket förstås gängse handlingsmönster och i vardagen närvarande symboler som förstärker känslan av nationell samhörighet och gör den till en ideologi.¹⁹ Flaggorna, de dekoretrade skyltfönstren och de hurrande folkmassorna bidrog till att skapa en betydelsefull förtätning och manifestation av en politisk idé. Denna nivå kompletterade den officiella nivån med förhandlingar inför lyckta dörrar, konserter, middagar och en gudstjänst. Mellan dessa fanns en offentlighet av halvofficiell karaktär, pressens rapportering, de publika tillställningarna, skolbesök och inte minst den roll som studenterna hade för att artikulera en pro-nordisk retorik, som ofta tog ut svängarna mycket mer än vad ministrar och regenter kunde i det mycket känsliga världspolitiska läget. De ceremoniella praktikerna, allt från det officiella mellanstatliga regentmötets protokollära ordning till privata och organiserade medborgarinitiativ, skapade detta decemberveckoslut i Malmö en kraftfull artikulering av den nordiska enhetstanken. Huvudrollsinnehavarna var givetvis de tre kungarna.

Ankomster och avfärder

Först till Malmö anlände värdlandets kung med extratåg från Stockholm vid åttatiden på morgonen och mottogs där av landshövding Robert De la Gardie, biskop Gottfrid Billing och övriga lokala dignitärer. En dryg timme senare stod den svenske regenten flankerad av utrikesminister Wallenberg och riksmarskalk Ludvig Douglas på Nyhamnens kaj och inväntade den danska kryssaren Heimdal. Kung Christian stod vid akterdäck och tog emot den samlade Malmöpublikens spontant utropade fyrfaldiga leve.²⁰ När den svenska kungen gick uppför landgången för att hälsa den danske kungen välkommen spelade den danska musikkåren upp den svenska *Kungssången*. Huruvida folkmassan sjöng med spontant framkommer inte, men sedan 1893

19. Michael Billig, *Banal Nationalism* (London 1995), s. 6.

20. SyD 18.12.1914, s.6.

hade denna 1844 skrivna och tonsatta folkliga monarkhymn i Sverige ersatt den allmänt i Europa för ändamålet begagnade *Bevare Gud vår Kung*.

Ankomster och avfärder var en viktig del av det kungliga protokollet ända sedan medeltiden, då hoven i huvudsak varit ambulerande. Det moderna genombrottets tekniska framsteg skapade delvis nya former för resandet, men ännu var ankomstens symbolik och ceremoniella utförande viktiga oberoende om dessa skedde med ångbåt eller tåg (och senare med flygplan). Utgående från två journalfilmer som finns bevarade färdades monarkerna inne i staden i bil, en nyhet som hade utgjort scenen för mordet på ärkehertigen Franz Ferdinand i Sarajevo tidigare samma år.²¹ Hela ceremonin var en performans av en gränsöverskridning där monarken överlåter sig och därmed sin nation till sin värd och intar rollen som gäst.²² Valet av plats och det ceremoniella innehållet har alltid en betydelse. I skånska Malmö befann sig de båda regenterna i ett historiskt gränsland, som inte bara hade varit danskt utan också geografiskt centrum för uppkomsten av en gemensam skandinavistisk ideologi. Att den svenske kungen gick upp på landgången för att möta sin danske gelike kan tolkas som ett uttryck för en vilja att förmedla bilden av ett särdeles nära och familjärt förhållande de två regenterna och deras riken emellan.

Sist av de tre monarkerna anlände Norges Haakon VII, med tåg från Christiania. Gustaf V, långt ifrån odelat älskad i Norge under sin tid som norsk kronprins, hälsade sin kusin med ett fast handslag och en broderlig kindpuss. *Dagens Nyheter*s utsände noterade att Gustaf V hade kysst den danske kungen på båda kinderna, men Norges Haakon endast på ena kinden.²³ Exemplet visar väl främst hur detta möte in i minsta detalj väckte allas intensiva uppmärksamhet, men var även en subtil hänvisning till de spänningar som fanns de två länderna emellan. Den liberala danska regeringen närstående Köpenhamnsavisen *Politiken* rubricerade första sidans helsidesartikel: ”Kong Haakon hilstes ved sit første Besøg i Sverig med Hurraraab.”²⁴ Även i Danmark insåg man

21. Trekungamötet i Malmö 1914, <http://www.svtplay.se/klipp/158757/trekungamotet-i-malmo-1914> (30.10.2014); Oidentifierad dokumentärfilm Trekungamötet i Malmö (1914), <http://www.filmarkivet.se/sv/Film/?movieid=71> (30.10.2014).

22. Paulmann, *Pomp und Politik*, s. 219–220.

23. *DN* 19.12.1914, s. 1.

24. *Politiken* 19.12.1914, s. 1.

vikten av den norske monarkens första Sverigebesök som ett nytt steg i de inomnordiska förhållandena sedan unionsupplösningen. Enligt *Politikens* reporter var den norska kungens ankomst ”Dagens Begivenhet”. Kollegan i det mera konservativa *Berlingske Tidene* spädde på med en stämningsbild av den norske monarkens känslotillstånd: ”Kong Haakons Bevegelse i dette historiske Øjeblik er stærkt synlig og forplanter sig till Tilskuerne.”²⁵ Den norske utrikesministern Ihlen, ”en trygg och satt gestalt av äkta norsk borgerlighet”²⁶, fick stå övergiven vid sidan om när monarkerna symboliskt lät de två kungadömena skaka hand. I norsk press var tonen positiv men något dämpad i jämförelse med den danska bevakningen som tydligare tog ut svängarna. Den mest detaljerade beskrivningen gavs i det konservativa *Svenska Dagbladet*, där man konstaterade att det första mötet var präglat ”af hjärtligt värme, kanske en smula nervositet i första ögonblicket”.²⁷ Därefter ges en målande beskrivning av hur kungarna möts av inte mindre än sju filmfotografer och sedan en stor folkmassa som efter en kort stund av förstummelse bryter ut i ett spontant fyrfaldigt leve för Sveriges och Norges kungar.

Näsdukarna komma opp och när bilen sätter sig i rörelse bryter jublet riktigt ut. Det hurras i oändlighet. Då och då ropas ett Lefve konungarna! På ett ställe hör man en entusiastisk person höja ett lefve för ”den nya unionen”. Näsdukarna äro hela den väg bilen passerar i liflig rörelse. Konung Haakon fick ett icke blott utan äfven frapperande hjärtligt mottagande, och de båda monarkerna syntes äfven sentera den spontana hyllningen. De fingo så godt som hela vägen till det Kockumska huset åka med hattarna i hand.²⁸

Att Nordens tre kungar möttes för första gången sedan tiden före Kalmarunionen var något man inte var sen att påpeka. Egentligen hade de sinsemellan nära besläktade tre kungarna mötts in persona några gånger innan de blivit regenter, och som regenter hade de också kort sammanträffat under den danske kungen Fredrik VIII:s begravning 1912.²⁹ Haakon VII, född som prins Carl av Danmark och Island, var bror till den danska regenten, och de var båda som nämnts kusiner med Gustav V. Men trekungamötet uppfattades som den stora åter-

25. *Berlingske Tidene* (BT) 19.12, s. 3

26. *DN* 19.12.1914, s. 1.

27. *SvD* 19.12, s. 1.

28. *SvD* 19.12, s. 1.

29. Hemstad, *Fra Indian Summer*, s. 398.

föreningen mellan de tre rikena med anor från medeltiden. I pressen hänvisade man till en av Snorri Sturlasson upptecknad legend enligt vilken de tre nordiska kungarna hade mötts senast år 1101 i Konghäll invid Göta älv i det norska Bohuslän, för att medla i en fejd mellan svenske Inge den äldre och norrmännens kung Magnus Barfot. Det undgick knappast någon att situationen i december 1914 var snarlik, och den danske kungens uppgift sågs också nu att vara den medlande parten. ”Då var det också krigiska tider” konstaterade *Dagens Nyheter*, ”och ingen vet hur länge de skulle hållit på om icke konung Erik Ejegod i Danmark mäklat fred emellan dem”.³⁰ Detta hisnande historiska perspektiv på drygt åtta sekel överbyggde konflikter och osämja som funnits under epoker där emellan, och bidrog till att se mötet som en återgång till något historiskt sett ursprungligt och rätt. Konsolideringen av ett enat Tyskland 1871 kunde i denna jämförelse för en och var framstå som ett temporärt hastbygge. ”Dagens världshistoriska händelse i Malmö”, basunerade det lokala *Sydsvenska Dagbladet* ut.³¹ Drömmarna om en dynastisk skandinavism likt den från tiden före 1864 års danska nederlag i södra Jylland tycktes plötsligt möjligt, åtminstone låter man förstå det genom att låta anonyma, faktiska eller fiktiva, rop ur folkmassan gå i tryck. I de stumma filmjournalerna ses de tre monarkerna ständigt lyftande sina cylinderhattar i hälsningar var än de rör sig bland allmänheten, och det är inte svårt att gissa sig till att ljudnivån i verkligheten var ovanligt hög på Malmös gator och torg under dessa kulna decemberdagar.

Studenterna och kyrkan

De egentliga förhandlingarna bakom lyckta dörrar inleddes på förmiddagen i landshövdingensresidenset. Vid tvåtiden avbröts de för en studentuppvaktning, ett givet bidrag i ett ceremoniel som bejakade skandinavismens centrala traditioner, såsom de hade utvecklats under 1800-talets studentmöten. Uppskattningsvis 400–500 Lundastudenter, anförda av en del äldre akademiker, hade kommit till Malmö med extratåg för att uppvakta de tre regenterna vid Stortorget. Studenterna tågade in på Stortorget strax före klockan två på eftermiddagen sjungande Gunnar Wennerbergs *Hör oss, Svea!*. De grupperade sig i halvcirkel

30. DN 16.12.1914, s. 1.

31. SyD 18.12, s. 1.

De tre regenterna förkroppsligade fred, samstämmighet och trygghet för den samlade publiken. Samma budskap spreds i pressen, fast man var mycket medveten om de spänningar som fanns länderna emellan, särskilt mellan Sverige och Norge.

närmast landshövdingensresidensets balkong, indelade enligt studentnation. Sången hade en närmast kanonisk status i den tidens Sverige, och när statyn över Wennerberg hade avtäckts två år tidigare i Uppsala skedde det i en allmän förvisning om att Sverige skulle bestå så länge den sången, med sina inslag av Luthers reformationspsalm *Gud är oss en väldig borg*, ljud från svenska mansröster.³² När regenterna visade sig för allmänheten stämde studenterna upp till *Vårt land*. Runebergs originaltext hänvisar som bekant endast till ”vår bygd i Nord, våra fäders jord”, och i Jacob Axel Josephssons tonsättning för manskör var den en av sin tids mest uppskattade fosterländska sånger som väl lämpade sig för den nordiska inramningen på Stortorget i Malmö i december 1914. Möjligen kunde någon uppfatta en symbolisk gest mot Finland, men sångvalet var knappast något större programmatiskt ställningstagande i den riktningen, utan närmast ett förutsägbart val i samtiden. I motsats till de övriga nordiska tidningarna omnämner inte *Hufvudstadsbladet* att man skulle ha uppfört *Vårt land*.³³ Efter den inledande

32. Hanna Enefalk, *En patriotisk drömvärld. Musik, nationalism och genus under det långa 1800-talet* (Uppsala 2009), s. 9–10.

33. *Hufvudstadsbladet* (HBL) 20.12.1914, ’Monarkmötet i Malmö’, s. 1–2.

sången tog studentkårens ordförande, amanuens Sundén, till orda och framförde en hälsning:

Nådige herrar! Nordens Konungar! Lunds studenter ha i dag samlats för att till Edra Majestäter frambara sin varma hyllning. Vi känna starkt i denna stund att vi stå inför en lycklig historisk tilldragelse. Under det att kriget välver sig över Europa ha vi lyckan att skåda den personifierade viljan till samförstånd och förtroende mellan Nordens folk. Jag tror mig i denna stund våga göra mig till tolk för den akademiska ungdomen i hela Norden, som städse känt varmt och verkat för enighetstanken, då jag lovar, att vi skola göra allt vad oss vidkommer för att väcka och liva förbindelsen mellan de skilda ländernas universitet och högsolor, med fullt hävdande av vartdera landets nationella tradition och egenart. I den hyllning vi nu frambara, innesluta vi en innerlig förhoppning om evigt förtroende mellan Nordens folk, om lugn och lycka i Nordens land.³⁴

Studenthälsningen kunde rimligtvis inte innehålla överilade krav på militärallians eller andra betydande statliga närmanden, men retoriskt fanns det ett svängrum som också utnyttjades. Begreppen 'Nordens folk' och 'Nordens land' kunde uppfattas såväl i pluralis som i singularis. Studenternas hälsning bekräftar den allmänna känslan av att kungarna "personifierade viljan till samförstånd och förtroende". Lundastudenterna gjorde sig till tolkar för Nordens hela akademiska ungdom, som alltså alltid enligt deras representant hade "känt varmt och verkat för enighetstanken".

Ekot från studentskandinavismens mest intensiva tid i mitten av 1800-talet är tydligt och garanterat planerat. Detta var rollen som studenterna skulle spela, och det gjorde de också med uppenbar uppriktighet i denna stund. Dock är det värt att notera att begreppet *Skandinavien*, för att inte tala om *skandinavism*, inte förekom vare sig hos studenterna eller i andra artikuleringar av en samnordisk retorik. Detta bekräftar hur skandinavism som begrepp fick ge vika för *norden* (antingen med liten eller med stor bokstav) och *nordism* just kring dessa år. Det politiska töväder som trekungamötet var upphov till i de frusna svensk-norska relationerna kan ses som upptakten till en ny 1900-talsvariant av 1800-talets skandinavism.³⁵ 'Norden' och 'nordisk' hade fram till dess närmast varit geografiska begrepp. Omkring 1914 inleddes den utveckling som skulle göra Norden till ett politiskt laddat platsbegrepp. År 1914 var det uppenbart att Norden-begreppet sågs som mindre belastat med närhistoriens inomnordiska konflikter och panskandinavistiska

34. Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (GHS) 18.12.1914, s.1.

35. Hemstad, *Fra Indian Summer*, s. 398.

misslyckanden. Hänvisningarna till skandinavismens tradition blev därför subtila också p.g.a. att denna kunde förknippas med en tanke om ett militärt enat nordiskt block. Efter utropade leven till kungarna avslutade studenterna sin del av mötets ceremoniella program genom att stämma upp i *Du gamla du fria*, som enligt *Aftenpostens* utsände gjorde att ”ovationerna steg til en orkan”.³⁶ Likt *Vårt land* hänvisar den svenska nationalsången endast till Norden, inte till Sverige. Richard Dybecks och Johan Ludvig Runebergs fosterländska Norden-lyrik visade sig passa rätt bra för trekungamötets behov och retoriska rörelseutrymme, och båda texterna fick en klarare statspolitisk innebörd än vad de ursprungligen hade haft. I pressen omnämndes att sångerna uppfördes ”i enighet med en af konung Gustaf uttalad önskan”.³⁷

Studenternas uttalade nordism kan sättas i ett längre historiskt perspektiv. Det var i hög grad studenterna, under ledning av liberala eldsjälar, som från 1830-talet och några decennier framöver gav skandinavismen konkreta former och ett uttalat program. Fram till 1850-talet förhöll sig monarkerna misstänksamt mot de liberala reformkrav som ingick i den tidiga studentskandinavismen.³⁸ I takt med att nationalitetstanken fick en större politisk betydelse i förhållande till den dynastiska principen, vilket den danska grundlagsreformen 1849 som slopade enväldet var ett gott exempel på, kunde också studentskandinavismen få en nationellt legitimerad ställning. Den nationella och pan-nordiska studentnationalismen blev med tiden en del av en sanktionerad borgerlig offentlighet, och det upplevdes som fullständigt normalt att studenterna hörsammade kungens uttryckliga önskan. Den studentradikalitet som befann sig i marginalen hade socialistiska förtecken och lyste med sin frånvaro i Malmö den 18–19 december 1914. Också den organiserade arbetarrörelsen valde att inte förivra sig i den monarkistiska yran. Varken de svenska eller danska rikstidningarna noterade det som *Aftenposten* kort underrättade sina norska läsare om: ”Kun et sted stod flagstangen tom. Det var flagstangen paa Folkets hus.”³⁹

Samma eftermiddag gjorde regenterna ett kort besök på Malmö

36. *Aftenposten* 18.12.1914, s. 2.

37. *SvD* 18.12, s. 1.

38. Bo Stråth, 'The idea of a Scandinavian nation', Lars-Folke Landgrén & Pirkko Hautamäki (eds), *People, Citizen, Nation* (Helsinki 2005), s. 211–212; Hemstad, *Fra Indian Summer*, s. 130–139.

39. *Aftenposten* 19.12.1914, s. 1.

stadsmuseum. Mot kvällen avnjöts en småskalig middag för endast 32 personer i länsresidenset och därpå följde en konsert i Rådhusets pampiga Knutssal. Rådhusets fasad var upplyst med 8 000 elektriska lampor, och ”högt uppe över torget hade en rörlig ljusreklam omändrats till orden ’Hell Nordens 3 konungar’”.⁴⁰ De tre monarkerna promenerade från middagen till konserten omgärdade av två led med fan- och fackelbärande scouter som bildade en häck för att genom folkmassorna bereda väg för de höga dignitärerna. I konsertsalen placerades kungarna längst fram framför mittgången i tre högkarmade stolar. Festdräkten var civil med skandinaviska ordensdekorationer. Musikprogrammet var en förutsägbar nordisk balansakt med sedvanliga inslag av fosterländska sånger framförda av en sammanslagen Malmölundensisk manskör. Kröyers *Det er et yndigt Land*, Griegs *Den store hvide flok* och Reissigers *Olaf Tryggvason* varvades med svenska inslag som Stenhammars *Sverige* och Palms *Under rönn och syren*. Hovsångaren John Forsell framförde tre romanser från respektive land. Ett av körinslagen, den lundensiske Otto Lindblads *Stridsbön*, rörde när den skallade mellan konsertsalens väggar möjligen upp sinnesstämningarna hos dem som sympatiserade med den aktivistiska linjen i svensk utrikes- och försvarspolitik:

Rent liksom en marmorskifva häfden har för oss ett blad:
Dit med blod får Svea skriva verdens sista Iliad.
När hon ej sitt tjäll kan värna, gånge solen mer ej opp,
slockne himlens sista stjerna med vår frihets sista hopp!

Trots mötets nedtonade civila karaktär med endast ett minimalt inslag av militär, var kriget och det militära givetvis i allas tankar som ett allom närvarande motbegrepp till freden. Följande dag, lördagen den 19 december, inleddes med en morgongudstjänst, eller matutin, i S:t Petrikyrkan. Kyrkoherde Albert Lysander, som också var regementspastor vid Kronprinsens husarregemente i Malmö, fångade i sin långa bön upp denna spänning mellan kristen fred och en samnordisk endräktsretorik med klara pan-nationalistiska förtecken.⁴¹

40. GHS 19.12.1914, s. 7.

41. Egentligen var uppgiften vikt för biskop Billing, men han tvingades i egenskap av ledamot att samtidigt närvara vid Svenska Akademiens årshögtid i Stockholm. Se Larsson, ’Baltiska utställningen och Trekungamötet’, s. 10.

Tiderna har växlat. De heliga orden ha klingat här på trenne språk, latinet, danskan och svenskan. [...] hvem av oss har vågat tänka eller bedja om detta, som vi se här i denna stund: nordens tre kungar samlade vid samma altare, förenade i samma tankar och böner om nordens fred och världsfreden. Och se, – rundt omkring dem icke blott vi, som i dag med dem äro inom dessa helgade murar, utan hela nordens, landskap vid landskap, slättens, skogarnas och fjällens barn, klass vid klass, folk vid folk, – enade hören de ordet, enade i anden som aldrig förr.⁴²

Trots att kyrkoherden i sin bön också påminde åhörarna om den störste fredsfursten av dem alla, dominerade dock en tydlig och uttalad nordisk enhetsretorik. Omskrivningarna av nationsbegreppet innehöll förutom 'barn' och 'folk' alltså även begreppet 'klass'. Uppmaningen till endräkt var tydligt riktad till alla delar av samhället. Liksom studenterna hade också kyrkan ett större svängrum än ministrarna för mer eller mindre explicita undertexter i sitt budskap. Kyrkoherde Lysanders "malmfyllda stämman" stod för det förbund mellan kyrka och stat som är utpräglade för den nordiska samhällskulturen såsom den utvecklats sedan reformationens dagar. Kyrkan har representerat en dubbel moralisk auktoritet, Gud och staten. Omvänt har man kunnat visa att denna dubbla auktoritet inte enbart skapat auktoritetstro och laglydighet bland nordiska medborgare, utan även senare har legitimerat förverkligandet av omfattande statsdrivna samhällsreformer såsom den nordiska välfärdsstaten.⁴³

I december 1914 var dock den lutherska kyrkans bön främst en del av en etablerad samhällskultur, och framför allt var de lutherska statskyrkorna en av de starkaste förenande och mot yttervärlden exkluderande samhällsinstitutionerna i de nordiska länderna. I Lysanders bön finner vi fröet till en senare och fortfarande aktuell nordisk samsarbetsretorik: "Är det icke som ett under? Visa mig i hela världen tre grannfolk, som i dessa tider kunna uppleva något sådant som vi i dag [...] ett högre och kristligare värv, än det som här utföres, har ingen haft i nordens historia."⁴⁴ Det unika och providentiella i den nordiska gemenskapen förs här fram som en självhävdande gränsdragning till den övriga (onda) världen, och Norden framstår som ett modellexem-

42. *SyD* 20.12.1914, s. 3.

43. Henrik Stenius, 'Good life is a life of conformity: The impact of the Lutheran tradition on Nordic political culture', Bo Stråth & Øystein Sørensen (eds), *The Cultural Construction of Norden* (Oslo 1997), s. 168.

44. *GHS* 19.12.1914, s. 4.

pel för hur man skapar fred och undviker krig. När de tre regenterna på eftermiddagen samma dag tog farväl av varandra och av Malmö med sina hurrande folkmassor, kunde man blicka tillbaka på en intensiv ceremoniell iscensättning av ett enat och neutralt Norden som ville leva i fred från det stora krigets fasor. Om det skulle lyckas var fullkomligt osäkert i den stunden.

Ett enat Norden?

Politiskt utmynnade trekungamötet alltså i en kommuniké om de ”nordiska rikenas endräktiga neutralitetsvilja”.⁴⁵ Inget konkret sades om arten av denna endräktighet, om vad den innebar i praktiken. Beväpnad neutralitet? Försvarssamarbete mellan de tre länderna? Ett tydligt svenskt avståndstagande från Tyskland? Det här var uppenbara frågor för samtiden. Alla parter samt utomstående makter var införstådda i situationen där Danmark var i kläm mellan det militärt starka Tyskland och ett handelspolitiskt mycket viktigt Storbritannien, medan Norge med sin stora handelsflotta ville ha fri lejd på haven västerut. För Sveriges del var situationen spänd i och med att det gick en inrikespolitisk skiljelinje mellan aktivisterna som ville ha ett starkare försvar och de liberala och arbetarrörelsen som inte såg någon poäng med ett förstärkt försvar och en aspiration att aktivt bevaka Sveriges intressen i öster. De förstnämnda räknade med kungahusets stöd, och inom denna grupp fanns det sedan en längre tid ett starkt stöd för Tyskland. Redan under Oscar II:s tidiga regentperiod på 1870-talet hade man inom militären och kungahuset gjort tydliga närmanden mot Tyskland.⁴⁶

Ett ledmotiv i denna tanke var oron för Ryssland. De antiryska stämningarna förblev aktuella från 1890-talet ända fram till världskrigets utbrott. Den konservativa svenska nationalismen eggades upp både av unionskonflikten med Norge och av det ryska hotet. År 1910 hade Karolinska förbundet grundats, en sammanslutning som värnade om Karl XII:s minne, yrkade på nationell pånyttfödelse och förespråkade självupppoffring och härdande av de manliga individernas karaktär. Historieprofessorn i Uppsala Harald Hjärne var initiativtagare, och prins Carl var förbundets ordförande och beskyddare. För den konservativa ideologen Hjärne var Sveriges utrikespolitik kopplad till dess historiska

45. DN 20.12.1914, s. 1.

46. Bo Stråth, *Sveriges historia 1830–1920* (Stockholm 2012), s. 120–122.

uppgift att vara ”Västerlandets utpost i öst”.⁴⁷ Hans syn sekunderades av bl.a. statsvetarprofessorn Rudolf Kjellén (1864–1947) som såg att ”Sveriges ansikte sedan Hedenhös” varit vänt mot öster, likt Karl XII:s staty i Kungsträdgården intill Stockholms slott.⁴⁸ Man fann såväl akademiker, politiker som militär inom denna aktivistiska och tyskvänliga falang som stod nära hovet. Sveriges drottning Victoria (av Baden), kusin till kejsaren Wilhelm II, var en av dem som målmedvetet agerade för en svensk-tysk allians. Drottningens inflytande på kungen och hovet överlag var uppenbart och Lundabiskopen och hovpredikanten Gottfrid Billing, även han närvarande under trekungamötets officiella ceremonier, ansåg att ”Kungahusets manligaste karl är – drottningen”.⁴⁹ Som ett led i den tyska orienteringen hade i november 1910 Tysklands generalstabschef Helmuth von Moltke och hans svenska kollega Knut Bildt mötts i Berlin för militära överläggningar motiverade av tanken om en gemensam fiende i Östersjöregionen. Detta var under Arvid Lindmans högerregering. Hösten 1911 tillträdde liberalen Karl Staafs nya regering, som enligt Sverker Oredsson ”intensivt hatades av kungaparet, de ledande militärerna och stora delar av högern”.⁵⁰

Till detta kan tilläggas att 1910–1912 utkämpades en av Sveriges häftigaste nationella debatter kring dessa demarkationslinjer, känd som Strindbergsfejden. Grundandet av Karolinska förbundet fick författaren August Strindberg att åter reagera kraftigt mot Karl XII-kulten och all den konservativa och elitistiska svenska chauvinism han såg omkring sig.⁵¹ Verner von Heidenstam och Sven Hedin blev Strindbergs främsta måltavlor, och den sistnämnde svarade med samma mynt. I *Dagens Nyheter* skrev Hedin ett genmäle där han beskrev Strindberg som, ”en rutton karaktär [...]. Likt schakalen föredrar han lik, men går äfven på lefvande, om de icke bitas. Ja, det är synd om honom.”⁵² Strindberg

47. Sverker Oredsson, 'Stormaktsdrömmar och stridsiver. Ett tema i svensk opinionsbildning och politik 1910–1942', *Scandia* 59 (1993:2), s. 257–258.

48. Gunnar Åselius, 'Sverige-Norges historia ur militärgeografiskt perspektiv', Torbjörn Nilsson & Øystein Sørensen (red.), *Goda grannar eller morska motståndare? Sverige och Norge från 1814 till idag* (Stockholm 2005), s. 136.

49. Eric Wennerholm, *Sven Hedin. En biografi* (Stockholm 1978), s. 168.

50. Oredsson, 'Stormaktsdrömmar och stridsiver', s. 258.

51. Björn Meidal, *Från profet till folktribun. Strindberg och Strindbergsfejden 1910–1912* (Stockholm 1982), s. 280–286.

52. Andreas Nyblom, *Strindbergsfejden 1910–1912*, s. 2. Se litteraturbanken.se/presentationer (24.6.2014).

å sin sida ifrågasatte och direkt förlöjligade i bitska och välformulerade ordalag Hedins status som en både nationellt och internationellt ceber upptäcktresande. Strindberg ansåg att riktiga hjältar inom vetenskapen, som A. E. Nordenskjöld, orätt hamnat i skuggan av Hedins ”upptäckar-humbug”, och han såg med avsmak hur ”nationen samlas vid landgångar och perronger när han kommer sättande”.⁵³

Den myriad av debattinlägg och personangrepp som producerades under två år bidrog markant till att polarisera det politiska klimatet i Sverige. Följaktligen blev den liberala regeringen en måltavla för intensiv kritik från aktivisthåll. Sven Hedins pamflett *Ett varningsord* som utkom 1912 och spreds i stora upplagor bidrog till att sprida rysskräck och förvarsanda. I kölvattnet av Hedins pamflett startades en frivillig insamling för att stöda det av Staafs regering nedbantade pansarbåtsprogrammet, känd som F-båtsinsamlingen. Ett år senare manade de unga officerarna Carl Benedich och Axel Rappe öppet kungen att utföra en statskupp.⁵⁴ Det var sedan Benedich och Hedin som skrev det tal som Gustaf V höll till bondetågets deltagare på Stockholms borggård den 6 februari 1914. Drottning Victoria renskrev talet, utan att beakta de betänkligheter som prinsarna Eugen och Carl samt kronprinsen Gustaf Adolf hade framfört. Kungens öppna kritik i Borggårdstalet – som inleddes med orden ”I redlige män av Sveriges bondestam!” – utlöste en regeringskris och Staafs ministär avgick en dryg vecka senare.⁵⁵ Drottningens agerande ter sig intressant mot bakgrund av att nyare forskning börjat intressera sig allt mer för hovets kvinnor som politiska aktörer. Den tyske historikern Karina Urbach har konstaterat att de europeiska kungahusen var som ”nyhetsbyråer” ledda av ”fruar, döttrar och mödrar till monarker”.⁵⁶

Trekungamötet skedde på svenskt initiativ och det spända inrikespolitiska läget, där debatten om försvarspolitiken var den viktigaste vid sidan om klassfrågan, är därför en viktig bakgrundsfaktor när det gäller att förstå den dissonans som fanns inte bara under utan också på ytan. Den svenska värddellegationen med kungen i spetsen bestod i stor ut-

53. Nyblom, *Strindbergsfejden 1910–1912*, s. 2.

54. Oredsson, ’Stormaktsdrömmar och stridsiver’, s. 259.

55. Eric Wennerholm, *Sven Hedin. En biografi* (Bonniers 1978), s. 169.

56. Urbach, ’Diplomatic History’, s. 993: ”All European ruling houses were after all like female ’news-agencies’ (Paulmann), run by the wives, daughters, and mothers of monarchs.”

sträckning av personer som dittills hade flaggat mer eller mindre öppet för ett nära förhållande till Tyskland, Danmarks ärkefiende sedan 1800-talets mitt. Drottning Victoria var inte närvarande under mötet i Malmö. Hon anlände till Trelleborg från tyska Sassnitz på lördagsmorgonen den 19 december, och hennes vagn kopplades till det extratåg som skulle ta kungen och drottningen till Stockholm. Drottning Victoria tog tillsammans med sin make emot en blomsterhyllning på stationsperrongen inför avfärden, men det var tydligt att hennes roll tonades ner. *Göteborg Handels- och sjöfartstidnings* reporter avslutade sin beskrivning av avfärden med orden: ”Den bästa ordning rådde, och vädret var det bästa.”⁵⁷

I praktiken var dock orosmolnen många, och en nordisk samstämmighet mellan de tre regeringarna och det politiska fältet i stort i respektive land var långt ifrån så entydig som trekungamötet och dess rapportering kan ge anledning att anta. I de svensk-norska förhållandena spökade givetvis unionsupplösningen, även om ett närmande länderna emellan hade inletts 1912 och framför allt befästs i det neutralitets- och icke-aggressionsfördrag som båda länderna ingått den 8 augusti 1914.⁵⁸ Ur norsk militärstrategisk synvinkel var Sverige en potentiell fiende ännu 1914.⁵⁹ När kung Haakons tåg anlände till Malmö bestod den svenska mottagningskommittén på tågplattformen av flera personer som hade ett förflutet i unionsstridens hetaste duster, börjandes med kungen själv. Riksmarskalken Ludvig Douglas (1849–1916) tillhörde de tyskvänliga aktivisterna, och som utrikesminister åren 1895–1899 hade han gjort sig känd som en kompromisslös unionshök. Detta framkom speciellt i hans hållning under flaggstriden 1898, då man från norskt håll yrkade på att avlägsna unionssymbolen – den s.k. ”sillsalladen” – från den norska flaggan. Bland norska talesmän för ”det rene flagg”, med Bjørnstjerne Bjørnson i spetsen, hade greve Douglas framstått som det främsta hatobjektet i den norska pressen.

Den kanske viktigaste konkreta uppgiften under trekungamötet var för utrikesministrarna Wallenberg och Ihlen att avstyra alla möjligheter till en svensk-norsk konflikt, som inte låg i någondera partens intres-

57. *GHS* 20.12.1914, s. 3.

58. Salmon, *Scandinavia and the Great Powers 1890–1940*, s. 127.

59. Francis Sejerstedt, *Socialdemokratins tidsålder. Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora 2005), s. 183.

se.⁶⁰ I det spända läget fanns det en risk för att militären i någotdera landet skulle agera egenmäktigt och orsaka ett krig mellan länderna. Med tanke på de inre spänningar som fanns i Sverige och den kompromisslöshet och stolthet som genomsyrade den unga norska nationen, var detta inget tomt hot. Det är väl känt att den svenska generalstaben ännu 1914 hade en anfallsplan mot Norge, en svensk kungstanke sedan Karl XII:s dagar. Det fanns även andra betänkligheter ur norsk synvinkel. Då Sveriges och Norges geopolitiska intressen var av fundamentalt olika art, ville det brittisk- och västorienterade Norge inte ingå några förpliktande fördrag som skulle föra dem närmare Sveriges och därigenom möjligen Tysklands intressesfär. För den norska regeringen var det viktigt att inte knyts alltför nära Sverige.⁶¹ Ur svensk synvinkel var mötet en inrikespolitisk seger för utrikesminister Wallenberg, vars pragmatism ofta stod i kontrast till statsminister Hjalmar Hammarskjölds principfasta yrkan på folkrätten för små stater som var starkt förankrad i regelverken för 1907 års Haagkonvention. Genom trekungamötet kunde utrikesministern neutralisera den tyskvänliga aktivistklicken med en synlig offentlig sanktionering av rikets kung. Wallenbergs strategi garanterade en fortsättningsvis stark legitimitet för monarkin och de ledande samhällsskikten i förhållande till främst arbetarrörelsen. Som finansman hade Wallenberg också stora personliga ekonomiska intressen i norskt näringsliv.⁶²

Den officiella norska linjen, som principfast stöddes av de två ledande partierna Venstre och Høyre, var att till varje pris försvara små staters rätt till självbestämmande och neutralitet. Därför var trekungamötet en känslig fråga, och den norska linjen satte gränser för vad som var möjligt att uppnå under mötet i Malmö. Norge var i huvudsak genom sina nära handelsförbindelser med Storbritannien ententevänligt, och uppfattades också som sådant i den internationella pressen. Haakon VII:s gemål drottning Maud var syster till kung George V (kung 1910–1936), vilket ytterligare underströk de nära förbindelserna. Den nationella endräkten var dock inte entydig, och det förekom också en rätt så utbredd tyskvänlighet. På ett idémässigt plan fanns det en del faktorer som talade för en norsk germanofili. Idéhistorikern

60. Hoelseth, ”En svensk-norsk union av det rätta slaget”, s. 48.

61. Roald Berg, *Norge på egenhånd. 1905–1920* (Universitetsforlaget 1995), s. 186.

62. Salmon, *Scandinavia and the Great Powers 1890–1940*, s. 129.

Hans Fredrik Dahl har sett den främsta orsaken till dessa germanofila tendenser i den tyska romantikens nationalitetstanke och dess vidare utveckling mot ett rasbetingat vetenskapsparadigm som var fullt accepterat omkring 1914:

De bånd som knyttet nordmenn til Tyskland, ga seg mange idémessige uttrykk. Rasemessige hensyn veide for eksempel tungt for mange. Pan-germanismen, en idé som Bjørnstjerne Bjørnson hadde ivret sterkt for, tilsa blodslojalitet overfor Tyskland, våre germanske rasefrender i sør. Ideen om at vi tilhørte samme folkestamme som tyskerne, og at vi av hensyn til arvestoffets bevaring måtte velge side etter biologiske kriterier, var en ganske vanlig tankegang i Norge.⁶³

Norge var med andra ord också i en viss mån delat, och den rätt utbredda anglofilin hade en motpol i dessa germanofila tendenser. Överlag dominerade rasideologin och tanken om civilisationernas kamp stämningarna vid krigets utbrott, även när det gällde Skandinavien.⁶⁴ I Västlandets kusttrakter tog man aktivt parti för den brittiska sidan, men ifall att Norge hade dragits in i konflikten som stridande part hade landet med största sannolikhet stått delat. Den norska regeringen och kungahuset hade allt att vinna på att hålla sig utanför kriget.

Ett neutralt Norden?

Neutralitetsretoriken kom att dominera i Norden och forma den nordiska självbilden under världskriget. Detta hade betydelse för den fortsatta utvecklingen av nordisk politik och nordiskt samarbete under 1900-talet. Den norska andelen i detta var avsevärd, och den Sverige-turné som Fridtjof Nansen genomförde hösten 1914 efter krigsutbrottet är ett gott exempel på hur denna linje vann terräng. Ur ett svenskt perspektiv fanns minnet av Nansen som förespråkare för en unionsupplösning kvar, men hösten 1914 verkade det vara glömt och hans talturné mottogs enligt skandinavisk pressrapportering med hyllningar och största välvilja. Nansen propagerade nu för nödvändigheten av enighet mellan de nordiska folken i den rådande situationen. Nansen hade liksom Hedin förespråkade en höjning av den nationella försvarsbudgeten, vilket t.o.m. lett till att han i sitt hemland hade mötts med

63. Hans Fredrik Dahl, *De store ideologiernes tid 1914–1955. Norsk idéhistorie*, bind V (Oslo 2001), s. 23.

64. Lina Sturfelt, 'The call of the blood. Scandinavia and the first World War as a clash of races', Claes Ahlund (ed.), *Scandinavia in the First World War: Studies in the War Experience of the Northern Neutrals* (Lund 2012), s. 200–201.

visningar.⁶⁵ Nansen valdes till ordförande för Norges försvarsförening 1915, men hans grundtanke kom att vara att försvarsfrågan främst var en fredsfråga. Senare under och efter kriget kom Nansen att aktivt arbeta för neutralitet och fred inom internationell politik och han blev en av förebilderna för vetenskapsmäns och -kvinnors engagemang för fred.⁶⁶ Han var en av många som under första världskriget aktivt skapade en nordisk samarbetskultur för fredsarbete.⁶⁷

De av sin samtid hyllade upptäcktresandena Hedin och Nansen ter sig för eftervärlden i väldigt olika ljus. Hedins negativa eftermäle i 1900-talets Sverige är en frapperande motsats till den popularitet han åtnjöt under sin livstid, medan Nansens position som ett modernt nationalhelgon i Norge aldrig allvarligt har ifrågasatts. Deras olika linjer angående de nordiska ländernas politiska orientering 1914 kom att betyda att den ene kom att uppfattas som pionjär för en nordisk på neutralitet baserad fredsmäklartradition i internationell politik, medan den andre förpassades till historiens skamvrå för sitt vapenskrammel, sin övermänniskodyrkan, antiparlamentarism och sitt tyska medlöperi.

Norges position mellan Tyskland och Storbritannien var problematisk men ändå inte lika svår som Danmarks. Den danska exporten, i praktiken fläsk och smör, gick nästan uteslutande till de brittiska öarna. Danmarks geopolitiska läge gjorde det militärt beroende av Tysklands vilja. Att hävda sin neutralitet framstod senhösten 1914 inte som ett självklart framgångsrecept. Den tyska armén hade invaderat det neutrala Belgien i början av augusti och gjort landet till västfrontens främsta krigsskådeplats. Exemplet avskräckte, och i Danmark insåg man att landet potentiellt kunde vara följande lilla tyska gränsland som skulle råka i kläm mellan stormakterna.

Det danska nationalstatsprojektet under 1800-talet var av hävd anti-tyskt, men sedan sekelskiftet 1900 hade en viss revisionism gentemot det tyska börjat göra sig gällande. Intellektuella som Georg Brandes och Valdemar Vedel hade ifrågasatt den nationalliberala grundtvigianska

65. *Norsk biografisk leksikon*, http://nbl.snl.no/Fridtjof_Nansen (24.6.2014).

66. Rebecka Lettevall, 'Neutrality and Humanitarianism', Rebecka Lettevall, Geert Somsen & Sven Widmalm (ed.), *Neutrality in Twentieth-Century Europe: Intersections of Science, Politics, and Culture after the First World War* (London 2012), s. 331.

67. Per Jostein Ringsby, 'Scandinavian collaboration for peace during the First World War', Claes Ahlund (ed.), *Scandinavia in the First World War* (Lund 2012), s. 148–150.

danskhetens världsbild.⁶⁸ Det social-liberala Radikale Venstre hade grundats 1905 som ett anti-nationalistiskt utbrytarparti från Venstre-reformpartiet, och kom som regeringsparti under världskriget att bedriva en politik som baserade sig på stormaktspolitisk realism. Partiets ledare, statsminister Carl Theodor Zahle, motsatte sig en ökad satsning på försvaret och ville tona ner alla dansk-nationalistiska yrkanden på en återförening av Södra Jylland för att inte stöta sig med det tyska kejsardömet. Den unge utrikesministern Eric Scavenius (1877–1962) blev en garant för denna politik. Scavenius hade som ung diplomat tjänstgjort en längre tid som dansk legationssekreterare i Berlin, och han kom under båda världskrigen, först som utrikesminister och senare som statsminister, att driva en försiktig och tillmötesgående politik gentemot Tyskland. Under första världskriget betydde detta bl.a. att man lät minera de danska sunden enligt tyskt önskemål. Den danska exporten omdirigerades delvis till Tyskland, vilket gjorde många storproducenter till förmögna ”gulaschbaroner”.⁶⁹ För Scavenius och den danska regeringen blev det ideologiska ledmotivet att framhäva den danska neutraliteten. En aktiv samnordisk militärallians kom inte på fråga, och alla nationalistiska bröstitoner med någon form av militaristisk udd skorrade illa i den danska regeringens öron.

Ur detta perspektiv förefaller det konsekvent att det partiet närstående pressorganet *Politiken* var översvallande positiv till trekungamötet, i dess funktion att framhäva neutraliteten och binda de svenska höga aktivistkretsarna till en försiktig nordisk konsensus. I Sverige gav liberalernas Karl Staaf ett uttalande angående mötet i Malmö, där han med stor tillfredsställelse välkomnade viljan till samverkan och neutralitet. Med tydlig hänvisning till sina konservativa politiska motståndare i hemlandet konstaterade han: ”Genom det som nu sker, ha alla spekulationerna om att Sverige skulle kunna tänkas uppgiva neutralitetspolitiken fått dödsstöten.”⁷⁰ Krigsutbrottet hade uppenbart fått de flesta att inse att neutraliteten ur en realistisk synvinkel var det klokaste för varje land.

68. Povl Bagge, 'Nationalisme antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkring 1900', Ole Feldbæk (red.), *Folkets Danmark 1848–1940*, Dansk identitetshistorie 3 (København 1992), s. 450–452.

69. Ole Feldbæk, *Danmarks historie* (København 2010), s. 242.

70. GHS 19.12.1914, 'Karl Staaf om Malmömötet', s. 7.

Tanken på ett samfällt neutralt Skandinavien hade dock väckts redan under den våg av nyskandinavism som hade infallit kring sekelskiftet 1900. Förryskningsåtgärderna i Finland och dito tyska nationella förenhetligande åtgärder i Nordslesvig pådrev dessa tankar. Den liberala svenska politikern Adolf Hedin hade 1899 lämnat in en motion i riksdagen om en samnordisk neutralitet.⁷¹ Redan tidigare hade man inom den nationella politiken umgåtts med liknande tankar, vilket inte var överraskande med tanke på alla de nordiska ländernas blygsamma militära slagkraft i 1800-talets norra Europa. Neutralitetsförespråkarna framhävde sakens moraliska natur. Neutraliteten var en rättighet för varje suveränt land och det var stormakternas moraliska skyldighet att respektera detta. De båda internationella Haagkonventionerna från 1899 respektive 1907, där klara regler för inledande av krig och definition av stridande parter stipulerades, gav stöd för dessa argument. I ett tidigt skede av kriget fanns det ännu förhoppningar om att denna folkrättsliga idé skulle göra sig gällande. Under trekungamötet påpekades detta av pressen, bl.a. *Sydsvenska Dagbladet*: ”Ett enigt Norden betyder dock något äfven för stormaktsgrupperingarne i detta världskrig, och det betyder än mera såsom ett moraliskt stöd för de neutrales rättigheter rundt om i världen.”⁷² I pressen förekom även inlägg där man hittade nordiska neutralitetsöverenskommelser i historien där man inte kanske vanligtvis uppfattat dem. Inför trekungamötet ingick en längre historisk analys i *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning*, där man hänvisade till det svensk-danska fördraget om väpnad neutralitet 1691 mot Hollands och Englands utfärdade bestämmelser om sjöfart, ”som var ytterst betydande för de nordiska länderna”.⁷³ Som ytterligare ett exempel lyfte man fram ”det berömda väpnade neutralitetsförbundet av 1780 mellan Sverige, Danmark och Ryssland”.⁷⁴ Den krassa verkligheten kom dock att bli en allmän nedgång för rätten till neutralitet med startpunkt just året 1914. I en klassisk studie av neutralitetstankens nedgång har Nils Ørvik konstaterat att neutraliteten under första världskriget blev en lyxvara som de stora staterna inte kunde kosta på sig.⁷⁵

71. Bo Stråth, *Union och demokrati. De förenade rikena Sverige–Norge 1814–1905* (Nora 2005), s. 441.

72. *SyD* 18.12.1914, s. 6.

73. *GHS* 15.12.1914, s. 5.

74. *GHS* 15.12.1914, s. 5.

75. Nils Ørvik, *The Decline of Neutrality, 1914–1941: With Special Reference to the United*

Mot en ny nordism

Trekungamötets kommuniké innehöll också en yrkan om att, ”så ofta som omständigheterna därtill föranleda”, även anordna nya möten i framtiden.⁷⁶ Så skedde också 1917 då samma regenter möttes i Kristiania. Tiden mellan dessa möten markerades av världskriget där de tre länderna lyckades hålla sig utanför kriget, men med påtagliga eftergifter för den suveräna neutraliteten och i Norges fall också med märkbara förluster i fråga om människoliv och sjöfraktstonnage. Tiden mellan mötena präglades av välfungerande diplomatiska förbindelser utrikesministrarna emellan i ett trängt läge. Mötets betydelse har generellt i tidigare forskning tolkats i ett rätt strikt politiskt historiskt perspektiv, med de uteblivna omedelbara politiska resultaten som mått. I ett nyutkommet standardverk på engelska nämns exempelvis inte ens regenterna utan trekungamötet omtalas som ett utrikesministermöte.⁷⁷ Det är dock motiverat att som Ruth Hemstad betrakta trekungamötet i ett annat ljus och se mötet 1914 som en vändpunkt som fick 1800-talets skandinavism att återuppstå i skepnaden av en ideologisk nordism.⁷⁸ Den i Malmö uttalade tanken om en kontinuitet för möten mellan de nordiska regenterna är viktig i betydelsen av den nystart för det nordiska mellanstatliga samarbetet som detta innebar. Att betrakta mötet i ett längre tidsperspektiv både bakåt och framåt, och då uttryckligen som ett led i det nordiska samarbetets historia, innebär en annan frågeställning. Dels är det ett led i en lång kedja av samarbetsformer som i all sin mångformighet bildar det nordiska samarbetets historia, med

States and the Northern Neutrals (London 1953), s. 16–17. Se även: Johan den Hertog & Samuël Kruizinga, 'Introduction', Hertog & Kruizinga (ed.), *Caught in the Middle: Neutrals, Neutrality and the First World War* (Amsterdam 2011), s. I.

76. GHS 15.12.1914, s. 4.

77. Samuël Kruizinga, 'Neutrality', Jay Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War* (Cambridge 2014), s. 560: "A further sign of Scandinavian solidarity was the meeting of the foreign ministers of Norway, Sweden and Denmark on 18 to 19 December 1914 in Malmö, Sweden. The practical consequences of such meetings, which were scheduled regularly throughout the war, were, however, limited: the political differences between the different Scandinavian governments, most notably the socialist-liberal coalition power in Denmark and the conservative Swedes, and lingering fears in Norway and Sweden about possible Swedish hegemonistic designs, made that impossible."

78. Hemstad, *Fra Indian Summer*, s. 397–398: "Det var ikke minst trekongemøtet i Malmö i desember 1914 som gjorde at demningen brast og stemningen snudde. I stor grad var det et ytre tryk som igjen virker mobiliserende på det nordiske samholdet og samarbeidet."

alla sina skiftande praktiker i tid, dels är det ett ypperligt exempel på det närapå lagbundna mönstret att de nordiska länderna tenderar att finna varandra i tankar om endräkt och solidaritet under tider då det finns ett starkt yttre hot. Men framför allt är trekungamötet en vändpunkt i det nordiska samarbetets historia. I denna uppsats har syftet varit att ta fasta på tanken om trekungamötets relevans och ge den en ytterligare dimension. En detaljerad beskrivning av mötet och en på politisk ceremoniforskning baserad tolkning ger starkare argument för att uppfatta mötet som en betydelsefull händelse i det nordiska samarbetets historia.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

HENRIK MEINANDER

Tre drivkrafter

*Om finlandssvenska samtidskänslor och framtids-
horisonter 1914*

Jubileer och märkesår stimulerar i hög grad intresset för hur historiska drivkrafter samverkar och hur de vid en viss tidpunkt utmynnar i drastiska händelseförlopp, som i efterhand gestaltas som historiska vändpunkter. En sådan vändpunkt är utan tvivel det just nu aktuella året 1914, vars politiska och kulturella kedjereaktioner kom att bli så omfattande för hela vår världsdelen att vi har skäl att beteckna den som början på Europas nedgång som en global aktör. Vid första världskrigets utbrott hade de europeiska stormakterna genom sina teknologiska försprång och kolonier ett så fast grepp om världshandeln att mycket få kunde förutspå att Förenta staterna drygt tre decennier senare skulle överta rollen som den ledande aktören i stormaktspolitiken och den globala kommersen. Den avgörande förklaringen till denna drastiska kantring var första världskrigets destruktiva konsekvenser för Europa i formen av kommunism, fascism, andra världskriget och kalla kriget.¹

I det följande diskuterar jag hur dessa väldiga drivkrafter styrde och påverkade en liten men fortfarande tämligen inflytelserik krets av det finländska samhället under året 1914, nämligen Finlands svenskspråkiga elit, som symptomatiskt nog endast ett par år tidigare myntat begreppet ”finlandssvensk” som samlande term för hela landets svenskspråk-

1. Mary Nolan, *The Transatlantic Century: Europe and America, 1890–2010* (Cambridge 2012), s. 10–51.

kiga befolkning.² Jag granskar drivkrafterna i Europas och Finlands utveckling inför första världskrigets utbrott som ett spänningsfält i vilket de ideella debatterna, politiska strömningarna och sociala attityderna inom denna kulturkrets gjorde sig gällande. Min tes är att tidens ”finlandssvenska” kulturyttringar och politiska samtidskänslor och framtidshorisonter väsentligen dikterades av dessa drivkrafter och endast delvis kan förklaras av interna trender inom den egna kulturkretsen. Tre drivkrafter kan här urskiljas: för det första stormaktspolitik, för det andra den ekonomiska utvecklingen i det ryska imperiet och i Europa mera allmänt, och för det tredje den politiska kulturen i storfurstendömet Finland.

Världskrigets historiografi

Inför och under märkesåret 1914/2014 har det publicerats ett stort antal undersökningar och översiktsverk i vilka forskarna försöker förklara orsakerna till första världskrigets utbrott. Diskussionen om detta har som bekant pågått sedan augusti 1914 men fick en mera vetenskaplig betoning först under kalla kriget då antagonismen mellan Tyskland, Frankrike och Storbritannien hade börjat avta. I början av 1960-talet publicerade den västtyske historikern Fritz Fischer verket *Griff nach der Weltmacht*, i vilket han med hjälp av ett omfattande aktivmaterial gjorde gällande att Wilhelm II och den tyska militärledningen medvetet lät konflikten på Balkan utmynna i ett kontinentalt krig för att stärka den tyska hegemonin i Europa. Fischers tes var ingalunda odiskutabel och kritiserades bl.a. av hans landsman Gerhard Ritter, som kunde påvisa att krigsutbrottets förhistoria hade varit betydligt mer komplicerad. Men eftersom Fischers tolkning var förenlig med de just då växande kraven i Västtyskland på att man skulle gå till grunden med sitt nazistiska arv skulle hans tes om Tysklands ”Sonderweg” bli tämligen riktgivande för den västeuropeiska forskningen på området fram till 1990-talet.

Invändningar mot detta paradigm stämplades således lätt som revisionistiska. Så blev fallet med britten Niall Fergusons mycket uppmärksammade verk *The Pity of War* (1998), i vilket han på ett antal

2. Olof Mustelin, 'Finlandssvensk – kring ett begrepps historia', i verket Max Engman & Henrik Stenius (red.), *Svenskt i Finland. Studier i språk och nationalitet efter 1860* (Helsingfors 1983).

punkter ifrågasatte Fischers tes och i stället framhävde Storbritanniens medansvar för krigsutbrottet och skuld för att det urartade i en människoslakt utan like i mänsklighetens historia. Hade Storbritannien förstått att hålla sig utanför konflikten skulle detta inte enbart ha kunnat rädda det brittiska imperiet. Det skulle också ha utmynnat i ett tyskdominerat kontinentalt Europa, vilket ingalunda hade varit en katastrof eftersom samhällsdebatten och socialpolitiken i 1910-talets Tyskland hade varit klart mer progressiv och modern än i de övriga stormakterna. Ja, Ferguson gick rent av så långt att han gjorde gällande att detta kunde ha gett upphov till en liknande europeisk integration som långt senare tog form genom Europeiska unionen.³

Vid samma tid började det tyska Sonderweg-paradigmet sakta men säkert vittra sönder. Det senaste och kanske mest uppmärksammade avståndstagandet från paradigmet ifråga är den australisk-engelske historikern Christoffer Clarks 2012 publicerade undersökning *The Sleepwalkers: How Europe Went to War 1914*, i vilken han påvisade att första världskrigets utbrott var konsekvensen av att stormakternas robusta kolonialpolitik och styva maktstrukturer hade gjort dem oförmögna att sköta sina inbördes relationer rationellt. Boken översattes snabbt till tyska och har rönt uppskattning i synnerhet bland landets yngre historiker, bland vilka det finns en medveten strävan efter att lösgöra sig från det nationellt låsta synsätt som finns inbakat i det tyska Sonderweg-tänkandet.⁴

Clarks flyhänta beskrivning av de europeiska stormakternas diplomatiska snubblingar är visserligen varken den första eller mest övertygande skildringen av händelseförloppet i månadsskiftet juli–augusti 1914. En av de briljantaste analyserna av de europeiska stormakternas oförmåga att hantera sina eskalerande intressekonflikter sommaren 1914 levererades redan på 1980-talet av den amerikanske kulturhistorikern Stephen Kern. Enligt honom var krigsutbrottet inte enbart ett geopolitiskt vulkanutbrott. Det var i hög grad även följderna av att stormakternas regenter, ministrar och diplomater var ovana vid den kommunikation och tidsanvändning som 1910-talets teknologi med järnvägar, telegram, telefoner och flygplan möjliggjorde och i realiteten även krävde. Ett konkret exem-

3. Niall Ferguson, *The Pity of War* (London 1999), passim.

4. Christoffer Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War 1914* (London 2012), passim.

pel på detta var Österrike-Ungerns ultimatum till Serbien, som avsändes per telegram och efter Serbiens otillfredsställande svar utmynnade i ett nytt telegram endast 48 timmar senare: Wiens krigsförklaring den 28 juli 1914. När så en gång hade skett hjälpte det föga att de tyska och ryska regenterna kommunicerade direkt med varandra i försök att dämpa krisen och bromsa upp mobiliseringarna.⁵

En annan tankeväckande analys av de stormaktspolitiska drivkrafter som utmynnade i första världskriget har nyligen levererats av den svenske historikern Bo Stråth. Han pekar på att de europeiska imperiernas ekonomiska exploatering av sina kolonier samt därmed nära förknippade krig bortom haven återspeglade sig på flera sätt i samhällsförhållandena i Europa. Kapitalkoncentrationer av aldrig tidigare upplevda mått uppstod i kölvattnet av den globala handeln och stimulerade industriella investeringar men ökade också spekulatio- nerna och de skarpa skiftena i världshandeln. Följden var förstärkta motsättningar på nationell nivå och ökade krav på att nationalstaterna skulle ge sina medborgare ett bättre socialt skydd mot fattigdom och arbetslöshet genom att reglera frihandeln. Parallellt med dessa växande krav på en nationell ansvarskänsla spreds en folkligt förankrad nationalism mot andra stater, som också ökade irritationen mot egna nationella minoriteter vars lojalitet gentemot nationalstaten ifrågasattes. På så sätt bidrog de europeiska stormakternas kolonialpolitik till att på många nivåer skärpa samhällsmotsättningarna i Europa årtiondena närmast före första världskriget.⁶

Geopolitikens återverkningar

Stråths tes passar väl in på det som skedde i det ryska imperiet och dess finska storfurstendöme årtiondet närmast före första världskriget. Finlands näringsliv pulserade i takt med den ryska ekonomin, och när Ryssland på 1890-talet började locka till sig allt mer centraleuropeiskt kapital utvecklades S:t Peterburg och dess närregioner inklusive södra Finland till ett av imperiets viktigaste industribälten. Denna gynnsamma utveckling skedde dock parallellt med å ena sidan en

5. Stephen Kern, *The Culture of Time and Space 1880–1918* (Cambridge, Massachusetts 1983), s. 259–286.

6. Bo Stråth, 'Vienna 1815 in Perspective: Three utopias of peace and the European search for a political economy', Matti Koskenniemi & Bo Stråth (eds), *Europe 1815–1914: Creating Community and Ordering the World* (Helsinki 2014), s. 163–185.

tilltagande politisk friktion mellan imperiet och Finland och å andra sidan ökade samhällsmotsättningar på nationell nivå. Den utlösande faktorn blev Rysslands motgångar i det rysk-japanska kriget 1904–1905 som gav upphov till stora demonstrationer, strejker och rent av uppror på olika håll i imperiet och tvingade kejsaren att gå med på betydande politiska reformer. Ryssland fick en folkvald дума och storfurstendömet en demokratiskt vald enkammarlantdag, vars ledamöter och partitidningar tack vare den utvidgade yttrandefriheten gav uttryck för allt fränare kritik både av de ryska integrationssträvandena och av inhemska kontrahenter i politiken.

Enligt Jari Ehrnrooth kom denna radikaliserings av den offentliga retoriken att skapa så hätska klassmotsättningar i Finland att steget till öppna våldsdåd och revolution sedan blev kort vintern 1917–1918. Hans tes har med rätta kritiserats för att den överdriver ordets makt, men det går inte att blunda för det faktum att det politiska språkbruket blev allt mer aggressivt i Finland åren och månaderna före första världskrigets utbrott. Arbetarrörelsen och socialdemokraterna artikulerade allt öppnare samma radikala klasskamp retorik mot borgerskapet och finanskapitalisterna som socialisterna på andra håll i det ryska imperiet. På borgerligt håll skärptes i sin tur i snabb takt utfallen mot den politiska vänstern, över språkgränsen och gentemot landets judiska och ryskspråkiga minoriteter. Den tidigare så effektivt undertryckta och censurerade russofobin fick nu ett kraftigt uppsving och rörde vägen för det öppna rysshät som slog ut i full blom i landet vintern 1917–1918.⁷

Även på svenskspråkigt håll skedde en radikaliserings av det politiska språkbruket p.g.a. de geopolitiska förskjutningarna i Europa. Lantdagsreformen 1906 hade på en gång frantagit Finlands svenskspråkiga elit dess tidigare så centrala roll på den rikspolitiska arenan. Svaret på denna reträtt var grundandet av Svenska folkpartiet i maj 1906, vars förgrundsgestalter i syfte att fånga den svenskspråkiga befolkningens röster började odla en mer nationalistisk retorik. Särskilt stark var denna svenskhetsideologi dock inte inom partiet, eftersom flertalet av dess förgrundsgestalter såg sig i första hand som försvarare av landets svenska kulturarv och västerländsk samhällsordning. Men ju starkare kraven på en total förfinskning av landets offentliga liv framfördes av

7. Jari Ehrnrooth, *Sanan vallassa, vihan voimalla. Sosialistiset vallankumousopit ja niiden vaikutus Suomen työvänliikkeeseen 1905–1914* (Helsinki 1992) s. 484–500.

finskhetsrörelsen desto större blev beredskapen att ge utrymme för en motsvarande nationalistisk retorik och isolationspolitik även bland dessa ”kultursvenskar”.

Denna dialektik skulle även i fortsättningen göra sig gällande i landets språkpolitik. Språkgruppernas mest nationalistiskt sinnade kretsar eggade varandra med kollektiva glåpord och beskyllningar, vilket utmynnade i att en stor del av landets frivilliga medborgarrörelser vid ingången till 1920-talet hade tudelats på språklig grund. I den tillspetsade språkatmosfär som rådde i Finland våren 1914 var det få som noterade att motsvarande språkliga och etniska motsättningar samtidigt gjorde sig gällande även i många andra delar av det ryska imperiet. Det förlorade kriget mot Japan skärpte behovet av en politisk integration av imperiet, men samtidigt fick dess nationella minoriteter tack vare den utvidgade tryck- och yttrandefriheten allt större möjligheter att artikulera sitt motstånd mot denna likriktning.

Våren 1914 skedde vissa symptomatiska markeringar i hållningen både till de finsk-ryska relationerna och till språkfrågan bland landets svenskspråkiga opinionsbildare och intellektuella. I slutet av januari 1914 avled den legalistiska linjens förgrundsgestalt Mechelin och begravdes under former som liknande ett vemodigt farväl till rättsstaten och det autonoma Finland. Försommaren 1914 godkände Svenska folkpartiet efter en uppsplitande debatt vid sin partidag ett nytt socialt program, som vittnade om att partiet insåg att det måste bedriva en mer klassutjämnande politik för att samla röster från dess heterogena målgrupp och ”stärka alla de band, som sammanknöt den svenska nationaliteten”. I bakgrunden skymtade den livliga samhällsdiskussion som under föregående vinter hade förts i den svenskspråkiga pressen, i vilken Sfp:s tillbakagång i lantdagsvalet 1913 tolkades som ett tecken på att dess omsorg för hela ”nationaliteten” inte hade uppfattats som trovärdig eftersom den endast fokuserade på språk- och kulturfrågor.⁸

Samma sociala missnöje fanns också bakom den svenskspråkiga studentungdomens debattskrift *Svenskt i Finland. Ställning och strävanden* som utkom strax före studenternas vårfest i maj 1914. Skriften har vanligtvis uppfattats som det första stridsropet för en finlandssvensk samling i radikal nationalistisk tappning. Bokens redaktör Artur Ek-

8. Göran von Bonsdorff, *Svenska folkpartiet. Bakgrund, tillblivelse och utveckling till 1917* (Helsingfors 1956), s. 181–190.

lund, kurator för Vasa avdelning och redaktör för det två år tidigare grundade *Studentbladet*, hade nämligen redan profilerat sig som en nationalistiskt argumenterande talare och skribent, i vars vokabulär det förekom både anti-positivistiska och rasistiska uttryck. I nämnda debattskrift spädde han och hans medförfattare vidare på med dessa slagord och visioner om "Finlandssvenskarna" som en del av den germanska folkstammen. Parallellt med detta budskap löpte som en röd tråd kritiken av de företrädare för landets svenskspråkiga eliter som i sin girighet och lättja eller rent av opportunism hade svikit sin nationalitet och historiska plikt som beskyddare av landets västerländska samhällsordning.⁹

Eklund betecknade denna håglöshet i första hand som en reaktion på språkstridens nya uppblossande och lantdagsreformen, som kraftigt hade kringkurit de svensksinnades samhälleliga inflytande. Betydligt hårdare i den interna kritiken var den gryende författarförmågan Hugo J. Ekholm, sedermera Ekhammar, som gick så fränt ut mot språkgruppens jordägande och industriidkande eliter i södra Finland att man kunde ha trott han var renodlad marxist. Enligt honom byggde godsägarnas välfärd och minnesvärda traditioner på allt det slit som bygdens allmogebefolkning fått utstå: "Därinom har kanske lycka bott – lyckan för en handfull människor. Därutom ha tusenden i släktled efter släktled kuvats, utarmats, plågats, tillhutats."¹⁰ Allra värst hade denna exploatering drabbat den växande skaran av torpare, som bundna av sina kontrakt varken hade kunnat byta herre eller hemort. Samma skarpa motsättning fanns enligt Ekholm mellan svenskspråkiga fabriksägare och arbetare: "överklassen tynger på underklassen". Och eftersom överklassen själv förorsakat dessa klyftor låg det också på dess ansvar att de fylldes och man jämnade ut förfädernas oförrätter i syfte att stärka svenskheten i Finland.¹¹

Debattskriftens övriga inlägg var mer överslättande i denna fråga, även om också de på olika sätt fäste uppmärksamhet vid språkgruppens interna motsättningar och betecknade dem som det största hotet mot dess fortlevnad. Ett uppenbart skäl till balansgången mellan

9. Artur Eklund, 'Ras, kultur, politik', *Svenskt i Finland. Ställning och strävanden* (Helsingfors 1914), s. 1–23.

10. Hugo J. Ekholm, 'Svenska allmogen i Sydfinland', *Svenskt i Finland*, s. 72.

11. Ekholm, 'Svenska allmogen i Sydfinland', s. 78–79.

kritik och försonande ord var att alltför fräna ord mot de etablerade samhällseliterna hade stridit mot skriftens övergripande syfte, d.v.s. konstruktionen av en klassöverskridande språklig gemenskap. Men som Ekholms utfall påvisar pyrde under ytan starka sociala motsättningar som var svåra att dölja i ett för övrigt allt aggressivare samhälleligt debattklimat.

Detta kom inte fram enbart i de häftiga ordväxlingarna som skedde i samband med beredningen av Sfp:s nya sociala program en månad efter debattskriftens utgivande. Ett år senare resulterade motsättningen i en öppen dispyt i finlandssvensk press efter att en statlig torparkommitté hade föreslagit att torparna skulle få inlösa sin jord om jordägarna inte gick med på att förlänga kontraktet med 25 år. Förslaget kritiserades häftigt av V.M. von Born, tidigare lantmarskalk för adelsståndet och en av Nylands största godsägare. Att Sfp:s ordförande Axel Lille stödde reformen var enligt von Born ett uttryck för att partiet nu var berett att överge sina konstitutionella traditioner och vädja till ”det stora flertalets lägre instinkter” för att locka till sig fler röster.¹²

Konsolideringen av den svenska ”nationaliteten” i Finland följde således i många avseenden det mönster som Bo Stråth har skönjt på en allmäneuropeisk nivå årtiondena före första världskriget. Geopolitiken ökade den politiska friktionen mellan Ryssland och Finland och piskade fram nationalistiska motsättningar i storfurstendömet på tre nivåer: för det första mot den ryska centralmakten, för det andra mellan landets två språkgrupper och för det tredje också inom bägge språkgrupperna i form av ett socialt missnöje över att de högtravande orden om nationell gemenskap knappt alls hade lett till klassutjämnande reformer.

Världsekonomins virvelvindar

Det fanns som sagt också starka ekonomiska drivkrafter bakom dessa sociala motsättningar. Det stora genombrottet i det ryska imperiets industrialisering skedde på 1890-talet då centraleuropeiskt kapital började strömma in i Ryssland och produktionstekniska innovationer såsom elektricitet och löpande band slog igenom. Under följande kvartssekel var det ryska imperiets årliga tillväxt snabbare än i något annat europeiskt land, vilket inte berodde enbart på dess anspråkslösare

12. von Bonsdorff, *Svenska folkpartiet*, s. 193–195.

utgångsläge. Imperiets befolkning växte snabbare än i övriga Europa, vilket säkrade tillgången till billig arbetskraft och också stimulerade hemmamarknaden. Särskilt snabb var denna tillväxt de fem sista åren före krigsutbrottet 1914.¹³

Den stabila tillväxten i Europa gynnade även det ryska imperiets lantbrukssektor, som trots den ryska industrins snabba expansion livnärde uppåt 85 procent av imperiets befolkning vid första världskrigets utbrott och stod för närmare 55 procent av landets BNP. Det ryska imperiet var Europas avgjort största jordbruksproducent i början av 1900-talet, vilket i hög grad bidrog till att dess handelsbalans förblev positiv under hela perioden 1901–1913 trots alla destruktiva samhällseffekter av krigs- och revolutionsåren 1904–1905. Det ryska jordbruket utvecklades under dessa årtionden i rask takt till en del av den kapitalistiska marknadsekonomin. Kooperativa andelslag och organisationer med goda kreditsystem och distributionskanaler hade börjat uppstå redan på 1880-talet och under premiärminister Stolypins ledning inleddes 1906 en rad omfattande jordreformer som också effektivt rörde vägen för ett kapitalistiskt jordbruk.¹⁴

Imperiets huvudstad, metropolen S:t Petersburg, var naturligtvis centrum för det industribälte som hade uppstått runt Finska viken i början av 1900-talet. Tack vare sina goda järnvägsförbindelser till Ryssland, sin expanderande sjöfartshandel med Central- och Västeuropa, sina välskötta infrastrukturer och sitt fungerande civilsamhälle upplevde södra Finland med Nyland och Helsingfors i spetsen en ännu snabbare tillväxt än detta industribälte i genomsnitt. Allmänt taget följde den finska tillväxten samma mönster och rytm som den ryska ekonomin. Det stora genombrottet skedde på 1890-talet, och eftersom exporten av finska industriprodukter till Ryssland belastades av betydligt lägre tullar än motsvarande västeuropeiska produkter öppnade detta en mycket lukrativ marknad för storfurstendömet skogs-, textil- och maskinindustrier.

Allra bäst klarade sig i detta avseende den finska pappersindustrin, som i början av 1910-talet producerade en fjärdedel av allt det papper som i accelererande takt konsumerades i Ryssland. Det finska papperet var av högre kvalitet än det ryska, vilket gjorde det möjligt för

13. Wayne Dowler, *Russia in 1913* (Illinois 2012), s. 26–28.

14. Dowler, *Russia in 1913*, s. 29–44.

de finska pappersproducenterna att trissa upp priserna med hjälp av karteller och annan koordinering av branschens exporthandel. Dessa framgångar gav även fart åt den finska pappersindustrins export till Central- och Västeuropa, som vid första världskrigets utbrott kom att utgöra redan ca 40 procent av branschens utrikeshandel.¹⁵

En liknande västlig expansion skedde samtidigt inom de övriga exportnäringarna. Trots pappersindustrins snabba tillväxt stod såg- och trävaruindustrin ännu i början av 1910-talet för över hälften av landets sammanlagda exportintäkter, och eftersom dess marknader låg framför allt i Centraleuropa band detta Finlands ekonomi allt starkare västerut. Finska animalieprodukter hade vid det här laget blivit en annan betydande exportartikel, som vid sidan av Nevastaden hade fått Storbritannien som sin främsta marknad. Den sammanlagda effekten av denna uppkoppling till de västliga marknaderna var att endast 27 procent av den finska exporten under åren 1911–1913 riktades till övriga delar av det ryska imperiet. På andra plats kom exporten till Storbritannien (26 procent) och på tredje den till Tyskland (12 procent), som för övrigt var det land från vilket Finland i början av 1910-talet importerade avgjort mest produkter och förnödenheter (42 procent).¹⁶

Granskat i ett större perspektiv innebar allt detta att Finland årtiondena före första världskriget i accelererande takt uppkopplades till den globala marknadsekonomi som hade uppstått i kölvattnet av de europeiska kolonialmakternas industrialisering och jakt efter nya marknader och investeringsobjekt. Detta hade flera konsekvenser för samhällsatmosfären i storfurstendömet. Den raska tillväxten höjde levnadsstandarden inom alla samhällsklasser, men det var framför allt landets ekonomiska elit, d.v.s. industriledare, stora aktieägare och innehavare av betydande jordegendomar vars personliga förmögenheter och inkomster som sköt i höjden.

Att detta var den övergripande trenden i Europa framgår också av Thomas Pikettys uppmärksammade undersökning om fluktuationerna i de europeiska inkomstskillnaderna under 1900-talet. Åren närmast före första världskriget förtjänade den rikaste procenten av be-

15. Sakari Heikkinen & Kai Hoffman, 'Teollisuus ja käsityö', Jorma Ahvenainen et al. (toim.), *Suomen taloushistoria* 2 (Helsinki 1982), s. 60–70.

16. Yrjö Kaukiainen, 'Trade and transport', Jari Ojala et al. (eds), *The Road to Prosperity: An Economic History of Finland* (Helsinki 2006), s. 145, 155.

folkningen i Europas industriländer över 20 procent av alla löne- och kapitalinkomster i sina respektive länder. Motsvarande beräkningar finns inte för Finlands del förrän fr.o.m. 1920-talet, men eftersom inkomstfördelningen enligt Pikettys uträkningar var lika skev i Sverige som på andra håll av det industrialiserade Europa vid nämnda tidpunkt tyder mycket på att den var ungefär på samma nivå i Finland.¹⁷

Ett tecken på att det finska näringslivet gick på högvarv under första hälften av 1910-talet var vissa symptom på en överhettning av landets finansmarknad. Den skärpta konkurrensen mellan landets två ledande affärsbanker Förenings-Banken i Finland och Kansallis-Osakepankki (KOP) urartade ofta i en riskabelt generös eller i vissa fall rent av okontrollerad kreditgivning. Det mest uppmärksammade fallet av detta slag var uppdagandet av en totalt okontrollerad kreditgivning i Förenings-Bankens filial i Tammerfors senhösten 1912, som hade pågått länge p.g.a. en beklämmande brist på inre kontroll och bankledningens ovilja att ingripa av rädsla för kraschens eventuella effekter. Filialens bankdirektör Nils Idman dömdes till 20 års tukthusstraff för försvinnning och kort därefter avgick bankens verkställande direktör Alfred Norrmén efter att kritiken mot honom hade utvecklats till en belastning för bankens anseende.¹⁸

Våren 1914 tvingades även Kansallis-Osakepankkis långvarige direktör Fredrik Nybom avgå p.g.a. alltför riskabel och okontrollerad kreditgivning. En av bankens låntagare var Fredrik Nyboms egen son Bengt Nybom, som med hjälp av dessa krediter hade hållit sin firma Sandviken och en rad andra nystartade företag som han var involverad i flytande. Till dessa nykomlingar hörde aktiebolaget Mercantile, vars ägare vid sidan av sin agenturverksamhet tillsammans med Nybom hade startat en cellulosafabrik i Joutseno i sydöstra Finland. Företagets lönsamhet blev inte alls vad man hade kalkylerat, men tack vare KOP:s frikostiga krediter och växlar lyckades dessa firmor undgå konkurser och sedermera utvecklas till solida bolag.¹⁹

17. Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century* (Harvard University Press 2014), Figure 9.3., s. 317.

18. Hugo E. Pipping, *Bankliv genom hundra år* (Helsingfors 1962), s. 131–146; Henrik Meinander, 'Den stora kraschen', *Kekkoografi och andra historiska spånor* (Helsingfors 2008).

19. Henrik Meinander, *Import & industri. Affärsmannen Walter Greuling och Finlands tekniska modernisering* (Helsingfors 2005), s. 29–41.

Ett annat uttryck för att den finländska finansmarknaden i dessa tider strävade efter en ökad kontroll var att Helsingfors handelsfullmäktige våren 1911 beslutade att gå in för en skärpt reglering av aktiehandel. Börsauktioner hade fram till dess förrättats en gång i månaden. En stor del av denna handel hade skötts av privata förmedlare som inte var förpliktade att offentliggöra sina kurser, vilket självfallet var ogynnsamt för köpare och säljare som saknade goda informationskällor. Således inledde Helsingfors börs sin verksamhet i oktober 1912 i ett av Lars Sonck ritat ståtligt börshus i jugendstil vid Fabiansgatan 14. I husets översta våning inhyestes en börsklubb för fastighetsbolagets aktieägare.²⁰

Förteckningen över börsklubbens grundande medlemmar visar att merparten av dessa företagsledare och aktiemäklare var svenskspråkiga affärsmän och jurister. Till samma slutsats kommer även Susanna Fellman i sin doktorsavhandling om de finska industriledarnas utbildning och karriär åren 1900–1975. Närmare två tredjedelar (61 procent) av epokens aktiva industriledare uppgav sig vara svenskspråkiga. Denna andel var ännu större i Helsingfors i början av 1910-talet eftersom stadens handels- och industriföretag i betydligt högre grad var i svenskspråkiga händer än i landets övriga kommersiella centra.²¹

Det finns inga tecken på att denna ekonomiska elit skulle ha varit särskilt involverad i eller ens intresserad av den ideologiska konsolidering av landets svenskspråkiga befolkning som pågick vid samma tid på flera fronter. Ett talande exempel på detta var affärsjuristen William Thuring, en av börsklubbens grundande medlemmar, som under 1910-talet skapade en rejäl förmögenhet genom smarta börsaffärer och sitt giftermål med den östnyländske skogsmagnaten Johan Askolins dotter Maini. Thuring skulle sedermera donera hela sin förmögenhet till en stiftelse i hans eget namn, som årligen ger betydande anslag till Åbo Akademi och annan svenskspråkig forskning och kulturverksamhet i vårt land.²²

På 1910-talet koncentrerade sig Thuring dock helt på sin affärsverksamhet, som genom äktenskapet med Maini Askolin och svärfaderns död kom att innefatta skötseln av familjeföretagets över 20 000 hektar

20. F. Tideman, *Helsingfors Börs 1912–1937* (Helsingfors 1937), s. 9–45.

21. Susanna Fellman, *Uppkomsten av direktörprofessionen. Industriledarnas utbildning och karriär i Finland 1900–1975* (Helsingfors 2000), s. 61, 63, 108.

22. Henrik Meinander, *Kapital blir kultur. En blick på William Thurings livsverk och stiftelse* (Helsingfors 2003).

jord i sex kommuner i Östra Nyland med två sågverk i Pernå som kronan på verket. Svärfadern hade skapat sitt enorma jordinnehav genom ett systematiskt inköp av bondehemman med skogsmarker. Thuring ledde det snarast som ett koncernföretag och lyckades på kort tid modernisera både dess sågvaru- och animalieproduktion, vilket gav utdelning i betydande kapitalvinster som han under de påföljande krigsåren placerade i första hand i nya jordinnehav. Äktenskapet med societets-skönheten Maini tog slut redan 1918 och han avgick då från alla sina befattningar inom bolaget, men stannade resten av sitt liv kvar i Pernå som innehavare av ett stort gods, Labby-Rönnäs.

Trots detta kom han aldrig att engagera sig i bygdens offentliga liv eller medborgarrörelser, som samtidigt upplevde ett starkt uppsving p.g.a. konsolideringen av den svenska samlingsrörelsen i Finland. Till en del berodde detta säkert på hans personliga oförmåga att liera sig med bygdens samhällselit, ur vars led flera anslöt sig helhjärtat till nämnda svenskhetsrörelse.²³ Men i bakgrunden skymtade en social klyfta av mer strukturell karaktär. Den globala marknadsekonomin hade i början av 1910-talet gett upphov till en ny ekonomisk elit i Finland, som visserligen var huvudsakligen svenskspråkig men för övrigt knappt alls kände någon djupare samhörighet med landets övriga svenskspråkiga befolkning.

Inget tyder på att denna ekonomiska elit ens identifierade sig särdeles starkt med staten Finland. Dess framtidsperspektiv präglades i högre grad av en stark tro på de möjligheter som tillväxten i den europeiska ekonomin erbjöd tillsammans med en rad teknologiska innovationer, som just då höll på att slå igenom på bred front. Elektriciteten och telefonen var visserligen redan introducerade, men tillsammans med filmen, explosionsmotorn och flygplanet skapade de enligt kulturhistorikern Stephen Kern en mycket intensivare samtidskänsla och utvidgad rumsupplevelse än vad man någonsin tidigare hade upplevt.²⁴

Ett bra exempel på denna fascination över tidens teknologiska framsteg finns i romanen *Herr Corpwieth: Gentleman-detektiv* som utgavs 1914 anonymt av tre svenskspråkiga amanuenser vid Helsingfors universitetsbibliotek. Romanen och dess 1916 utgivna uppföljare *Den gåtfulle dubbelgångaren* har med rätta betecknats som föregångare

23. Meinander, *Kapital blir kultur*, s. 17–33.

24. Kern, *The Culture of Space and Time*, s. 104–106.

inom den inhemska detektivlitteraturen.²⁵ Men frågan är om inte deras snitsiga impressioner av framilande bilar, eleganta motorbåtar och mörka filmteatrar var ett uttryck framför allt för nämnda teknologiro-mantik. Detsamma kunde sägas om arkitekten och kulturanalytikern Sigurd Frosterus essäsamling *Moderna vapen och deras uppkomst och utveckling*, som utkom våren 1915 då världskriget inte ännu hade drabbat Finland på allvar.²⁶ Kriget ökade märkbart den ryska efterfrågan på finska produkter och utmynnade i en stadig uppgång i aktiekurserna på Helsingfors Börs fram till senhösten 1916.²⁷

Framsteg eller degeneration

Litteraturvetaren Kristina Malmio har därför tolkat denna teknologidyrkan som en motreaktion till samtidens finlandssvenska dagdrivarlitteratur, vars bärande tema var den vaga håglöshet som huvudstadens svenskspråkiga medel- och överklassungdom kände inför framtiden i början av 1910-talet. I motsats till dessa dekadenta dagdrivare som släntrade omkring på stadens kaféer och krogar utan riktning framstod dessa detektiver och arkitekter som målmedvetna och effektiva problemlösare, som såg varje teknologisk innovation som en möjlighet att göra sitt arbete ännu bättre. En del av språkgruppens kulturelit upplevde således samtidens snabbt vidgade samhällseliga och teknologiska möjligheter som något löftesrikt medan andra, såsom just dagdrivarförfattarna, snarast betraktade dem som nya hot och hinder.²⁸

Vardera riktningen hade förstås litterära förebilder ute på kontinenten. Det oaktat är det möjligt att tolka dem som uttryck för två olika framtidshorisonter inom den svenskspråkiga kulturkretsen strax inför och i början av första världskriget. I vissa individuella fall kan man påvisa att världskrigets utbrott ledde till en kantring från den ena hållningen till den andra, vilket skedde med den unge journalisten Erik Heinrichs, som hade skrivit essäer i dagdrivarstil innan han rycktes

25. Kristina Malmio, 'Suomenruotsalaisten salapoliisien Helsinki', Henrik Meinander (toim.), *Unioninakseli – pääkaupungin läpileikkaus* (Helsinki 2012).

26. Sigurd Frosterus, *Moderna vapen. Deras uppkomst och utveckling* (Helsingfors 1915). Kimmo Sarje har visserligen påpekat att Frosterus senare förhöll sig mera ambivalent till denna teknikvurm; *Sigurd Frosterus ja moderin käsité: Maailmankatsomus ja arkitekhtuuri* (Helsinki 2000), s. 66–83.

27. Tiderman, *Helsingfors Börs*, s. 53.

28. Malmio, 'Suomenruotsalaisten salapoliisien Helsinki', s. 111–113.

med i jägarrörelsen. Även på en mer övergripande kollektiv nivå förefaller krigsutbrottet ha skingrat mycket av den håglöshet och interna friktion som fram till dess hade rått inom språkgruppens ideologiskt medvetna kretsar.²⁹

Detta innebar dock inte en likriktning av den svenskspråkiga kulturkretsens framtidshorisonter. Jägarrörelsen kom att föra samman svenskspråkiga studentledare och kulturpersonligheter som tidigare hade förhållit sig reserverat till varandra. Det som förenade dem var dock den gemensamma fienden Ryssland, inte hållningen i språkfrågan. Visserligen stärkte engagemanget i jägarrörelsen många unga aktivists övertygelse om att det var både onödigt och farligt att tillspetsa relationerna mellan språkgrupperna. Deras övergripande målsättning, den hägrande nationella självständigheten, gick nu framom språkfrågan.³⁰

En av dessa i språkfrågan försonligt inställda jägare var Eirik Hornborg, som först på 1920-talet skulle ställa sig i spetsen för den mera nationalistiskt framtonande svenskhetsrörelsen.³¹ Samtidigt odlade flera i hemlandet fungerande jägaraktivister med kopplingar till svenskhetsrörelsen fortsättningsvis öppet nationalistiska åskådningar och framhävde det växande behovet av en svensk samling. Den mest kända av dem var utan tvekan den redan ovan behandlade Artur Eklund. Men minst lika inflytelserika representanter för denna riktning var en grupp intellektuella som mellan januari 1917 och januari 1918 utgav en tidskrift med den mycket talande titeln *Östsvensk Tidskrift*.³²

Allt detta gör att det vore missvisande att klassificera dessa ”finlandssvenska” opinionsbildare såsom endera framstegsoptimister eller degenerationsfobiker. I många fall tog de i realiteten intryck av båda dessa framtidshorisonter då de våren 1914 dryftade vilken roll de och deras språkgrupp skulle spela i Finland framöver. När Artur Eklund i debattskriften *Svenskt i Finland* kritiserade dagdrivarna för håglöshet och krävde en snabb konsolidering av finlandssvenskarna gav han således uttryck för både en djup oro och en stor optimism, som para-

29. Martti Turtola, *Erik Heinrichs. Mannerheimin ja Paasikiven kenraali* (Helsinki 1988), s. 15–22.

30. Bertel Appelberg, 'Jägarrörelsen', *Med lagen och svärdet. Kring svenska studenters insats i finländsk politik 1899–1919* (Helsingfors 1919).

31. Eirik Hornborg, *Svensk nationalitet i Finland* (Stockholm 1914); Eirik Hornborg, *Finlands öde och Sveriges trygghet. Ett ord från Finland* (Stockholm 1915).

32. *Östsvensk Tidskrift*, januari 1917–januari 1918.

doxalt nog hängde ihop. Samma ödesmättade retorik odlades också rikligt av samtidens arbetar- och finskhetsrörelser. Också deras budskap var tydligt. Genombrottets timme var slagen. Nu gällde det att handla. I annat fall väntade skingring och katastrof.³³

Som ovan har framhävts bidrog spänningen mellan stormakterna och den därmed hörande högkonjunkturen i världsekonomin på olika sätt till denna retoriska feber i Finland. Men en pådrivande kraft var också en rad företeelser i den inhemska politiska kulturen, som tillsammans bidrog till att skärpa inläggen i rikspolitiken. Den mest uppenbara orsaken till denna hetsighet var de täta lantdagsvalen, som eggade partiernas kandidater att förenkla sina budskap till den grad att nyanserade samhällsdebatter hamnade på undantag. Parallellt med detta fick civilsamhället allt friare tyglar att organisera sig, vilket gav upphov till en hel räckta nya föreningar och centralorganisationer som av naturliga skäl hade ett stort behov av att framhäva sin betydelse och sina målsättningar.³⁴

Som så ofta i konstruktionen av etniska gemenskaper gällde det samtidigt att stärka tron på en gemensam historia. När Artur Eklund våren 1914 sammanställde samlingsverket *Svenskt i Finland* var han mån om att det skulle inledas med en lämplig förhistorisk översikt av sin nationskamrat, den unge arkeologen C. A. Nordman, i vilken denne drog slutsatsen att landets kustbygder antagligen haft en germansk befolkning sedan bronsåldern. Visserligen fyllde inte ens det redaktörens förväntningar eftersom han till Nordmans grämelse lade till en högtravande slutkläm om den ”svenska stammen i Finland” som blev under ”sekler bärare av västerländsk odling i Österland”.³⁵

Snart skulle också mera nyanserade och försiktiga tolkningar av Finlands svenska kulturarv få uppmärksamhet i den finlandssvenska kulturkretsen. Samma månad som *Svenskt i Finland* gick i tryck, närmare bestämt den 22 april 1914, höll Svenska studenters historiska förening sitt konstituerande möte i Nyländska avdelningens hus på Kaserngatan 40.

33. Eklund, 'Ras, kultur, politik'; Pertti Haapala, *Kun yhteiskunta hajosi* (Helsinki 1995), s. 218–224.

34. Henrik Stenius, 'Paradoxes of Finnish Political Culture', Johan Pal Arnason & Björn Wittock (eds.), *Nordic Paths to Modernity* (Oxford 2012).

35. C. A. Nordman, 'Förfäder och fornfinnar', *Svenskt i Finland* (Helsingfors 1914); C. F. Meinander, *Carl Axel Nordman* (Helsingfors 1991), 19–23.

LARS-FOLKE LANDGRÈN

I skuggan av förryskning och världskrig – en översikt av det svenskspråkiga pressfältet i Finland 1905–1914

Förändrade politiska betingelser efter storstrejken

Storstrejken i det ryska imperiet hösten 1905 spred sig också till storfurstendömet och ledde till ett kejsarligt manifest, där tsaren lovade sina undersåtar vissa friheter, bl.a. folkrepresentation och ett visst mått av tryckfrihet. Denna politiska och samhälleliga förändringsväg hade sitt upphov i Rysslands nederlag i kriget mot Japan, vilket i sin tur ledde till att tsarens auktoritet och makt alltmera ifrågasattes. I Finland ledde turbulensen till en lantdagsreform år 1906, varmed den gamla, från svenska tiden nedärvda ståndslantdagen ersattes med en demokratiskt vald enkammarlandtag. Också de finländska kvinnorna fick rösträtt, som de första i hela Europa.

Representationsreformen ledde även till en förnyelse av partifältet, vilket i sin tur påverkade partiernas politiska språkrör. Vitaliseringen av partipolitiken ledde till en politisering av tidningarna, i det att de nya partierna grundade nya och/eller anammade gamla språkrör. Varje parti skapade sig ett veritabelt nät av politiska tidningar, av vilka en del var riksomfattande, men de flesta regionala eller lokala. Detta innebar även att antalet tidningar i storfurstendömet kraftigt ökade.¹

Päiviö Tommila och Raimo Salokangas har påpekat att de nationellt sinnade rörelserna mobiliserade sina anhängare genom det offentliga ordets förmedling. ”Då valet av folkrepresentationen blev demokratiskt och då medborgarna ville erhålla läsning av rätt färg, blev det viktigt

1. Se t.ex. Päiviö Tommila & Raimo Salokangas, *Tidningar för alla. Den finländska pressens historia* (Göteborg 2000), s. 92.

för de politiska partierna att få sin stämna hörd”.² Man begynte sålunda prenumerera på en tidning utgående från dess politiska lämplighet, d.v.s. läsarens egen politiska inställning. Denna inställning var i början av seklet uttryckligen påverkad av ifrågavarande individs sociala ställning eller status. De högre tjänstemännen prenumererade på en konservativ tidning, arbetarna på en socialistisk tidning, borgerskapet ofta på en liberal tidning och allmogens representanter på ett agrart språkrör. Den politiska färgen hos läsaren var således avgörande för valet av språkrör. En icke ovanlig konstellation var att den politiskt vakne tidningsläsaren i regionerna prenumererade på sitt eget lokala partiorgan samt därtill även en rikstidning, t.ex. *Uusi Suometar* eller *Hufvudstadsbladet*.³

Novembermanifestet efter storstrejken 1905 ledde till friare förhållanden för tidningspressen i storfurstendömet. Samtidigt tilltog pressens politisering, speciellt efter representationsreformen vid valet av ny enkammarlantdag 1907. De politiska partierna omorganiserades klasspolitiskt, och skiljelinjen gick framöver längs axeln höger–vänster i stället för det tidigare svensk–finsk. Men förryskningens återupptagande kring 1910 medförde att den tidigare uppdelningen konstitutionell–undfallenhet åter vann ny aktualitet. Partierna hade flera egna språkrör, vanligtvis en huvudtidning och sedan flera regionala och lokala tidningar. Bland den borgerliga pressen märks ung- och gammalfinska språkrör, svenska folkpartiets och agrarförbundets tidningar och till vänster fanns arbetarpressen och representanter för den kristliga arbetarrörelsen. Därtill fanns det ett antal oavhängiga tidningar. De borgerliga partierna förenades emellertid under åren före världskriget av en gemensam kamp mot den växande socialismen, i Finland representerad av det socialdemokratiska partiet.⁴

Nya politiska partier och en omorganisering av det finländska pressfältet
Partifältet förändrades sålunda i och med representationsreformen 1906. Ungfinska partiet, som var ett finsksinnat konstitutionellt parti

2. Tommila & Salokangas, *Tidningar för alla*, s. 95–96.

3. Toivo Nygård, 'Poliittisten vastakohtaisuuksien jyrkentyminen sanomalehdistössä. Sanomalehdistö suurlakosta talvisotaan', Päiviö Tommila (päätoim.), *Suomen lehdistön historia 2* (Kuopio 1987), s. 146–148.

4. Nygård, 'Poliittisten vastakohtaisuuksien jyrkentyminen sanomalehdistössä', s. 146–152; Tommila & Salokangas, *Tidningar för alla*, s. 113–115.

med en ganska heterogen medlemskår, antog sitt partiprogram vid partimötet i april 1906. Partiet led av inre splittring och dess ledare var förhållandevis konservativa. Partiets medlemmar förenades av en rädsla för Ryssland, men splittringen ledde till att det de facto fanns olika fraktioner inom detsamma, en vänsterfalang som llerade sig med det (gammal)finska partiet, de s.k. sparvarna (*varpuset*) samt en högerflank, svalorna (*pääskysel*), vilka idkade samarbete med Svenska folkpartiet, som likaså grundats år 1906.⁵

Också pressen i storfurstendömet antog efter omorganiseringen av det politiska partifältet en ny skepnad genom att alla partier, även de nybildade, fick egna och delvis nya politiska språkrör. På ungfinskt, konstitutionellt håll hade antalet tidningar under ofärdsåren p.g.a. censurens förtryck sjunkit till 14, men efter storstrejken inleddes en period av stark tillväxt. Sålunda hade partiet år 1906 21 tidningar och år 1908 närmare 30 språkrör. År 1914 hade det ungfinska partiet hela 29 tidningar.

Det finska partiet, vars anhängare gammalfinnarna gemenligen kallade "suomettarianer", hade *Uusi Suometar* (grundad 1869) som sitt huvudorgan. Många av dess läsare hade dock så småningom hoppat över till ungfinnarnas läger. I de större städerna kvarstod dock partiet trogna tidningar, som *Aamulehti* i Tammerfors och *Karjalatar* i Viborg. Partiets press räknade år 1914 totalt 24 tidningar, spridda över hela landet.

Författningsreformen 1906 påverkade också på ett gynnsamt sätt den unga socialdemokratiska tidningspressen. *Työmies*, grundad 1895 och starkt klasskampsinriktad, blev så småningom det ledande socialdemokratiska organet. År 1914 hade tidningen en upplaga på 36 000 exemplar, vilket klart översteg t.ex. *Uusi Suometars* upplaga. En vattendelare för tidningen var torparfrågan, men den var också finsksinnad på ett sätt som kritiserades av de svenskspråkiga partikollegorna, *Arbetaren* (1901–1907) i Helsingfors, *Arbetet* i Åbo och *Österbottens Folkblad* i Vasa. År 1914 utkom det i Finland sammanlagt 20 socialdemokratiska tidningar.

Den nya partigrupperingen, agrarförbundet, erhöll 1906 ett nytt språkrör i form av det av Santeri Alkio grundade *Ilkka*. Också i Uleåborg, Kuopio och Viborg grundade partiet nya organ i form av *Savon*

5. Nygård, 'Poliittisten vastakohtaisuuksien jyrkentyminen sanomalehdistössä', s. 72–85.

Sanomat (1908) och *Maakansa* (1909). År 1914 utkom det sålunda sammanlagt fyra tidningar vilka fungerade som organ för partiet. I Helsingfors saknade däremot partiet ännu år 1914 en egen tidning. *Maa-seudun Tulevaisuus* började utges i huvudstaden först år 1919.⁶

Det kejserliga manifestet av den 4 november 1905, som avslutade storstrejken, gjorde det också möjligt för Axel Lille att återvända hem från sin frivilliga ”landsflykt” i Sverige. Efter förhandlingar med Tidnings- & Tryckeri Ab i Helsingfors kunde *Nya Pressen* återupplivas och tidningen började utkomma med ingången av år 1906 med Lille som ansvarig redaktör. Man övertog även *Helsingfors-Posten*, och hela dess egendom och dess redaktion med bl.a. Guss Mattsson och Julius Hirn.⁷

Den svensksinnade (SFP) tidningspressen höll sig rätt konstant åren 1906–1914, kring drygt tio tidningar. År 1914 utkom det totalt 89 partipolitiskt bundna och 28 oavhängiga tidningar i Finland. Ungfinska partiet hade flest språkrör, 29 stycken, följt av finska partiet (gamalfinnarna) med 24 tidningar, SDP med 20, SFP 11, agrarförbundet 4 och kristliga arbetarrörelsen med 1 språkrör. Partipressen var koncentrerad till huvudstaden Helsingfors och övriga större städer, Åbo, Viborg, Vasa och Kuopio.⁸

Censur och förryskning

Under ofärdsåren 1898–1905 var den finländska tidningspressen föremål för en sträng censur från de ryska makthavarnas sida. 1867 års tryckfrihetsförordning ersattes år 1891 av en ny förordning, där ansvaret för censuren överfördes till generalguvernören, storfurstens främste representant i Finland. Generalguvernören ersatte därmed Överstyrelsen för pressärendena som den högsta censurmyndigheten i storfurstendömet och fick rätt att ensam besluta om tidningarnas utgivningstillstånd. Dessutom fick generalguvernören befogenhet att indra periodiska tryckalster antingen för alltid eller interimistiskt för en viss tid. Denna paragraf i förordningen var så löst formulerad att generalguvernören i själva verket, enligt docent Pirkko Leino-Kaukainen, med stöd av den kunde indra vilken tidning eller tidskrift som

6. Tommila & Salokangas, *Tidningar för alla*, s. 95–108.

7. Lars-Folke Landgrén, ”Äktsvenskar och falska profeter” – finlandssvenskarnas politiska konsolidering och strategival 1904–1907, *Laboratorium för Folk och Kultur* 1999:2, s. 3–5.

8. Nygård, ’Poliittisten vastakohtaisuuksien jyrkentyminen sanomalehdistössä’, s. 86–92.

helst. Hans censurbefogenheter var sålunda mera vidsträckta än den ryske inrikesministerns.⁹

Novembermanifestet år 1905 slopade med en gång förhandscensuren även om lagen om den preventiva censuren upphävande gavs först sommaren 1906. Därefter inleddes arbetet på en ny tryckfrihetslag som skulle ersätta 1867 och 1891 års förordningar. Arbetet fortgick till 1909 då det stoppades av generalguvernör Seyn. Slutgiltigt torpederades arbetet med en ny tryckfrihetslag 1912 då det överfördes under den ryska rikslagstiftningens sfär, som ett uttryck för de allt starkare ryska likriktningssträvandena.¹⁰ I mars 1910 utfärdades ett manifest om rikslagstiftningen, där den ryska duman och rikskonseljen fick i uppdrag att undersöka förhållandet mellan finsk och rysk lagstiftning, särskilt gällande sådana finska lagar som berörde ryska riksintressen. Senaten var bemannad med ryssar och samtliga partigrupperingar, nu även de gammalfinska undfallenhetsmännen, var eniga om att bekämpa förryskningspolitiken. Laglighetssymbol för denna kamp blev ungfinnen, prof. K. J. Ståhlberg, som 1914 enhälligt valts till lantdagens talman. Den politiska verksamheten i storfurstendömet lamslogs så småningom. När förslaget till jordanskaffning, ursprungligen framfört av senator J. K. Paasikivi, äntligen kunde godkännas i lantdagen 1914, uppsköts dess verkställande av storfursten p.g.a. de rådande politiska förhållandena.¹¹

Den svenskspråkiga tidningspressen

I motsats till det finsksinnade parti- och pressfältet var den svensksinnade och -språkiga tidningspressen betydligt mer homogen i fråga om politiska ställningstaganden. Den största delen av de svenskspråkiga tidningarna var borgerliga och stödde det nybildade svenska folkpartiet. Alla var inte uttryckligen partiorgan, men enhetligheten i fråga om politisk hemvist var rätt stor. Den andra particentreringen i Finland som hade svenskspråkiga språkrör var det socialdemokratiska partiet, med svenskspråkiga tidningar i Helsingfors, Åbo och Vasa.

-
9. Pirkko Leino-Kaukiainen, 'Kasvava sanomalehdistö sensuurin kahleissa 1890–1905. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905', *Suomen lehdistön historia* 1 (Kuopio 1988), s. 555–559; Päiviö Tommila, 'Sortovuosien sensuuriohjeita', *Lehdistöhistoriallisia tutkimuksia* 1, SSLH-projektin julkaisuja n:o 12/1979, s. 142–143, 148–170.
 10. Hellevi Salmensuu, 'Sensuuri vuosina 1905–1910', *Sensuuri ja sanavapaus Suomessa*, SSLH-projektin julkaisuja n:o 17/1980, s. 72–76.
 11. Tommila & Salokangas, *Tidningar för alla*, s. 90–92.

Därtill fanns det ytterligare flera, mestadels små svenskspråkiga tidningar, vilka var politiskt obundna, t.ex. *Åland*, *Jakobstad* och *Kotka Nyheter*. Att exakt definiera vilka tidningar som var SFP-organ ter sig svårt, i praktiken stödde de flesta borgerliga svenskspråkiga tidningar partiets strävanden, även om de inte uttryckligen deklarerade detta.

SFP:s tidningspress bestod under perioden 1905–1914 av drygt tio språkrör, vilka öppet deklarerade sin partitillhörighet. De flesta var gamla etablerade tidningar: *Borgåbladet* (1860), *Björneborgs Tidning* (1872), *Vasabladet* (1856), *Västra Nyland* i Ekenäs (1889), *Åbo Underrättelser* (1824), *Tammerfors Aftonblad* (1882), *Wasa Posten* (1899), *Österbottningen* i Gamlakarleby (1898), *Österbottniska Posten* i Nykarleby (1883) och *Wiborgs Nyheter* (1899). Ett undantag var *Kaskö Tidning*, grundad sommaren 1914. Också *Hufvudstadsbladet* (1864) kan räknas till denna grupp, även om tidningen formellt var oavhängig. Detsamma kan sägas om *Nya Pressen*.¹²

Censurens uppluckring efter storstrejken och kejsarens manifest innebar också att tidigare indragna tidningar åter kunde börja utkomma år 1906, t.ex. Axel Lilles *Nya Pressen* (grundad 1882), som hade hört till de under ofärdsåren indragna tidningarna. Tidningen strävade efter positionen som Svenska folkpartiets ledande politiska organ och antog en svensksinnad liberal linje och konkurrerade därmed med lokalkollegan *Hufvudstadsbladet*. Huvudredaktören Axel Lille uppgjorde SFP:s politiska program och tidningen företrädde närmast vad man kallade ”svenska vänstern” eller ungsvenskarna. I mars 1914 fusionerades *Nya Pressen* med Amos Andersons och Guss Mattssons *Dagens Tidning*. Det nya tidningsföretaget fick namnet *Dagens Press* och stod *Hufvudstadsbladet* nära. I Åbo åter löste sig frågan sålunda att *Åbo Underrättelser* övertog äganderätten till sina lokalkonkurrenter, t.ex. *Västra Finland*.¹³

Fr.o.m. storstrejken i november 1905 t.o.m. den första krigshösten 1914 utkom sammanlagt 46 svenskspråkiga tidningar i Finland. Därtill slutade två att utkomma i slutet av oktober 1905, då oroligheterna i S:t Petersburg närmade sig sin kulmen.¹⁴ Av dessa 46 tidningar ut-

12. Tommila & Salokangas, *Tidningar för alla*, s. 92–95.

13. Nygård, 'Poliittisten vastakohtaisuuksien jyrkentyminen sanomalehdistössä', s. 86–92.

14. *Fria Ord*, som trycktes i Stockholm, utsände sitt sista nummer den 22 oktober 1905 och Reinhold Roines *Folket, ortstidning för Jakobstad och omnäjd* den 28 oktober 1905.

kom 17 i huvudstaden, 5 i Åbo, 3 i Viborg, 3 i Vasa, 2 i Tammerfors, 2 i Björneborg, 2 i Hangö, 2 i Gamlakarleby, och resterande tio tidningar på lika många orter runt om i Svenskfinland (Borgå, Fredrikshamn, Jakobstad, Kaskö, Kotka, Kristinestad, Ekenäs, Mariehamn, Nykarleby och Lovisa).¹⁵ Av de 44 tidningar som utsändes reguljärt hade åtta anor som sträckte sig mer än två årtionden bakåt i tiden. De äldsta var sålunda *Åbo Underrättelser* (grundad 1824), *Vasabladet* (1856), *Borgåbladet* (1860), *Hufvudstadsbladet* (1864) och *Björneborgs Tidning* (1872). Å andra sidan levde 19 tidningar mindre än tio år. En av de mest kortvariga var *Vårt Land*, som utkom i Helsingfors med två nummer 1909. Av tidningarna från denna period utkommer fortfarande åtta stycken, de ovan nämnda fyra äldsta, *Åbo Underrättelser*, *Vasabladet*, *Borgåbladet* och *Hufvudstadsbladet* samt ytterligare *Östra Nyland* (Lovisa 1881), *Västra Nyland* (Ekenäs 1889) och *Syd-Österbotten* (Kristinestad 1903).¹⁶

Tabell 1. Antalet svenskspråkiga tidningar i Finland 1905–1914¹⁷

	Totalt	i Helsingfors utkomna	
1905	29	6	(21 %)
1906	28	7	(25 %)
1907	29	8	(28 %)
1908	29	6	(21 %)
1909	30	7	(23 %)
1910	28	5	(18 %)
1911	26	4	(15 %)
1912	24	4	(17 %)
1913	24	4	(17 %)
1914	27	6	(22 %)

Av tidningarna i tabellen utkom under hela tioårsperioden 1905–1914 20 stycken, av vilka 2 i Helsingfors, nämligen *Hufvudstadsbladet* och *Veckobladet*. 7 av dessa 20 tidningar utkom i Österbotten, 4 i Nyland, 3 i västra Finland, 2 i Tammerfors (*Tammerfors Aftonblad* och *Tammerfors Nyheter*), 1 i Viborg (*Wiborgs Nyheter*) och 1 på Åland (tidningen

15. Två tidningar, *Finska Dagbladet* (1911) och *Det svenska Finland* (1912), bägge i Helsingfors, utkom enbart med provnummer.

16. *Österbottningen*, grundad i Gamlakarleby år 1898, kvarlevde ända till år 2008.

17. De tidningar (se not ovan) av vilka endast provnummer utsändes har inte medräknats i tabellen.

Åland). Huvudstadens andel av den svenskspråkiga tidningspressen varierade som synes mellan 15 och 28 procent under denna period. Sjudagarstidningarna var få till antalet, endast *Dagens Tidning*, *Hufvudstadsbladet*, *Nya Pressen*, *Åbo Tidning* och *Åbo Underrättelser* ut-sändes veckans alla dagar.

De svenskspråkiga arbetartidningarna var fåtaliga, år 1905 utkom endast den socialdemokratiska *Arbetaren* tre gånger i veckan i Helsingfors. Tidningen nedlades hösten 1907, men det socialdemokratiska partiet fick snart nya svenska språkrör i form av *Österbottens Folkblad*, som började utkomma i Vasa en gång i veckan 1908 och *Arbetet* i Åbo, som började utkomma regelbundet 1909, likaså en gång i veckan.¹⁸

Bland de mera udda tidningarna åren 1905–1914 kan nämnas *Fri*, *Kagalens* språkrör, som utkom i Helsingfors en gång i veckan i nio månaders tid 1906–1907. Veckotidningen *Måndagen* (1905–1910) med ungsvensken Julius Hirn som redaktör deltog aktivt i debatten kring SFP:s grundande och utvecklande av dess program våren 1906 och partiets kandidatnominering till den första enkammarlantdagen på hösten samma år.¹⁹ Ett ambitiöst tidningsföretag var *Politiken* i Åbo som ut-sändes sex dagar i veckan, likaså i nio månader 1907. Efter att *Nya Pressen* och *Dagens Tidning* 1914 fusionerats som *Dagens Press* utgav den förstnämnda tidningens huvudredaktör Axel Lille i Helsingfors två gånger i veckan det svensksinnade organet *Svenska Finland* 1914–1915.

Den svenskspråkiga tidningspressen som teknisk innovatör och föregångare

De större svenskspråkiga tidningarna, både i huvudstaden och i övriga städer, trycktes mestadels på eget tryckeri, t.ex. *Borgåbladet*, *Björneborgs Tidning*, *Hufvudstadsbladet*, *Jakobstad*, *Tammerfors Nyheter*, *Vasabladet*, *Wasa-Posten*, *Västra Nyland*, *Åbo Underrättelser*, *Åland*, *Östra Finland*, *Östra Nyland*. Hufvudstadsbladets Nya Tryckeri hade 1896 inköpt landets första rotationspress. Den var av tyskt fabrikat av märket Koenig & Bauer och hade en kapacitet på åtta sidor. Därmed var tryckeriet ett av de mest moderna i Europa. För tidningarnas del innebar rotationspressarna att man kunde utöka formatet från tidigare fyra sidor till först åtta, senare 16 och 32 sidor etc.²⁰

18. Tommila & Salokangas, *Tidningar för alla*, s. 63.

19. Landgrén, ”Äktsvenskar och falska profeter”, s. 6–7.

20. Lars Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa* (Helsinki 1992), s. 27.

Tio år senare, år 1906, förvärvade Hufvudstadsbladets Nya Tryckeri en ny rotationspress, även den en Koenig & Bauer. År 1909 införskaffade tryckeriet en tredje rotationspress av märket Pony, för *Nya Pressens* behov, vars tryckning övergått till officinen. År 1913 köpte man åter en ny rotation. Den var likaså av märket Koenig & Bauer med en kapacitet på hela 10 000 32-sidiga tidningsnummer i timmen. Den stod färdigt installerad i tryckeriet den 8 januari 1914 och var den mest effektiva i hela Norden. Åbo Tryckeri- och Tidnings Ab, där bl.a. *Åbo Underrättelser* trycktes, hade 1908 inköpt sin första rotationspress.²¹

Det dröjde ca 30 år innan de första rotationspressarna fann sin väg till Finland, men i fråga om sättningsmaskiner var processen betydligt snabbare. Otto Mergenthaler uppfann radsättningsmaskinen (Linotype) år 1885 och den togs första gången i bruk av *New York Tribune* följande år. Till Finland kom radsättningsmaskinen i slutet av följande årtionde. Maskinsättning prövades för första gången vid Hufvudstadsbladets Nya Tryckeri år 1897, dock i form av en radsättningsmaskin av märket Typograph. Tidnings- och Tryckeri-Aktiebolaget tog år 1900 i bruk två Linotype-maskiner vid sättningsningen av *Nya Pressen*. Hufvudstadsbladets Nya Tryckeri inköpte samma år en Typograph-maskin, och Åbo Tidnings Tryckeri Ab en likadan maskin år 1902. Också Jakobstads Tryckeri- och Tidnings Ab:s första sättningsmaskin, inköpt år 1906, var av märket Typograph. Så småningom blev Linotype-sättningsmaskinen förhärskande vid sättningsningen av tidningar. Sålunda anskaffade Hufvudstadsbladets Nya Tryckeri år 1906 hela fyra nya Linotype-maskiner. År 1913 fanns det redan över ett hundra radsättningsmaskiner i Finland, de flesta av märket Linotype. Andra märken var Typograph och Monoline. I Förenta Staterna började man 1913 tillverka radsättningsmaskiner av märket Intertype, och Jakobstads Tryckeri- och Tidnings Ab inköpte en dylik sättningsmaskin redan år 1914. Sättningsmaskinerna försnabbade produktionen av tidningar avsevärt. Där en handsättningsmaskin kom upp till max. 1 500 typer i timmen, nådde en radsättningsmaskin upp till minst 5 000 typer under samma tid.²²

-
21. Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 27–28. Se även Timo Myllyntaus, 'Tekniset uudisteet graafisessa teollisuudessa 1800-luvun puolivälistä 1920-luvun alkuun', *Sanomalehtien taloudellinen tausta*, SSLH-projektin julkaisuja n:o 21/1982, s. 61.
22. Carl-Rudolf Gardberg, *Kirjapainotaito Suomessa III. Turun palosta vuoteen 1918* (Helsinki 1973), s. 373–407; Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, s. 28–30; Myllyntaus, 'Tekniset uudisteet graafisessa teollisuudessa 1800-luvun puolivälistä 1920-luvun alkuun', s. 61–64.

Krigsutbrott och krigscensur

Det första världskrigets utbrott i augusti 1914 medförde krigscensur i hela det ryska imperiet, storfurstendömet Finland inbegripet. Krigscensuren gav åter den ryske generalguvernören rätt att indra enskilda tidningar. I slutet av november 1914 lät generalguvernören indra *Hangö-Bladet* för att tidningen innehållit tyska bilder och bildtexter.²³ Också några andra tidningar råkade ut för samma öde av samma orsak, t.ex. ungfinnarnas *Rauman Lehti* blev föremål för indragning i slutet av oktober. Också i övrigt kan det konstateras att krigscensuren fr.o.m. hösten 1914 i hög grad påverkade tidningarnas innehåll. Historikern Jussi Kuusanmäki, som undersökt material i krigscensurens arkiv, har kunnat påvisa att krigscensuren under t.ex. perioden mellan den 11 september och den 17 november 1914 ingrep i 275 av *Hufvudstadsbladets* artiklar, varav över hälften ströks helt och hållet. Största delen rörde inrikes nyheter (om järnvägsbyggen och övrig byggnadsverksamhet), men också nyheter från krigsfronterna blev föremål för strykningar.²⁴

Krigsutbrottet fick dock andra implikationer för storfurstendömet Finlands del. De ryska rikslagstiftningssträvandena hade intensifierats efter 1912 och i november 1914 publicerade Rysslands regering sitt Finlands-program av vilket det framgick att likriktningspolitiken stod inför ett avgörande skede. Den politiska aktivismen bland studenterna ledde hösten 1914 till ett närmande mot Tyskland, som man trodde skulle gå segerrikt ur världskriget. Samtidigt inleddes förberedelserna för militärutbildning av finska ungdomar i Tyskland, vilket senare utvecklades till den s.k. jägarrörelsen. Politiska kretsar i Finland, bl.a. K. Ignatius, sökte också kontakt med det engelska utrikesministeriet för att erhålla brittiskt stöd mot den ryska rikslagstiftningspolitiken.

Bilaga: Den svenskspråkiga tidningspressen i Finland 1905–1914 (48 st.)

Arbetaren (Helsingfors) 1900–1907	Dagens Press (Helsingfors) 1914–
Arbetet (Åbo) 1908–1918	1921
Björneborgs Tidning (Björneborg)	Dagens Tidning (Helsingfors)
1872–1963	1911–1914, uppgick genom fusion
Borgåbladet (Borgå) 1860–	i Dagens Press

23. Efterföljaren *Hangö-Posten* började utkomma ännu samma höst.

24. Jussi Kuusanmäki, 'Ensimmäisen maailmansodan lehtisensuuri', *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, SSLH-projektin julkaisuja n:o 17/1980, s. 85–101.

- Det svenska Finland (Helsingfors)
endast provnummer 1912
- Finska Dagbladet (Helsingfors)
endast provnummer 1911
- Folket (Jakobstad) 1904–1905
- Folkvännen (Björneborg) 1906
- Fredrikshamns Tidning
(Fredrikshamn) 1884–1910
- Fri (Helsingfors) 1906–1907, språk-
rör för Kagalen
- Fria Ord (Helsingfors, Stockholm)
1900–1905
- Fritt Folk (Helsingfors) 1906–1907
- Gamlakarleby (Gamlakarleby)
1909–1911
- Hangö-Bladet (Hangö) 1908–1914
(forts. Hangö-Posten 1914–1915)
- Hangö-Kuriren (Hangö) 1908
- Helsingfors-Posten (Helsingfors)
1902–1905
- Helsingfors Tidning (Helsingfors)
1909–1910
- Hufvudstadsbladet (Helsingfors)
1864–
- Jakobstad (Jakobstad) 1905–1915
- Kaskö Tidning (Kaskö) 1914–
- Kotka Nyheter (Kotka) 1897–1945
- Kuriren (Helsingfors) 1907–1909
- Måndagen (Helsingfors) 1905–1910
- Nya Pressen (Helsingfors) 1906–
1914, uppgick genom fusion i
Dagens Press
- Politiken (Åbo) 1907
- Svenska Finland (Helsingfors)
1914–1915
- Syd-Österbotten (Kristinestad)
1903–
- Tammerfors Aftonblad
(Tammerfors) 1882–
- Tammerfors Nyheter
(Tammerfors) 1896–1916
- Tidens Allehanda (Helsingfors)
1908
- Vasabladet (Vasa) 1856–
- Wasa Posten (Vasa) 1898–1924
- Veckobladet (Helsingfors) 1892–
1917
- Wiborgs Nyheter (Viborg) 1899–
- Wiborgs-Posten (Viborg) 1904–
1905
- Vårt Land (Helsingfors) 1909, två
nummer
- Västra Finland (Åbo) 1895–1928
- Västra Nyland (Ekenäs) 1889–
- Åbo Tidning (Åbo) 1882–1906,
sammanslogs med ÅU
- Åbo Underrättelser (Åbo) 1824–
- Åland (Mariehamn) 1891–
- Österbottens Folkblad (Vasa)
1905–1918
- Österbottningen (Gamlakarleby)
1898–
- Österbottniska Posten (Nykarleby)
1884–
- Östra Finland (Viborg) 1905–1910
- Östra Nyland (Lovisa) 1881–

GRANSKNINGAR

Ett kunskapens rike i förvandling

Rainer Knapas, *Kunskapens rike. Helsingfors universitetsbibliotek – Nationalbiblioteket 1640–2010*, 461 s., ill., Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2012.

ATT SKRIVA BIBLIOTEKSHISTORIA är en av de svårare litterära genererna. Antingen är perspektivet för stort – särskilt det nationella prefixet kan skymma bibliotekets omvärld – eller för litet, när tjänstemännens små bekymmer tynger ner andarna. En extra svårighet kan uppstå i samband med jubileer som i och för sig särskilt bjuder in till historieskrivning. Som tur är kan man aldrig riktigt lita på att biblioteken gör som man förväntar sig, vilket betyder att det inte går att förutse när och med vilket fokus de kommer att publicera sina historier. Nasjonalbiblioteket i Oslo publicerade sin historik lagom till sin 198-årsdag.¹ Som jubileumsskrift däremot gavs två år senare ut en mer akademisk volym innehållande artiklar skrivna av bibliotekarier och historiker med ambition att belysa norsk bibliotekshistoria i en idéhistorisk kontext.² Kungliga biblioteket i Stockholm missade 2011 både att fira 500-årsjubileet av den första namngivna kungliga bibliotekarien och att det gått 450 år sedan pliktleveranslagen stiftades. I stället har man i tidskriften *Biblis* från flera håll belyst pliktexemplarlagstiftningen, bibliotekets ledande princip.³ Ett annat tillfälle till publicering blev 1990-talets stora ombyggnad där fokus i stället lades på samlingarna och huset.⁴ Även Sveriges reservnationalbibliotek, Universitetsbiblioteket i Lund, förärades ett statligt band i samband med biblioteksbyggnadens 100-årsjubileum 2007.⁵ Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn slutligen lade sitt fokus på till-

1. Marianne Takle, *Det nasjonale i Nasjonalbiblioteket* (Oslo 2009) (Nota bene; 1).
2. Ruth Hemstad (red.), *Opplysning, vitenskap og nasjon, Bidrag till norsk bibliotekshistorie* (Oslo 2011) (Nota bene; 4).
3. Sven Allerstrand, '1900-talets medier: pliktleveranser av ljud och rörliga bilder', *Biblis* 55 (2011), s. 50–53; Boel Larsson, 'Från censurinstrument till stöd för forskningen och den svenska kulturens bevarande: den svenska pliktexemplarlagstiftningens betydelse för samhällets framsteg och identitet', *Biblis* 55 (2011), s. 28–43; Tomas Lidman, 'Pliktlagen före 1700: en kortfattad översikt', *Biblis* 55 (2011), s. 22–27.
4. Rebecka Millhagen (red.), *Kungliga biblioteket: Byggnaden och samlingarna* (Stockholm 1998); Anders Burius (red.), *Underbart, underbart. Intellectuella strävanden under fem sekel – Några glimtar ur Kungliga bibliotekets samlingar* (Stockholm 1997).
5. Håkan Håkansson, Eva Nilsson Nylander & Björn Dal (red.), "Här får intet arbete utföras": *Universitetsbiblioteket 100 år på Helgonabacken* (Kristianstad 2007).

gänglighet och samlingar – 1993 firades 200-årsdagen av att biblioteket öppnade för allmänheten.⁶

Ett har (nästan) alla dessa publikationer gemensamt, nämligen det att de är samlingsarbeten av ett flertal författare som tillsammans utforskar facetter eller fragment av respektive institutions historia utifrån dess särdrag. Det är med stor nyfikenhet och växande respekt som jag därför tagit del av Rainer Knapas också storleksmässigt omfattande historia av det bibliotek som efter mer än 350 år som Åbo, senare Helsingfors universitets bibliotek nu fortsätter sin väg som Finlands nationalbibliotek. Rent fysiskt handlar det om en bok med ett imponerande yttre mått.⁷ Det som döljer sig i dess inre är en monografi i ordets dubbla betydelse, en institutions historia skriven av en författare. Nationalbiblioteket har alltså valt att ge en författare möjlighet att ta ett samlat grepp om en både kronologiskt, biografiskt och ämnesmässigt omfattande eller, om man så vill, spretig historia. Till stöd hade Knapas en styrgrupp som förutom av initiativtagaren och tillika nationalbibliotekarien, Kai Ekholm, bestod av bl.a. hans föregångare, bokhistorikern Esko Häkli, samt historieprofessorn Matti Klinge.

Naturligtvis har Knapas vid många tillfällen varit tvungen att göra urval. Han har också säkert betonat vissa övergripande drag och enskildheter på bekostnad av andra aspekter som behandlats mer kortfattat. Uppgiften att i en historisk framställning på dryga 400 sidor greppa ett så omfattande material kräver ett dylikt tillvägagångssätt. Det ligger i sakens natur, liksom det faktum att jag som recensent egentligen inte behöver rekapitulera bibliotekets historia för läsarna av *Historisk Tidskrift för Finland*. Jag är snarare intresserad av hur Knapas har gått tillväga. Hans framställning är i stort sett kronologisk, men två gånger har han frångått denna princip. För det första inleder han varje avsnitt med ett slags sammanfattande essä där han introducerar huvuddragen för varje huvudavsnitt i Nationalbibliotekets historia. Däri presenteras aspekter som han sedan framställer (ibland betydligt) utförligare i de följande underkapitlen. Det andra tillfället inträffar när han väljer att placera ett stort kapitel om ”det ryska kulturarvet” i avsnitt III, som ska handla om åren 1905–1940. Detta kulturarvskapitel avhandlar till stor del företeelser från den föregående perioden. Läger man ihop detta kapitel med avsnitt II, så blir det mycket tydligt hur omfångsrik just framställningen av den autonoma tiden har blivit i Knapas bok.

6. Harald Ilsøe (red.), *Sådan set: Erindringer fra og om Det Kongelige Bibliotek Indsamlet og udgivet i anledning af 200-års jubilæet for bibliotekets åbning for publikum* (Köpenhamn 1993); Harald Ilsøe (red.), *På Papir, Pergament og Palmeblade: Skatte i Det Kongelige Bibliotek* (Köpenhamn 1993).

7. För den initierade formgivning och läsarvänliga typografin står Markus Itkonen.

Vilken historia har Knapas alltså velat skriva, vilka ämnen har han lyft fram? Det är svårt att säga om vi överblickar hela boken. Jag har lagt an tre olika raster och har fått tre olika svar. Sett ur ett rättfram kronologiskt perspektiv är det här en framställning som ger större vikt åt den nyare historien. Den första perioden, åren i Åbo 1640–1827, tar upp mer än 50 procent av bibliotekets historia men behandlas på mindre än en femtedel av texten (om man räknar bort alla peritexter som förordet, bilagor och register). Hela det femte avsnittet ägnas åt presentationen av den senaste och samtidigt kortaste perioden i bibliotekets historia, de senaste 30 åren 1980–2010. Förordet ”Till läsaren” talar om vilka aspekter som boken är tänkt att särskilt lyfta fram (s. 11). Först nämns bibliotekets ”nära förbindelser med det finska folkets kultur- och bildningssträvanden”. Det är alltså ett finskt nationalbibliotek i vardande vars historia ska skrivas från dess allra första början. På andra plats följer förankringen mot utlandet, mot Sverige, Ryssland och den europeiska kontinenten. Bakom dessa två huvudprinciper står övertygelsen att samlingarna, bibliotekarierna, biblioteksbesökarna och användningsformerna inte kan betraktas oberoende av varandra. Trots det stora omfånget karakteriseras boken av författaren som en introduktion till både bibliotekets historia (vilket jag tycker att den lyckas med, om än i längsta laget) och bokens värld (vilket den i mindre grad lyckas med i texten, mer däremot i det rika bildmaterialet). Innehållsmässigt är det helt klart bibliotekets ryska historia och samlingar som främst står i fokus: nästan en tredjedel av den egentliga historiska framställningen ägnas åt perioden som ”Alexanders-Universitetets Allmänna bibliotek 1828–1905” (s. 93–218).

Det är onekligen så att 1800-talet i mångt och mycket var den period som präglade, kanske till stora delar skapade det moderna Finland. Det ryska inflytandet har alltid varit stort, russifieringstendenserna i slutet av 1800-talet har säkert spetsat till förhållanden och positioner. En fråga jag ställer mig, kommen ungefär till mitten av boken, är den om kontinuitet och brytning i bibliotekets historia. Knapas följer den officiella historieskrivningens fåra och knyter ihop det nerbrunna biblioteket i Åbo med det nya i Helsingfors främst genom att betona den personliga kontinuiteten mellan Henrik Gabriel Porthan och Fredrik Wilhelm Pipping (s. 60–74 resp. 114–120).⁸ Men hur är det med exempelvis biblioteket vid Göttingens universitet som från ca 1770-talet haft stor betydelse för moderniseringen och utvecklingen av akademien i Åbo och dess bibliotek, har det även efteråt haft betydelse för den finska utveckling-

8. Pippings förnamn nämns inte i rubriken till II:5, medan Porthans båda förnamn skrivs ut fullständigt. Är det slarv eller ett tecken på rangordning de två emellan?

en?⁹ Den ”Göttingska metoden” (II:7) saknas t.o.m. i sakregistret. Knapas borde ha ägnat mer utrymme än sidorna 89–90 åt att resonera kring frågan huruvida vi kanske har att göra med ett nytt bibliotek rakt igenom.¹⁰ Nästan alla samlingar brann ju upp 1827. Biblioteket och akademien/universitetet flyttades på kejsarlig order till en ny plats och in i en delvis ny miljö. Vad betydde föreningen av det akademiska med det offentliga biblioteket, som redan fanns i Helsingfors, för det nya universitetsbiblioteket?

Redovisningen av donationer är annars ett viktigt inslag i Knapas framställning, men jag ser exempelvis ingen diskussion kring huruvida bibliotekets samlingars karaktär fram till 1827 skiljer sig i ett idéhistoriskt perspektiv från den boksamling som från 1828 bygger på de talrika och omfångsrika ”ryska” donationerna. Knapas är helt uppenbarligen fascinerad av donationer som ett kulturellt värde i sig och ägnar dem ganska stort utrymme. Jag hade gärna sett ett mer omfattande resonemang kring värdet och användandet av dessa donationer inom det vetenskapliga arbetet och forskningen vid universitetet.¹¹ Redan 1828 anmärkte universitetets rektor kritiskt på anskaffningarna av äldre litteratur i stället för ny, aktuell sådan. Knapas bemöter visserligen denna kritik med uppgifter om de 29 tidskrifter biblioteket prenumererade på 1828 och de mer än 100 dito antalet var uppe i 20 år senare (s. 139). Men i stället för en närmare diskussion kring vilken betydelse sådana aktuella tidskrifter kan ha haft för besökare och universitetet, citerar han bara Jörgensens arbete från 1930 om bibliotekets bristfälliga betydelse för ”den allmänna kulturutvecklingen” (s. 144).¹² Ett antal sidor senare hittar man vad som kunde vara författarens egen kommentar, ”den verkliga aktiviteten var mycket oansenlig” (s. 149). Det kan anses vara tillräckligt inom ramen för en rapsodisk framställning av scener ur bibliotekets historia, men som bibliotekshistoriker hade jag önskat mig en mer samlad diskussion, gärna på bekostnad av försöket att ge bibliotekarierna mer profil och djup genom anmärkningar om musikalisk produktion (s. 163) eller intresse för ”eldbegängelse” (s. 164).

9. Esko Häkli, 'Die Universität Göttingen und ihre Bibliothek als Multiplikator der Information über die finnische Wissenschaft gegen Ende des 18. Jahrhunderts', *Bibliothek und Wissenschaft* 41 (2008), s. 79–92.

10. Matti Klinge, *Helsingfors universitet 1640–1990. D. 2, Kejsarliga Alexanders-universitetet 1808–1917* (Helsingfors 1989) betraktar ståndpunkten att 1828 skulle varit en vändpunkt i universitetets historia som felaktig.

11. Tyvärr är det heller ingen idé att leta efter svar på denna fråga i Klinge, *Helsingfors universitet 1640–1990*, där biblioteket endast lyfts fram som en byggnadsteknisk utmaning.

12. Jörgensens arbete saknas i litteraturförteckningen, i vilken kapitel II:8 saknas helt och hållet! Det är därför oklart varifrån citatet är taget.

Vad gäller det förstärkta specifikt ”ryska riksinslaget i biblioteksvärlden i Helsingfors” och bibliotekets ändå bibehållna allmänna akademiska europeiska horisont (s. 100) får man uppfattningen att Knapas inte riktigt tacklar den självformulerade motsättningen mellan dessa båda positioner. Tydligt blir nu i alla fall att arbetet med det finländska trycket intensifierades och fick en ny, nationell kvalitet i och med införlivandet i det ryska riket. Mer och mer av Knapas text handlar fr.o.m. nu om det finländska trycket framför en rysk bakgrund. Detta börjar redan med den strategiskt framskjutna placeringen av avsnittet om den finska nationallitteraturen i framställningen av åren 1828–1905 (s. 95–98).

Hela bokens titel ”Kunskapens rike” har i en svensk recension tolkats som ett uttryck för en ”intellektuellt mera självhävdande” strävan från författarens sida.¹³ I övrigt ligger dock det humanistiska, det idéhistoriska perspektivet lite mer dolt i boken. De inledande kapitlen i varje avsnitt framstår dock som utmärkta resuméer av de biblioteks- och idéhistoriska skeendena under varje period. Redan i kapitel I:1 lyfts det europeiska perspektivet fint fram. De första kapitlen i avsnitt II och III pekar på dikotomierna mellan det finska och det ryska å ena sidan samt det svenska å andra sidan som kom att prägla så mycket av bibliotekets historia under 1800- och det tidiga 1900-talet. Kapitel IV:1 ägnas åt tiden efter andra världskriget. Efter att ha tagit del av dess innehåll tycker jag att en annan rubrik hade passat bättre, en som hade fokuserat mer på den professionalisering och snabba modernisering som denna period förde med sig. Den sista rubriken till kapitel V:1 fångar däremot fint det dilemma som gäller för alla nationalbibliotek, nämligen att bevara kulturarvet i elektronikens tidsålder.

Min invändning här gäller det faktum att Knapas inte tagit chansen att lägga in röda trådar och ett mer resonerande förhållningssätt till de övergripande skeenden som avhandlas i dessa ”essäer”. I Åbo-avsnittet fanns det en ambition att lyfta fram både nationella och internationella idéhistoriska perspektiv, men framställningen har i de senare kapitlen alltmer reducerats utan att detta har problematiserats. Tiden som den unga Kungliga Akademin i Åbo bibliotek placeras in i såväl allehanda biblioteks- och bokhistoriska (s. 15–17) som vetenskapshistoriska referenser (s. 17–24). Redan på de första sidorna i kapitel II:1 får vi en skiss över de två krafter som under 1800-talet påverkade Finlands utveckling, russifiering och finsknationell väckelse (s. 93–98). Både Finland och universitetsbibliotekets anställda påverkades av självständigheten och av ett slags kulturellt och socialt paradigmskifte fram till mellankrigstiden, från högborgerliga och intellektuella finlandssvenska Helsingforsmiljöer till mer finskspråkig dominans (s. 221–227, 254). Men mycket mer än en formulering om att de

13. Recension av Magdalena Gram i *Biblis* 62 (2013), s. 74–77.

biblioteksanställda under Wilhelm Bolins tid ”fram till första världskrigets år ännu var mer litteratörer och fria forskare än egentliga professionella bibliotekarier” (s. 221) får vi inte här om bibliotekarieskråets utveckling eller dess betydelse för ”kunskapens rike”. Knapas missar chansen att föra ett kontinuerligt ifrågasättande av och klargörande samtal om den utveckling som pågår under de enskilda perioderna. Det är dock tydligt att han har uppfattat den enorma förändring som har ägt rum. Inledningarna till kapitlen IV och V saknar nämligen de bildningshistoriska elementen från de föregående perioderna. Har kunskapens rike upphört att existera? Vad kom i så fall i dess ställe? Inte förrän på de allra sista sidorna kommenterar han frågan huruvida det var bibliotekarierna eller biblioteket som stod för kunskapen. Han skriver där att bibliotekets samtida satsningar på ”sådana traditionella forskningsrelaterade verksamhetsformer för universitet och studier som är baserade på bibliotekets i Finland helt unika samlingar” (s. 413) motsvarar inte på långt när dess engagemang för teknik- och nätverksrelaterade eller strategisk-operativa initiativ och mål. Knapas berör här den utveckling som kom att skilja humaniora från naturvetenskaperna eller, för att tala i bibliotekstermer, den humanistiska utforskningen av bibliotekets samlingar från den nytto-inriktade instrumentaliseringen av dess informationsinnehåll (s. 415). Men när var humanistisk ”scholarship”, alltså lärdom och forskning, en uppgift för biblioteket som institution, och i vilken mån var det en uppgift som bibliotekarier själva hade åtagit sig? Jag saknar en diskussion om denna problematik.

Varje avsnitt i boken har sin egen disposition. Samlingar och donationer avhandlas rätt tidigt i de första avsnitten, men spelar en allt mindre roll ju närmare vi kommer vår egen tid. Detsamma gäller bibliotekets personal som egentligen bara lyfts fram i de avsnitt som täcker åren från 1828–1945. Här får lärda bibliotekarier och kulturprofiler samt underordnade amanuenser mycket framträdande positioner. Ibland blixtrar insikten upp att integrationen av den typen av kunskapsbärare och kunskapsutövare i biblioteksverksamheten kan vara svår.¹⁴

Överlag sparar Knapas inte på orden, det är ett mångordigt ekosystem av berättelser som presenteras i boken, ibland på bekostnad av viss pregnans. På många ställen hade jag önskat mig inte bara mer resonerande, utan även fler siffror. Ett klassiskt exempel är kapitlet om de första samlingarna vid Kungliga Akademiens i Åbo bibliotek: man får inget riktigt grepp om deras innehåll såsom det framställs i den tryckta katalogen från 1655 (s. 27–30). Här finns en gräns för vad ett humanistiskt präglat skriftspråk kan förmedla på ett entydigt sätt. Den retoriska vidlyftigheten av-

14. Det blir kanske allra tydligast då Wilhelm Bolin presenteras som överbibliotekarie (s. 164–166 och 221).

speglas även i inskjutna presentationer av böcker eller donationer där de egentligen inte hör hemma och som därmed stannar upp eller åtminstone bromsar den löpande textens huvudlinjer.¹⁵ De flesta avsnitt är ändå fint formulerade och lättlästa.

De flesta av illustrationerna är fint utvalda och välplacerade. Särskilt beröm förtjänar de faktarutor på gul bakgrund som tillåter författaren att frångå sin essäistiska princip och för ett ögonblick fördjupa sig i ett visst ämne eller en enskild persons biografi. De två sidorna som tillägnas bibliotekarierna Clewberg och Franzén (s. 70–71) är dock tämligen intetsägande för bibliotekshistoriken. Faktarutan om Johann Albrecht von Korff har t.o.m. fogats in före det avsnitt i huvudtexten där Korffs bibliotek omnämns (s. 128–130). Å andra sidan finns enstaka faktarutor som känns viktigare än själva huvudtexten, så är definitivt fallet med ”Biblioteket och akademins vetenskap” (s. 49–50). Knapas skriver här att universitetsbiblioteket innehöll i genomsnitt 29 procent av alla de verk som citerades i 1 110 dissertationer författade mellan 1722 och 1772. Av det följer ett antal frågor, bl.a. om akademibibliotekets verkliga betydelse vid denna tid och om inflytandet från Göttingen och omvandlingarna under den ryska perioden väsentligt kunde förändra den bilden. Den nya tiden förde ju med sig inte minst en professionalisering av bibliotekarieyrket som skulle förhindra att bibliotekarierna – alltså föreståndarna för biblioteket – betraktade tjänsten enbart som en språngbräda för fortsatt avancemang inom akademien. Sällan är Knapas så rättfram i sin bedömning som när det gäller Andreas Petraeus, Samuel Gyldenstolpe, Gabriel Wallenius liksom många andra bibliotekarier, om vilka man kan säga att de ”intresserade sig i verkligheten inte det minsta för vare sig biblioteket, universitet eller det allmänna bästa” (s. 53–54). Hela detta kapitel borde i ärlighetens namn ha kallats den stora inkompetensens period i bibliotekets historia.

Jag har tidigare nämnt bokens inledande sammanfattande essäer. Det jag saknar i Knapas verk är korsreferenser till de delar av texten där enskilda företeelser behandlas mer ingående, t.ex. från avsnittet om Helsingfors universitetsbibliotekets ställning ”Bland Rysslands universitetsbibliotek” (s. 98) till motsvarande faktaruta (s. 137–138). Samma nytta hade läsaren haft av korsreferenser mellan s. 116 och 139–143 där det handlar om bibliotekets uppställning. Här hjälper det inte att kasta en blick i registret som inte ens har en post för formaluppställning eller formalkatalogisering. Tyvärr är nämligen bokens sista del, med bilagor, litteraturlista och register, ett av de starkaste irritationsmomenten. Bilagorna borde kommit

15. Conrad Gessners *Bibliotheca universalis* mitt i ett avsnitt om 1700-talskataloger (s. 32), eller en kort notis om två donationer från 1820-talet mitt i framställningen av den s.k. stamboksinsamlingen 1829 (s. 105–106).

först efter texten. Någon enstaka bilaga hade t.o.m. kunnat plockas bort. Det är också svårt att orientera sig i litteraturförteckningen som inte ens täcker alla kapitel: varifrån har Knapas t.ex. hämtat uppgifterna till kapitel III:9? Någon litteratur eller några källor redovisas inte. Det hade varit bättre om han hade ställt samman sina källor i en följd för vart och ett av de fem huvudavsnitten. Noteras kan att delar av sakregistret samt registret över samlingar och större donationer har ordnats alfabetiskt efter förnamn. Eftersom alla donatorer finns registrerade under sina efternamn i personregistret, hade det bidragit till ett mycket högre betyg för den delen av boken om donationsregistret hade strukits helt och hållet och sakregistrets första del rensats från alla namndubbletter. Det ser helt enkelt inte bra ut att information om var i boken man hittar uppgifter om Christina Horns donation finns på tre ställen i registren, på C i sakregistrets bibliotekshistoriska del (s. 444) i delen samlingar och donationer, Åbo 1640–1827 (s. 451), samt på bokstaven H i personregistret (s. 455).

Bortsett från Christina Horn nämns kvinnorna sent i boken. Knapas tycks ha haft vissa problem med framställningen av dem. Första gången kvinnor nämns som besökare är i samband med en ganska misogyn anteckning från 1895 i bibliotekets lånejournal (s. 147). Sedan tar det knappt 20 år och 80 sidor innan de dyker upp igen, i form av slagordet ”feminiseringen”.¹⁶ Ytterligare drygt 20 sidor presenteras några fler kvinnor, fast på ganska ovidkommande sätt: först nämner Knapas någon medicinares ”vackra döttrar” (s. 244), sedan introducerar han bibliotekets andra kvinnliga anställd med orden ”allmänt omtalad som bildskön” (s. 276). De följande sidorna innehåller citat som återspeglar manliga biblioteksanställdas nedlåtande inställning gentemot kvinnor, exempelvis den klassiskt manliga perspektivförvrängningen att en fjärdedel kvinnliga läsesalsbesökare skulle ha gjort dem ”överrepresenterade” bland 1910-talets studenter (s. 277). Kvinnornas intåg i biblioteket skymms tyvärr av det allt starkare övergripande perspektivet på bibliotekets och bibliotekariernas professionalisering och modernisering. Det blir därför aldrig närmare undersökt i boken.

Detta skede inleder samtidigt också i princip slutet för framställningen av biblioteket som befolkat av anställda med delvis egen vetenskaplig, litterär produktion eller för mer ingående betraktelser över deras betydelse för bibliotekets utveckling. Strukturer och teknik, kommittéer, statlig styrning samt slutligen det elektroniska biblioteket tar över. Kvar blir samlingarna som statusbärande element samt bibliotekets fysiska placering som särskild rumslig egenskap (s. 365). Nationalbiblioteket präglas i dag i hög grad av såväl sin roll som producent av elektroniska tjänster som sin po-

16. Ur en källa som tillskrivs biblioteksamanuens Hugo Pipping på 1930-talet.

sition som central aktör i utvecklandet av det finska biblioteksväsendet. Jag undrar om Knapas ville markera mot tendenserna som ligger i dessa roller genom att lyfta fram donationerna. Det skulle också kunna vara ett sätt att betona traditionsbärande element inom en institution vars traditioner rubbades under 1990-talet i och med avknoppningen av såväl Naturvetenskapliga biblioteket som Studentbiblioteket.

När jag lägger ifrån mig boken är jag dock i stort sett nöjd. Jag har inte haft tråkigt under resans gång. Knapas har i sin bok lyckats med bedriften att med en bred idéhistorisk pensel frammana en stor historiemålning på ett bibliotek med en fascinerande historia som utan att röra sig särskilt mycket ur fläcken ändå har seglat på svenska, ryska, finska och internationella farvatten. Hans beläsenhet är enorm, hans språk kulturhistoriskt mättat och framställningen levande hela den omfångsrika boken igenom.

Wolfgang Undorf

Herbert Tingsten sedd genom två olika ögonpar

Olof Petersson, *Herbert Tingsten. Vetenskapsmannen*, 343 s., Atlantis, Stockholm 2013 & Per Wirtén, *Herbert Tingstens sista dagar. Berättelsen om ett liv*, 350 s., Albert Bonniers Förlag, Stockholm 2013.

BIOGRAFISK FORSKNING, eller forskning med en biografisk synvinkel, har varit populär de senaste åren. Som i annan historieskrivning spelar forskaren eller författaren en roll i hur den biograferade tas upp, bl.a. genom valet av syfte och synvinkel, samt genom vilka frågor han eller hon ställer och vill ha svar på. Detta kommer tydligt fram i de år 2013 utkomna böckerna om den svenske statsvetaren och chefredaktören Herbert Tingsten (1896–1973), nämligen Olof Peterssons *Herbert Tingsten. Vetenskapsmannen* (Atlantis 2013) och Per Wirténs *Herbert Tingstens sista dagar. Berättelsen om ett liv* (Albert Bonniers förlag 2013).

Olof Petersson är statsvetare och har bl.a. varit professor vid Uppsala universitet, medan Per Wirtén är författare och frilansskribent. Ifall Petersson och hans ”Tingsten” representerar vetenskapsmannen, är Wirtén och hans ”Herbert” tidningsmannen. Det gemensamma forskningsobjektet, Herbert Tingsten, behandlas på olika sätt och resultatet är olika slags ”biografier”. Medan den ena koncentrerar sig på Tingstens forskning

och hur den uppfattats, förmedlar den andra en bild av Tingsten och hans verksamhet samt hur han har uppfattats. Den ena är mer analyserande och objektiv, medan den andra är mer deskriptiv och låter Wirténs röst komma fram. Den tidsmässiga tyngdpunkten i böckerna skiljer sig även delvis från varandra. Det är alltså fråga om två mycket olika ”biografier” som inte går att jämföra på samma grund, eftersom de representerar olika sätt att skriva. Medan Peterssons bok är ”vetenskaplig” och noterna är angivna i texten,¹ är Wirténs bok friare till sin form. Trots att han använt sig av källor och litteratur och i viss mån använder sig av referenser är Wirténs bok, vilket titeln antyder, kanske just en ”berättelse”, som baserar sig på källor. Men genom sin form ger den författaren en möjlighet att reflektera över sin egen samtid och att ge uttryck för egna tankar, något som inte är möjligt på samma sätt i en strikt vetenskaplig bok.

Trots att Herbert Tingsten under sin livstid var mycket känd, är han kanske inte det för dagens yngre läsare. För den som inte känner till Tingsten och som gärna i början av läsningen vill ha en biografisk presentation är Peterssons bok att föredra. I ett kort kapitel presenterar han huvuddragen i Tingstens liv. Wirtén har i stället valt ett annat tillvägagångssätt och presenterar en överblick över Tingstens liv genom tio punkter på sidorna 44–46. Detta är säkert ett stilistiskt val, men inte det optimala för en läsare som inte känner till Tingsten på förhand. Likaså krävs det mycket goda förhandskunskaper för att koppla ihop Tingstens mor med namnet i personregistret, eftersom modern inte nämns med namn i den löpande texten.

Syftet med statsvetaren Olof Peterssons bok är att behandla Herbert Tingsten som vetenskapsman. Petersson är intresserad av hur Tingsten arbetade som forskare och vilka resultat han kom fram till. Huvudkällan i boken är Tingstens tryckta skrifter. Tidsmässigt ligger tyngdpunkten på Herbert Tingstens vetenskapliga skrifter från början av 1920-talet fram till mitten av 1940-talet. Detta kan te sig naturligt eftersom Tingsten 1946 lämnade den akademiska karriären och blev chefredaktör för *Dagens Nyheter*. Detta betyder inte att Tingsten då slutade med sin forskning, och som Petersson i förordet konstaterar är gränsen mellan vetenskapsmannen och tidningsmannen långt ifrån klar. Några av bokens kapitel (Sydafrika, Israel) behandlar sålunda ett senare skede. Eftersom det är Tingstens vetenskapliga verksamhet som står i centrum i Peterssons bok, är boken tematiskt uppbyggd och tar upp olika frågor som varit viktiga i Tingstens forskning. Petersson tar upp statsvetenskapliga teorier och metoder, och läsaren får bl.a. en inblick i statsvetenskaplig forskning och i olika tänkare som påverkat olika ideologier. Bl.a. behandlas begreppet ”ideologiernas

1. I några kapitel motsvarar inte numreringen av alla noter i texten noterna i slutet av boken.

död” (”ideologiernas försvagning”) som har kopplats ihop med Tingsten. Denne påpekade att de ideologiska skillnaderna försvunnit, politiken ersatts av förvaltning och debatten förtvinat. Detta, att enigheten var för stor, var enligt Tingsten en av demokratins problem, tillsammans med hotet från antidemokratiska krafter.

Herbert Tingsten är för många kanske främst känd som den ställnings-tagande och stridslystna debattören, men Olof Petersson tar upp skillnaden mellan bilden av redaktören Tingsten och hans vetenskapsideal. Tingsten blev 1935 professor i statskunskap vid Stockholms högskola. Han hade tagit examen i juridik vid Uppsala universitet och var fil.lic. i statskunskap. Under 1920-talet hade han arbetat bl.a. som sekreterare i riksdagens konstitutionsutskott och vid Utrikesdepartementet innan han efter sin doktorsavhandling kom in på den akademiska banan. Herbert Tingsten ägnade sig i sin forskning främst åt grundlagsproblem, idékritik och politiskt beteende. Olof Peterssons bok ger vid sidan om Tingstens forskargärning samtidigt en inblick i hur statskunskapen och forskningen inom den förändrats. Enligt Petersson var Tingsten en pionjär i Sverige genom en del av sitt arbete, och mycket av hans forskning (om än inte all) var nyskapande. Något som var viktigt för Tingsten var kravet på aktualitet. Det var de samtida politiska förhållandena och aktuella frågor och problem som skulle undersökas. Tingsten ansåg ändå att historiska kunskaper var viktiga när det gällde att förstå samtidens politiska liv. Likaså ansåg han skönlitteratur vara en viktig källa för att lära känna ett lands politiska utveckling, eftersom de politiska idéerna avspeglade sig i skönlitteraturen. Genom Peterssons bok får man även en inblick i den samhällliga nyttan av Tingstens vetenskapliga arbete. Tingsten publicerade sina forskningsresultat även för en bredare allmänhet, och han kom att utföra offentliga utredningsarbeten. Enligt Petersson var han även en ofta anlita expert i grundlagsfrågor.

Eftersom Herbert Tingsten forskade i olika slags statsvetenskapliga frågor, använde han sig även av olika slags metoder och källmaterial. I Peterssons bok intar Tingstens metoder en viktig roll. Tingsten utvecklade enligt Petersson en egen metod, idékritiken, genom vilken han såg på olika ideologier. Eftersom han ansåg att ideologier byggde på olika verklighetsföreställningar och inte på värderingar, kunde man utsätta dessa verklighetsföreställningar för kritisk granskning. Petersson tar upp att Tingsten ansåg att kritiken av politiska ideologier var av samma art som kritiken av vetenskapliga arbeten. Idékritiken gick därmed ut på att studera oklarheter och motsägelser samt brister i argumenteringen, liksom även hur idéerna eller ideologin förändrades över tid. På detta sätt gick Tingsten igenom olika ideologier: fascism och nazism, konservatism, liberalism, socialdemokrati och kommunism. Detta behandlas i olika kapitel i Peterssons bok.

Tingsten kom genom sin metod att för samtiden bl.a. påpeka oklarheter och bristande logik i nazisternas rasideologi.

I sin studie om Tingsten tar Petersson även fasta på att Tingsten i vissa undersökningar använde sig av en jämförande metod och på detta sätt fick fram ny slags kunskap, bl.a. när han undersökte parlamentarismen: en jämförelse mellan Sverige och andra länder gav bl.a. en inblick i landets särdrag. Metoden kom även till användning då Tingsten undersökte nationalistisk propaganda i olika länder. Han kom bl.a. fram till att de olika länderna uppfattade sig som unika och som unika på samma sätt. Tingsten intresserade sig även i övrigt för forskning i nationalism och patriotism när han undersökte skolböckernas världsbild och skolpropagandan. I undersökningen som gällde Sverige men också innehöll en internationell jämförelse, fann han bl.a. att den egna nationen sågs som överlägsen alla andra och att beredskapen att dö för fosterlandet förhär- ligades i skolböckerna.

Petersson beskriver Tingstens studier i politiskt beteende som banbrytande. Likaså anser han att Tingsten var en pionjär i Sverige när det gäller användningen av statistiska metoder för att analysera politiska fenomen.² I detta fall var det fråga om valstatistik som han använde i ett jämförande perspektiv. Han kom bl.a. fram till att ålder, kön, civilstånd och socialställning påverkade valdeltagandet. Tingstens bok *Political Behavior* (1937) var grunden till det statsvetenskapliga begreppet. Tingsten behandlade kvinnornas politiska beteende i boken och i artiklar, vilket uppmärksammas av Petersson i hans kapitel "Kvinnor". Tingsten gav sin samtid en inblick både i politiskt beteende och i politiska förhållanden i olika länder. Petersson lyfter fram hur viktiga resorna var för Tingstens forskargärning. Ifall man i dag anser att utlandsvistelser är viktiga för forskare, var de det även för Herbert Tingsten. Genom resor i olika länder skaffade han sig källmaterial och intryck, bl.a. genom intervjuer. Detta skedde inte enbart under hans tid som forskare, utan även då han gått över till tidningsvärlden. Han kom att stifta bekantskap med rasfrågan i USA och den sydafrikanska apartheidpolitiken, som han kritiserade. Sin inblick i dessa frågor förmedlade han sedan till allmänheten. Som en motsats till det kritiska betraktelsesättet kan man betrakta Tingstens uppfattning om Israel. Enligt Petersson var Tingsten medveten om att han hade ett speciellt och partiskt förhållande till Israel. Hans bok *Det hotade Israel* från 1957 har enligt Petersson även använts som underlag i källkritiska övningar eftersom den var så partisk.³

2. En av Tingstens inspiratörer var enligt Petersson den amerikanske sociologen Stuart Rice, s. 261.

3. Petersson tar upp att statsvetaren och Mellanösterneexperten Sune Persson berättat att han använt boken i sin undervisning som underlag för källkritiska övningar. Se s. 205–206.

Intressant är att Petersson även ger vissa exempel på hur såväl Tingstens samtida som senare forskare och politiker uppfattat Tingstens forskning. Enligt Petersson påverkade Tingsten inte enbart den svenska forskningen, utan han hade även ett inflytande på forskare och debattörer i andra länder. Själv tog han bl.a. intryck av den amerikanska samhällsforskningen. Läsaren av Peterssons Tingsten-biografi blir påmind om memoarernas ställning som källmaterial, och vikten av att läsa dem med kritiska ögon. Petersson har noterat ett fall då Tingsten i sina memoarer ger en annan bild än man får om man studerar arkivmaterialet. Här gällde det samarbetet med amerikanska Fund for the Republic, för vilken Tingsten skulle göra en undersökning om McCarthyismen och högerextremismen i USA. Enligt memoarerna skulle Tingsten ha tackat nej, medan Petersson i stiftelsens arkiv funnit material bl.a. om hur de båda parterna hade olika synvinklar om genomförandet av undersökningen och att Tingstens manuskript till slut blev refuserat. Peterssons biografi ger även en påminnelse om att de som redan gått bort inte kan försvara sig, utan att det är de efterlevande som i så fall bör rätta till eventuella felaktigheter. I en not på närmare sju sidor försvarar Olof Petersson sålunda Tingsten mot det som han kallar militärhistoriker Mikael Nilssons försök ”att ta författarheder och forskarära av Herbert Tingsten”.⁴

Boken om Herbert Tingsten ger som sagt en inblick i hur statsvetenskapen förändrats. Även forsknings- och universitetsvärlden har förändrats. Petersson är medveten om detta och nämner att en forskare som Tingsten skulle känna sig främmande i dagens universitetsvärld med internationell publicering och inomakademisk konkurrens. Enligt Petersson producerade Tingsten god populärvetenskap, han riktade sig till en större allmänhet genom böcker och tidningsartiklar, radiotal och föredrag och han tog sig an praktiska problem och gjorde utredningar. Han skrev ensam och närmast på svenska, till skillnad från dagens modell med projekt och samförfattade artiklar i internationella tidskrifter. Olof Peterssons iakttagelse är värd att fundera på. Vad går samhället miste om ifall vetenskaplig forskning endast riktas till andra akademiker i internationella publikationer?

Ifall fokus i Olof Peterssons Tingstenbok ligger på Tingstens forskning, är Tingstens liv och person centrala i Per Wirténs bok, *Herbert Tingstens sista dagar. Berättelsen om ett liv*. Biografen koncentrerar sig på Tingstens senare år, bl.a. hans tid som chefredaktör på den Bonnierägda liberala tidningen *Dagens Nyheter*. Eftersom det är kulturradikalen Tingsten som Wirtén vill försöka förstå, tas även tidigare skeden upp, bl.a. Tingstens

4. Enligt Petersson hävdar Mikael Nilsson att Tingsten hade en närmare kontakt med CCF, Kongressen för kulturell frihet, än vad som tidigare varit bekant och att han skulle ha försökt dölja omfattningen av dessa förbindelser. CCF var CIA-finansierad.

verksamhet under 1930-talet då han i sina böcker behandlade demokratin och de politiska ideologierna samt kritiserade fascismen och nazismen. Per Wirténs bok är svår att kategorisera. Boken baserar sig på källor och litteratur, men kan kanske inte betecknas som en "faktabiografi", trots referenser längst bak i boken. Wirtén nämner själv att det finns vissa fiktiva inslag, bl.a. Tingstens promenad i Stockholm. Att blanda fakta med fiktion kan leda till att det i vissa fall blir oklart vad som egentligen stämmer överens med verkligheten. Likaså kan det för läsaren ibland kännas svårt att veta ifall något verkligen är Tingstens tankar eller om det är fråga om Wirténs. Alla läsare kanske inte ens reflekterar över problemet, utan tar för givet att det är Tingstens tankar som uttrycks. Till skillnad från en mer traditionell biografi är Wirtén även själv med i boken. Eftersom han valt detta uttryckssätt kan han även kommentera och ta ställning på ett annat sätt än i en "traditionell" biografi. Att han själv valt att kalla boken "berättelsen om ett liv", löser problemet med vad boken ska betecknas som. Under läsningens gång fäster man sig kanhända vid Wirténs bruk av ordet "alla". Är det verkligen alltid fråga om "alla", eller kanske enbart fråga om "alla som räknas"?

Per Wirtén skriver deskriptivt och använder som källmaterial förutom böcker och artiklar även bl.a. brevväxling och radio- och tv-inslag. I Wirténs bok möter man den ställningstagande tidningsmannen, för vilken "varje samtal var en strid och varje debatt ett krig" som måste vinnas till varje pris. Herbert Tingsten blev 1946 chefredaktör för *Dagens Nyheter*, som blev hans arena för åsiktsbildning. Under denna tid var *DN* Sveriges största morgontidning. Wirtén beskriver hur Tingsten kunde gå hårt fram med sina meningsmotståndare. Tingsten kritiserade inte enbart regeringen, utan han kunde även gå till direkta personangrepp mot politiker, som fallet var med Dag Hammarskjöld och den socialdemokratiska utrikesministern Östen Undén. Vänskapsband kunde även brista som en följd av Tingstens skrivelser. Förutom att behandla den "offentliga" sidan av Tingsten ger Wirtén även en inblick i den mer "privata" Tingsten, något som av naturliga skäl inte kommer fram i Petersson biografi vars syfte är ett annat. Wirtén skriver om kretsen kring Tingsten, läsaren möter bl.a. Alva och Gunnar Myrdal, Olof Lagercrantz och Tor och Jytte Bonnier. Tingstens andra hustru, Gerd Dahlin, är även flitigt förekommande i boken. Wirtén tar i sin bok även upp olika uppfattningar om Tingsten. En del har t.ex. uppfattat honom som en rolig, demokratisk chefredaktör, medan andra har sett honom som en intellektuell mobbare.

I Per Wirténs bok om Herbert Tingsten möter man en man för vilken det kalla kriget var en stridsfråga. För Tingsten kom tankens frihet västerifrån. Trots att han var en förespråkare av antikommunism, var han kritiskt inställd till den amerikanska antikommunistiska politikern

Joseph McCarthy och McCarthyismen. Under sin tid på *Dagens Nyheter* kom Tingsten bl.a. att tala för att Sverige borde delta i ett försvarssamarbete med västmakterna och ansluta sig till Atlantpakten. Tingsten såg även positivt på frågan om svenska kärnvapen och förde en kampanj för svenska atombomber.

Per Wirténs bok handlar även om maktrelationer och nätverk. Den som har kontroll över åsiktsbildningen kan även tänkas inverka på den och därmed också ha inflytande på politiken. Men vem är det som slår fast en tidnings linje och ledarsidans politik? Är det en oberoende redaktion med chefredaktören i spetsen, eller är det ägarna? Wirtén ger en intressant inblick i problematiken genom att ta upp förhållandet mellan ägarna Bonnier och chefredaktören Tingsten. Behandlingen av pensionsfrågan under 1950-talet ledde till en inre konflikt på *DN* och till att Tingsten lämnade chefredaktörsposten. I pensionsfrågan talade socialdemokraterna för en statlig och allmän tilläggspension åt alla, medan Folkpartiets förslag innehöll bl.a. möjlighet till frivillighet. Eftersom Folkpartiet stod nära *Dagens Nyheter*, hade det varit naturligt att *DN* skulle ha stött partiet i denna fråga. Men så blev det inte. En folkomröstning i oktober 1957 visade att majoriteten stod bakom socialdemokraternas förslag. Detta fick Tingsten och tidningen att ändra ståndpunkt till förmån för socialdemokraternas förslag. Wirtén tar upp hur *DN* under ledning av Tingsten talat om vikten av folkomröstningar. Därför kunde man inte ignorera folkomröstningens resultat. Tingsten och den övriga ledarredaktionen, förutom Olof Lagercrantz, ansåg sålunda att man denna gång inte skulle rekommendera att rösta på Folkpartiet, vilket man gjort tidigare. Då ägarna inte var av samma åsikt, meddelades Tingsten att om han inte tänkte rekommendera läsarna att rösta folktopartistiskt på valdagen borde han ta konsekvenserna och avgå. Trots detta meddelade *DN* att man inte denna gång kunde rekommendera något speciellt parti. Incidenten ledde till att Tingsten avgick med ett frilanskontrakt där han under fyra år fick samma lön och reseförmåner som tidigare.

Herbert Tingstens sista dagar belyser på ett intressant sätt den idédiskussion som fördes i Sverige under nämnda tid, medan *Herbert Tingsten. Vetenskapsmannen* ger en intressant inblick i idéhistorien och Tingstens forskning. Att Tingsten lyfts fram ur olika synvinklar gör rättvisa åt en person som genom sin mångsidiga verksamhet påverkat sin samtid.

Nina Johansson

Hundra år med Schildts

Henrik Ekberg, *Frisinne & kvalitet. Ett sekel med Schildts*, 418 s., Schildts & Söderströms, Helsingfors 2013.

POL.DR HENRIK EKBERG är ett namn som borgar för kvalitet då det gäller att forska i och skriva om böcker, förlag m.m. Att skriva ett bokförlags historia kräver ett stort mått av specialkunnande. Det gäller att kunna förena förlagshistoria och ekonomisk historia med litteraturvetenskap och grafisk historia inom ramen för den samhällseliga kontexten, vilket är en nog så utmanande uppgift. Författaren påpekar i förordet att Schildts överlevde två världskrig och flera andra såväl inre som yttre kriser under sina 98 år som självständig förlagsaktör.

Bokens nio huvudkapitel koncentrerar sig följaktligen på krig och dylika kriser. Henrik Ekberg beskriver skickligt förlagets verksamhet under kriget, under ekonomiska depressioner, under parlamentariska krisår samt interna dragkamper. Varje huvudkapitel följs av ett eller flera författarporträtt, som presenterar förlagets viktigaste författare, Arvid Mörne, Jarl Hemmer, Edith Södergran, Yrjö Hirn, Bertel Gripenberg, Elmer Diktonius, Eirik Hornborg, Hagar Olsson, Hans Ruin, Harald Hornborg, Solveig von Schoultz, Lars Huldén, Irmelin Sandman-Lilius och Bo Carpelan. I denna rad av författare saknar man Tove Jansson, men hon har i stället begåvats med ett eget underkapitel.

Henrik Ekberg har gjort ett gott arkivarbete. Schildts förlags historia har aldrig tidigare behandlats med samma noggrannhet och systematik. Det finns förvisso många böcker om 1900-talets allmänna förlagsverksamhet i Finland, litteraturhistoriska verk om Schildts författare, olika memoarverk och dagböcker m.m., men för första gången har Schildts förlag nu fått en egen, komplett historik. Källmaterialet är gediget och den använda litteraturen täckande. Nothänvisningarna är noggranna och relevanta. Boken är försedd med en uttömmande personförteckning och med användbara tabelldata, antalet utgivna boktitlar, försäljningens utveckling, bolagets omsättning och försäljning m.m.

Det första kapitlet ”De tidiga åren” behandlar den unge Holger Schildt och grundandet av (Holger) Schildts firma 1913. Holger Schildt, som var systerson till förläggaren Werner Söderström i Borgå, hade en gedigen bakgrund. Han hade arbetat på Akademiska bokhandeln i Helsingfors och praktiserat vid Bonniers förlag i Stockholm samt jobbat i John Petterssons bokhandel i Lovisa. Efter fyra år i Borgå överflyttade han sin förlagsverksamhet till huvudstaden år 1917, där man redan några år tidigare inrättat

en filial som förestods av Holgers kusin, Runar Schildt. En samarbetsin-
vit till Amos Anderson blev avslagen och när tryckerikungen några år se-
nare i sin tur föreslog samarbete med Schildts blev han avvisad. År 1915
upptog Schildts julkatalog redan 53 titlar. Tyngdpunkten under de första
åren låg på romaner och barn- och ungdomslitteratur.

Följande kapitel ”Expansion i huvudstaden” berättar om bildandet av
Holger Schildts förlagsaktiebolag i Helsingfors efter inbördeskriget. Bakom
det hösten 1918 grundade bolaget låg tre Schildt: Holger, brodern Runar
och fadern Alfred samt Gösta Branders, som var en av Akademiska bok-
handelns grundare. Aktiekapitalet uppgick till 1,5 miljoner mark förde-
lade på 3 000 aktier om 500 mk var. Holger Schildt ägde 2 508 av bolagets
aktier, d.v.s. närmare 84 procent. Holger Schildt blev själv bolagets verk-
ställande direktör och Runar Schildt dess biträdande direktör (subdirek-
tör). Holger Schildt hade redan år 1917 förvärvat G. W. Edlunds förlag och
dess förlagskontrakt och år 1918 köpte han Lilius & Hertzbergs officin vid
Glogatan och lät döpa om tryckeriet till Holger Schildts tryckeri. Tryckeri-
äventyret blev dock inte långvarigt och 1924 såldes tryckeriet och dess
fastighet till andelslaget Elanto. År 1919 hade också huvudstadens äldsta
tryckeri, J. Simelii Arvingar, i några månader varit i Holger Schildts för-
lags ägo, innan det såldes vidare till Eugène Nygrén. Holger Schildt hade
ingått ett avtal med Nygrén, där han förband sig att enbart anlita Simelii
Arvingar mot 25 procent av vinsten.

Tryckeri- och förlagskungen Eugène Nygrén, som också blev en av cen-
tralgestalterna inom Schildts förlag under mellankrigstiden, köpte 1924 en
stor aktiepost i Helsingfors Centraltryckeri och Bokbinderi Ab och blev
samtidigt bolagets verkställande direktör. I slutet av tjugotalet förvärvade
han aktiemajoriteten i bolaget och blev därmed näst störst inom huvud-
stadens grafiska industri efter *Hufvudstadsbladets* ägare Amos Anderson.

I och med förvärvandet av G. W. Edlunds förlag hade Holger Schildt
kommit över utgivningsrätten till flera viktiga bokverk, med Ekbergs ord
”det viktigaste inom Finlands äldre nationallitteratur” (s. 47). Dit hörde
bl.a. Topelius samlade skrifter och *Fältskärens berättelser*, Topelius dag-
böcker och J. J. Wecksells dikter. Till förlagets nyare författarnamn hörde
Sigrid Backman, Arvid Mörne, Ragnar Ekelund, Jarl Hemmer, Ture Jan-
son, Henning och Werner Söderhjelm, Yrjö Hirn, Bertel Gripenberg, Erik
Grotenfelt, Emil Zilliacus och Edith Södergran. Det var som underrubri-
ken i boken lyder ”Ett imponerande författargarde” (s. 47).

Under mellankrigstiden och framför allt på 1920-talet ”var Holger
Schildts förlag obestriddligen det ledande i Svenskfinland” (s. 81). Holger
Schildt var ständigt stadd på resande fot, hans affärsresor gick till både
Skandinavien, den europeiska kontinenten och till England. Framför allt
visade han intresse för att etablera sig som förläggare i Sverige. På hemma-

plan drabbades han däremot av motgångar i form av allt hårdare och hätskare konkurrens från de finska förlagens sida och hans bolag förvägrades medlemskap i landsortsbokhandelsförbundet med dess täckande återförsäljningsnät. I bakgrunden låg förmodligen språkfrågan, även om den inte nämndes i motiveringarna till beslutet. Därmed kunde Holger Schildt inte få sina finska böcker distribuerade och tvingades sälja ut dem till finska bokhandlare och förläggare, främst Otava. I slutet av år 1928 lämnade Holger Schildt hemlandet och bosatte sig i Stockholm. Han hade för sin förlagsverksamhet i Sverige förvärvat aktiestocken i ett svenskt förlag, Bohlin & Co i Stockholm. I januari 1929 sålde Holger Schildt för att finansiera förlagsköpet Schildts förlags skolboksavdelning till konkurrenten Söderström & Co. Samtidigt förband sig Schildts förlag att avstå från utgivning av läroböcker, vilket gav Söderström ett monopol som stod sig i nästan ett halvsekel. På hösten 1929 grundade de två ledande finlandssvenska förlagen ett gemensamt bolag med namnet Ab Schildt & Söderström för moderbolagens avbetalningsavdelningar. Detta bolag levde i två decennier till 1949, då Schildts sålde sina aktier i företaget.

Under 1930-talet inträffade vad Ekberg kallar ”Den Hornborgska parenteserna” inom Schildts förlag. Denna epok sammanföll med att Holger Schildt i Sverige så småningom under allt hårdare konkurrens råkade i ekonomiskt trångmål och 1938 tvingades avstå från sitt svenska förlag AB Holger Schildt. Han upphörde därmed att vara självständig förläggare i Sverige och inträdde i stället som avlönad medarbetare i det svenska förlaget Wahlström & Widstrand med titeln ”förläggare”. Enligt ett avtal från februari 1931 hade Holger Schildt förbundet sig att till ett nytt bolag, som hade till ändamål att överta och fortsätta Holger Schildts Förlagsaktiebolags förlagsrörelse i Helsingfors, överlåta förlagets alla tillgångar, inalles värda tre miljoner mark. Köparna, tre bröder Hornborg, Eirik, Harald och Torsten jämte deras mor Alma, satsade en miljon på aktieköp, medan Holger Schildt fortfarande ägde halva aktiestocken, d.v.s. likaså en miljon mark. Släkten Hornborg finansierade sitt aktieköp med lån. Thure Svedlin, tidigare biträdande direktör vid förlaget, avancerade till ny verkställande direktör för det nya bolaget, Holger Schildts Förlagsaktiebolag Helsingfors och förvärvade fem procent av aktierna i bolaget. Eirik Hornborg blev styrelseordförande och den yngre brodern Harald biträdande direktör. Också den yngste brodern Torsten ingick i förlagsaktiebolagets styrelse. Bröderna Hornborg och Thure Svedlin var uttryckligen laglighetsmän under Lappoåren, trots att de samtliga likaså var accentuerat ”vita”.

Henrik Ekbergs väldokumenterade framställning klargör tydligt den turbulens som rådde inom förlags- och tryckeribranschen på 1930-talet. Bolagets ägarförhållanden förändrades snart när den finansiellt hårt ansatta

Holger Schildt våren 1932 sålde 35 procent av aktierna till Eugène Nygrén. Släkten Hornborg ägde dock fortfarande hälften av aktierna. Hornborgarna slöt ett avtal med Nygrén enligt vilket man förband sig att enbart anlita Nygréns tryckerier mot en rabatt på 20 procent jämfört med den i Helsingfors använda pristariffen. Nygrén tog även en plats i förlagsaktiebolagets styrelse. De invecklade finansiella transaktionerna med Holger Schildt samt den allmänna världsomspännande ekonomiska depressionen ledde till att Nygrén så småningom utmanövrerade Hornborgarna och år 1934 stod med sina bolag som majoritetsägare i bolaget. Hornborgarna lämnade då även styrelsen och sina övriga poster i bolaget, men kvarstod i alla fall som förlagets författare, vilket enligt Ekberg var anmärkningsvärt, då de ansåg Holger Schildt vara ”en skojare” och också hade ansträngda relationer till huvudägaren och den nye styrelseordföranden Eugène Nygrén.

Under Eugène Nygréns och VD Thure Svedlins ledning lyckades Holger Schildts Förlagsaktiebolag stabilisera sin ekonomi inför krigsåren. Därtill bidrog en serie litterära framgångar, som Sally Salminens prisroman *Katrina*, och Winston Churchills *The Great War* i svensk översättning (*Det stora kriget*). Republiken Finland upplevde också ett dittills sällan skådat ekonomiskt uppsving och det finländska folket enades så småningom efter inbördeskrigets splittring. De goda konjunkturerna i branschen fortsatte, understryker Ekberg, under krigsåren, och t.ex. år 1941 utbetalades en halv månads extra gratifikation till personalen och ett stort engångslönelltillskott åt verkställande direktören. Detta skedde trots att förlaget p.g.a. krigshandlingarna under vinterkriget och Moskvafredens stipulationer tvingades avskryva kommissionslager i bokhandlarna i Borgå, S:t Michel, Viborg, Sordavala, Kexholm och Hangö.

Andra världskriget var, för att citera bokens författare, ”en guldålder inom förlagsbranschen i Finland” (s. 180). Böcker kunde produceras relativt fritt, inom ramen för den inte alltför rigida ransoneringen av tryckpapper. Läslusten bland finländarna ökade även, måhända som ett resultat av behovet att fly från den krassa verkligheten. Förlagets verkställande direktör Thure Svedlin var själv inkallad i början av fortsättningskriget, men problemet löstes genom att hans hustru ”skötte” förlaget. Bokförsäljningens värde ökade från 3,3 miljoner mk år 1939 till 15,8 miljoner år 1944, vilket, korrigerat med inflationens värde, reellt innebar ökning på närmare 150 procent. Antalet boktitlar som Schildts utgav ökade under samma tid från 42 till 95 per år. Bland förlagets bäst säljande författare under krigsåren märktes Sally Salminen, Harald Hornborg, Ingrid Qvarnström och Bertel Gripenberg.

Om efterkrigstiden var osäker ur ett nationellt och politiskt perspektiv, så tedde sig de första fredsåren 1945–1947 rätt så gynnsamma för Schildts förlag. Därefter försämrades konjunkturerna i landet, men för-

lagets ekonomi höll sig det oaktat rätt stabil. En ny efterkrigstida författargeneration trädde fram, med namn som Anna Bondestam, Walentin Choremell, Marianne Alopaeus, Lars Huldén, Valdemar Nyman, Inga-Britt Wik, Levi Sjöstrand m.fl. Också inom förlaget blåste nya vindar i form av nya litterära medarbetare, bl.a. Thomas Warburton och Ola (von) Zweybergk. Våren 1950 gjorde Thure Svedlin ”revolt” (ordvalet är Ekbergs) mot den enväldige styrelseordföranden och ägaren Eugène Nygrén, som inte hade något intresse för den litterära biten. Svedlin hotade säga upp sig, och Nygrén föll slutligen till föga. En överenskommelse ingicks angående Svedlins utvidgade befogenheter och anställningsvillkor, av Ekberg kallad ”något av en Magna Charta” (s. 231). Enligt Holger Schildt skötte Nygrén förlaget som en tryckeriexpedition.

När de ekonomiska konjunkturerna inom förlagsbranschen fluktuerade under 1950-talet framträdde Tove Jansson och hennes mumintroll som ”en räddare i nöden” (s. 238). En annan röd tråd inom förlagets utgivning var den s.k. Mannerheimlinjen, med marskalkens memoarer (”Minnen”) och Stig Jägerskiölds biografisvit som främsta exempel. Också utgivningen av Väinö Linnas *Okänd soldat* och *Här under polstjärnan* 1–3 i svensk översättning av Nils-Börje Stormbom 1955 respektive 1959–1962 var viktiga milstolpar i Schildts efterkrigstida verksamhet. Kampen om företags skötsel mellan personal och ägare fortsatte under femtiotalet och kulminerade i grundandet av en pensionsstiftelse för de anställda 1957 och kännbara löneförhöjningar till den högsta ledningen. Nyomställningar inträffade i slutet av årtiondet i och med VD Svedlins frånfalle. Ola Zweybergk utsågs till ny verkställande direktör i bolaget, där den åttioårige Eugène Nygréns dotter Birgit år 1958 inträtt i styrelsen. Eugène Nygrén avled år 1960 och därmed avslutades en epok inom företaget, som övergick i hus-truns och dotterns ägo.

Henrik Ekbergs skildring av de därpå följande turbulenta årtiondena är högintrassant med nystarten 1972, då Svenska folkskolans vänner köpte Holger Schildts förlag av Birgit Nygrén. J. Simelii Arvingars tryckeri hade avvecklats år 1969 och SFV:s kanslichef Ragnar Mannil var redo att även förvärva Centraltryckeriet, men tanken på tryckeriägande förkastades av SFV:s förvaltningsråd. Förlaget fick inte bara en ny ägare utan också en ny ledning år 1973, då styrelsens sammansättning förnyades radikalt. Bl.a. inträdde undervisningsrådet Gunnar Bäck (ordf.), jur.lic. Christer Boucht och docent Olof Mustelin i styrelsen som nya medlemmar. Några år senare övertog fil.dr Carl Jacob Gardberg posten som förlagets styrelseordförande. Verkställande direktör Ola Zweybergk gick i pension år 1976 och ersattes av rektor Jakob af Hällström, som dock saknade branschkunskap, vilket föranleder Henrik Ekberg att karaktärisera valet av VD som ”en felbedömning” (s. 299).

I förening med de ekonomiskt kärvare tiderna på 1980-talet ledde detta så småningom till en förtroendekris inom Schildts, vilket utmynnade i det s.k. författarupproret mot vanskötseln av företaget, lett av författaren och styrelsemedlemmen Carl Fredrik Sandelin. Ekberg reder varsamt ut turerna i denna kris, vilken löstes genom att af Hällström självmant avgick från VD-posten våren 1987 och efterträddes av fil.mag. Stig-Björn Nyberg. Samtidigt blev docent Christoffer Grönholm ny kanslichef för Svenska folkskolans vänner. Det oaktat klarade sig förlaget genom krisen, med *Vem och Vad*, muminböckerna och *Uppslagsverket Finland* i tre band som främsta trumfkort. Författaren Henrik Ekberg fungerade för övrigt som huvudredaktör för sistnämnda uppslagsverk som gavs ut i ny upplaga i fem volymer åren 2003–2007.

Schildts sista kvartssekel karaktäriseras av de stora årsklassernas författare (vid sidan av de ”gamla” etablerade Bo Carpelan, Tove Jansson, Lars Huldén m.fl.), med namn som Clas Andersson, Ralf Nordgren, Marianne Backlén, Fredrik Lång, Tomas Mikael Bäck, Carola Sandbacka, Pirkko Lindberg och Erik Wahlström. Också krigslitteraturen uppvisade en ny blomstringsperiod från och med nittioalet med böcker av bl.a. Erik Appel, Göran Westerlund och Hilding Nyström. Även facklitteraturen i form av populärvetenskapliga utgåvor av bl.a. Carl Jakob Gardberg, Bo Lönnqvist, Caj Dahl och Christer Boucht blomstrade under samma tid. *Finlands historia* i fyra band med bl.a. Matti Klinge och Henrik Meinander som författare, utgjorde förlagets storsatsning på 1990-talet. År 1991 förvärvade Svenska folkskolans vänner aktiemajoriteten i Editum (f.d. Svenska läromedel). Verkställande direktören Nyberg anhöll samma år om avsked och Niklas Eklöf blev i stället ny VD för det nya företaget (Schildts förlag och Editum), vars namn hädanefter skrevs i den förkortade formen Schildts. Schildts redaktion flyttade till Editums fastighet i Finno invid Västerleden i Esbo. Men den nya verkställande direktören Eklöf uppfattade sin ställning som oklar och bad om avsked och efterträddes år 1992 av Johan ”Janne” Johnson, förlagets sjunde VD sedan starten. Samtidigt minskades styrelsens medlemmar från tio till fem.

Schildts lyckades tämligen oskadat rida igenom den hårda finländska bankkrisen och depressionen på 1990-talet. Den nya verkställande direktören Johnson satsade på finskspråkig litteratur, på samarbete med Sverige, främst i form av Svenskt Militärhistoriskt Bibliotek, stödd av kanslichef Christoffer Grönholm, tillika styrelseordförande i Schildts. De vackraste frukterna av detta svensk-finländska samarbete var de historiska bokverken *På vakt i öster* (2004) och *Krigen kring Östersjön* (2008). År 2005 återvände Schildts till huvudstaden och blev ”landets mest centrala förlag”, då man förvärvade fastigheten Georgsgatan 18 i kvarteret Gamen i

centrala Helsingfors. Den gamla fastigheten i Finno såldes till den anrika motorcykelfirman Otto Brandt.

Åren 2005–2006 var ekonomiskt sett ansträngda för Schildts som, efter kraftåtgärder från ledningens sida bl.a. i form av en organisationsreform, gjorde försäljningsrekord 2008 med över 4,5 miljoner euro. Men p.g.a. andra transaktioner uteblev vinsten trots det stora överskottet i den operativa verksamheten, och även åren 2009 och 2010 uppvisade negativt resultat. Styrelseordförande, SFV:s kanslichef Christoffer Grönholm avled hastigt våren 2011 och Stig-Björn Nyberg inträdde som ny ordförande. Den nya situationen gav plats för återupptagandet av de förhandlingar mellan Schildts och Söderström som i Svenska kulturfondens regi förts redan år 2007.

Initiativet till förhandlingarnas återupptagande togs av Stig-Björn Nyberg som kontaktade Söderströms styrelseordförande Kaj-Gustaf Berg. Man kunde snabbt komma till skott. Förlagens största ägare gav grönt ljus och den 3 oktober 2011 offentliggjordes resultatet av förhandlingarna, ett nytt storförlag Schildts & Söderströms. Personal och författare var ”i chock” och Schildts VD motsatte sig fusionen, men ”tvingades” förtidspensionera sig och vice VD Mari Koli tog över som t.f. verkställande direktör. De bägge förlagens extra bolagsstämmor välsignade fusionen i november 2011 och det nya Schildts & Söderströms inledde sin verksamhet den 1 februari 2012. Söderströms VD Barbro Teir blev verkställande direktör för S & S och Mari Koli vice VD. De största aktieägarna är Föreningen Konstsamfundet, Svenska folkskolans vänner och Svenska litteratursällskapet i Finland, vilka tillsammans ägde närmare 60 procent av aktierna i bolaget. Så var det fullbordat, såsom Henrik Ekberg reflekterar: ”Intrycket kan följaktligen uppstå, att det som skedde hösten 2011 har varit av ödet förutbestämt.” (s. 394).

Det ska avslutningsvis fastslås att Henrik Ekbergs historik över Schildts förlag är ett gediget arbete. Han bevisar också att ett bokförlags hundra-års historik inte behöver vara torr och trist läsning. Historiken har många spännande, rent av dramatiska inslag, och en rad prominenta ägare, förlagschefer, författare, politiker och andra kulturpersonligheter passerar revy i Ekbergs framställning. Boken, som givetvis utgivits på Schildts & Söderströms, är rikt och väl illustrerad och erbjuder njutbar läsning för alla som intresserar sig för den bokliga bildningen i Finland. Samtidigt utgör boken ett viktigt bidrag till historien om den svenskspråkiga kulturen i vårt land under 1900-talet.

Lars-Folke Landgrén

Kris och krig i en europeisk storstad

Samu Nyström, *Poikkeusajan kaupunkielämäkerta. Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1914–1918* [En stadsbiografi om undantagstiden. Helsingfors och helsingforsarna i världskriget 1914–1918], diss., 368 s., Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXIX, 2013.

TIDEN FÖR FÖRSTA världskriget har i finländsk historieforskning hamnat i skuggan av inbördeskriget samt vinter- och fortsättningskriget. Samu Nyström har nu bidragit till att åtgärda denna brist genom att fokusera på ”det stora kriget” och händelserna i Helsingfors under perioden i fråga. I motsats till den nationella forskningstradition som håller sig inom statsgränserna har Nyström tillämpat ett europeiskt perspektiv och på det sättet kommit fram till intressanta resultat.

Utöver sin akademiska avhandling har Samu Nyström också gett ut boken *Helsinki 1914–1918. Toivon, pelon ja sekasorron vuodet* (Minerva Kustannus 2013) som riktar sig till en bredare allmänhet. I detta verk har han utlämnat den för lärdomsprov obligatoriska metodologiska och historiefilosofiska diskussionen.

Samu Nyströms Helsingfors är inte endast centrum i storfurstendömet och det självständiga Finland, utan i första hand en europeisk storstad. Som förebild för sin studie lyfter han fram det mångnationella forskningsprojektet ”Capital Cities at War, Paris, London, Berlin 1914–1918”. Den som inte känner till Helsingfors historia kan ifrågasätta att man behandlar en perifer småstad med etthundratusen invånare tillsammans med metropoler med miljoner invånare. I Helsingfors fanns det emellertid samma utvecklingstendenser och fenomen som i de flerfald större städerna. Därför är Nyströms utgångspunkt välvald. Med hänvisning till forskarna inom det ovan nämnda projektet konstaterar han att stadsinvånarna i Europa hade ”i sitt vardagliga liv många drag, som innebar att de hade mer gemensamt med invånare i andra städer än med t.ex. landsbygdsbefolkningen i sitt eget land”.¹

Det finns två centrala frågor i Nyströms avhandling. Han vill först ta reda på hur och varför kristiden påverkade helsingforsarnas liv. Den andra frågan har med överlevnadsstrategier att göra. Hur klarade man av problemen, och varför gjorde man i svåra situationer sådana val som man gjorde?

1. ”arkisessa elämässään monia piirteitä, joiden kautta heillä oli enemmän yhteisiä kokemuksia muiden kaupunkien asukkaiden kanssa kuin vaikkapa oman maansa maalaisväestön kanssa” (s. 18).

Händelserna i Helsingfors knyts till den kris som kriget lett till i de urbana områdena i Europa. Det finns tre nivåer i komparationen. Nyström vill ta reda på vad som var unikt i Helsingfors utveckling och i stadsbornas handlingsmodeller, vad som var knutet till tidens urbana Europa och vad som var universellt och kopplat till kristiderna. Den sistnämnda nivån framstår som särskilt intressant. Det torde finnas skäl att anta att det även i framtiden kommer att uppstå kriser och att de i allt högre grad kommer att vara urbana till sin karaktär.

Nyström har använt sig av en stor mängd forskningslitteratur och ett omfattande källmaterial. Materialet omfattar administrativa dokument och dokument i anslutning till föreningsverksamhet, tidningsnotiser, dagboksanteckningar och hågkomster. Trots att Nyström ofta använder sig av tidningsmaterial för att skapa en bild av den aktuella perioden, han har inte låtit sig ryckas med av materialet. Han har använt sina källor på ett balanserat och lyckat sätt.

För att klara av materialgenomgången på en rimlig tid har det varit nödvändigt för författaren att i ett tidigt skede skapa en tydlig struktur för undersökningen. Nyström har koncentrerat sig på att söka svar på sina frågor med hjälp av tre olika tematiska områden: invånarnas känsla av trygghet, den ekonomiska utvecklingen i staden samt tillfredsställandet av de grundläggande behoven. Temana behandlas systematiskt i en kronologisk framställning.

För att komma åt det mångfacetterade i det förflutna använder Nyström sig av ett narrativt perspektiv. Han konstaterar att det ger ”såväl forskaren som läsaren en erfarenhetsbaserad känsla för forskningsobjektet som också ger möjlighet till inlevelse”.² Konstaterandet om att man med hjälp av angreppssättet kan komma åt ny och viktig kunskap om människors tillvaro i staden under kristiden visar sig vara korrekt.

Narrativiteten är naturligtvis inte den enda tänkbara metoden, men den framstår som lämplig just när det gäller att undersöka en brytningstid som denna. Å andra sidan använde Sven-Erik Åström i sin studie *Samhällsplanering och regionsbildning i kejsartidens Helsingfors – studier i stadens inre differentiering 1810–1910* som utkom 1957 ett annorlunda angreppssätt. I Åströms kvantitativa metod blir stadsborna närmast siffror, och han eftersträvar ingen inlevelse. Trots det kom han fram till viktiga resultat i sin analys av den sociala strukturen i ett geografiskt stadsområde.

Nyström har inte beaktat Åströms undersökning, trots att den visar på stadsrummets uppdelning mellan borgerskap och arbetarbefolkning i zoner såväl stadsdelvis som i enskilda kvarter, vilket kunde ha utgjort yt-

2. ”sekä tutkijalle että lukijalle kokemusperäisen, myötäelämisen mahdollistavan tuntu-
man tutkimuskohteeseen.” (s. 16.)

terligare en förklarande faktor i analysen av utvecklingen under krisen. Enligt Åström ökade tudelningen av staden arbetarbefolkningens klassmedvetenhet. Även samtidigt erfarenhet bekräftade samma fenomen, som var typiskt i de europeiska storstäderna.

I Nyströms undersökning kompletterar den sociala och politiska historien varandra väl när han studerar hur stadsbornas vardag mötte den politiska oron i samhället. Man kan läsa studien med utgångspunkt i å ena sidan den europeiska stadshistorien, å andra sidan det finska inbördeskriget. När det gäller det sistnämnda visar Nyström tydligt på dynamiken i den utveckling som ledde fram till kriget.

Trots att första världskrigets strider utkämpades långt från Finland syntes effekterna av kriget på många sätt i Helsingfors. Prisstegringen, lönernas eftersläpning och livsmedelsbristen blev alltmer påtagliga för varje år. Nyström konstaterar insiktsfullt att gatorna i Helsingfors genom massevenemangen blev den viktigaste politiska scenen i Finland (s. 135). I en del av demonstrationerna tog man ställning till den allmänna politiska utvecklingen, medan en del av dem uppstod p.g.a. inre problem och konflikter i stadssamhället. Enligt Nyström var rädslan slutligen den faktor som drev stadsborna till att gripa till vapen mot varandra.

De dramatiska händelserna som skildras i såväl Nyströms avhandling som i boken *Helsinki 1914–1918* intresserar redan i sig en bred läsarkrets. Den sakliga men samtidigt färgstarka framställningen uppfyller även den historieintresserade allmänhetens förväntningar. När det gäller att bedöma den akademiska avhandlingen är det sammanfattningen och de slutsatser som dras där som är viktigast.

Nyström visar på ett övertygande sätt hur händelserna i Helsingfors och hur stadsbornas erfarenheter var allmäneuropeiska eller åtminstone typiska för den här tidens Central- och Östeuropa. Den utveckling som ledde fram till inbördeskriget var enligt honom i hög grad likadan som i områdena för de kollapsade tyska och ryska imperierna (s. 335). Även Österrike-Ungern kan i det här hänseendet åtminstone delvis räknas till motsvarande geografiska område, trots att Nyström inte nämner detta land.

Också händelserna i det ekonomiska livet i Helsingfors var enligt Nyström på många sätt tidstypiska. T.ex. inflationen var kraftig överallt i Europa. När problemen inom ekonomin tillspetsades blev det allt svårare för stadsborna att säkra sin utkomst. Också på den här punkten var helsingforsarna i samma situation som invånarna i andra europeiska städer (s. 340). När världskriget drog ut på tiden blev livsmedelsköer vanliga först i östra och sedan i västra Europa.

En avgörande faktor blev utdelningen av livsmedel. På den här punkten är Nyströms internationella jämförelser omfattande och intressanta.

Dessutom visar de hur fruktbara sådana jämförelser är också när det gäller att skriva nationell historia.

Nyström utgår från den iakttagelse som gjorts inom projektet ”Capital Cities at War” om att där man verkställde utdelningen på ett sätt som uppfattades som rättvist undvek man oroligheter och sammandrabbningar (s. 343). Livsmedelbristen och hungern ledde alltså inte i sig till våldsamheter. I motsats till i London och Paris lyckades man i de europeiska kejsardömena inte åstadkomma en rättvis utdelning.

I det här för avhandlingen så centrala sammanhanget har Nyström använt sig av Amartya Sens och Juha Siltalas förklaringsmodeller som baserar sig på rättvisa och likvärdighet. När samhällssystemet mister det berättigande som betraktas som naturligt eller nödvändigt politiseras mot-sättningarna och människorna aktiverar sig.

Nyströms studie placerar sig på en universell nivå, vilket han gärna hade fått lyfta fram också i sina slutsatser. Nyström konstaterar i varje fall att ”om man inte lyckas lösa problemen på ett sätt så att största delen av medlemmarna av samhället upplever att lösningarna är rättvisa eller nödvändiga, finns en risk för att samhället splittras i konkurrerande grupper”.³

Samu Nyströms avhandling och den populariserade versionen av den placerar sig enligt mig i spetsen när det gäller finländsk stadshistoria. Betydelsen av Nyströms undersökning kommer dessutom att öka de närmaste åren när hundraårsminnet av självständigheten och inbördeskrigets utbrott uppmärksammas. Förhoppningsvis kommer man inom den offentliga diskussionen och debatten att använda sig av de nyaste resultaten inom historieforskningen.

Timo Herranen

3. ”jos epäkohtia ei kyetä ratkaisemaan niin, että suurin osa yhteisön jäsenistä kokee ratkaisut oikeudenmukaisiksi tai välttämättömiksi, on uhkana yhteisön hajoaminen kilpaileviin ryhmiin” (s. 347).

Kampen om soldaten

Anders Ahlbäck, *Manhood and the Making of the Military: Conscription, Military Service and Masculinity in Finland, 1917–39*, 268 s., Ashgate, Farnham 2014.

TIDEN MELLAN 1900-TALETS båda världskrig är fortfarande i dag en populär period inom historieforskningen. Populariteten hänger ihop med synen på mellankrigstiden som en inledning på det moderna Europas historia, en tid där det förödande världskriget och de radikala samhälleliga rörelserna tvingade det gamla Europa till en slutlig reträtt. Nationalstatens genombrott, radikala sociala och politiska reformer, modernismens framfart och den existentiella krisen under världskriget var bara några teman som skapade en känsla av att man stod inför en ny värld, en värld med nya krav och utmaningar. I den finska historien betonas mellankrigstiden inte enbart p.g.a. att den är intimt kopplad till uppkomsten och utvecklandet av det självständiga Finland, utan även p.g.a. att tidsperioden ofta framställs som en klassisk berättelse om nationell mognad, en berättelse där nationen utvecklas från inbördeskrigets katastrof till vinterkrigets enighet. Dessa två poler och deras betydelse både för historien och samtiden har bidragit till att mellankrigstiden i Finland till stor del har granskats från nationella utgångspunkter. På senare år har det gjorts ett flertal undersökningar som genom frågeställningar, skrivsätt och metoder allt mer samtalar med en internationell akademisk publik. Anders Ahlbäcks bok *Manhood and the Making of the Military: Conscription, Military Service and Masculinity in Finland, 1917–39* är ett exempel på hur denna nationellt uppfattade epok kan granskas på ett sätt som väcker intresse också utanför den nationella akademiska publiken. Boken, som baserar sig på Ahlbäcks avhandling *Soldiering and the Making of Finnish Manhood* (Åbo Akademi 2011), har publicerats av det brittiska akademiska förlaget Ashgate.

Boken behandlar de spänningar, uppfattningar och ideal gällande den finska soldaten och den militära manligheten som färgade skapandet av den nationella värnpliktsarmén i Finland under åren 1917–1939. I bakgrunden finns den traditionella och hegemoniska tolkningen av armén som en skola där unga män, genom att underkasta sig hård disciplin, skolas till goda och ansvarsfulla medborgare. I boken problematiserar Ahlbäck en alltför ensidig bild av mellankrigstidens militarisering av manligheten. Bilden av värnpliktsarméns pedagogiska värde och synen på arméns positiva inverkan på individen fick hård kritik från en överraskande bred front. En av bokens huvudberättelser är hur den nya finska värnpliktsarmén utveck-

lades från att ha varit en starkt kritiserad och ifrågasatt institution till en allmänt accepterad del av det finländska samhället. I denna process finns den militariserade manligheten ständigt närvarande, ibland mer som ett retoriskt grepp och ibland som en ideologisk målsättning.

Boken har ett elegant och läsarvänligt upplägg. Bokens fyra kapitel bildar en mångsidig betraktelse av temat. Berättelsen rör sig från den politiska diskussionen i riksdagen via arméns propaganda och hjältemyter till de värnpliktiga på gräsrotsnivån och deras egna minnen och erfarenheter. Trots att delarna skiljer sig rätt mycket från varandra när det gäller synvinkel, källmaterial och omfattning, och trots bredden på granskningen, utgör boken en välfungerande helhet.

Det första kapitlet behandlar den politiska diskussionen om värnplikten i Finland strax efter självständigheten och speciellt motståndet mot en värnpliktsarmé. I Finland saknades en djupt rotad heroiserande bild av det militära. Inte ens euforin kring den vita armén och dess frihetskrig kunde helt gömma de allmänt utbredda negativa associationerna till värnplikten och armén. Denna negativa hållning och den rätt utbredda pacifismen inom folkrörelserna i Finland glömdes till stor del bort i spåren efter aktivismen, krigspolitiken och den militariserade manlighetens segertåg.

I analysen av riksdagsdebatten om värnpliktsarmén lyfter Ahlbäck fram hur gränsen i den politiska debatten inte automatiskt gick mellan det röda och det vita. Splittringen i försvarsfrågan och de rätt djupa ideologiska klyftorna mellan de borgerliga grupperingarna kring värnpliktsfrågan ger en nyanserad bild av det efterkrigstida Finland. Både agrarerna, som förespråkade en folkarmé med en minimal andel militärliv, och de konservativa, som förespråkade en värnpliktsarmé, använde sig av olika bilder av manlighet i sin retorik. Speciellt agrarerna byggde sin argumentation på bilden av den finska mannen, arbetaren och jordbrukaren, som byggde sin identifikation på fysiskt arbete, integritet, stolthet och personlig autonomi oberoende av social ställning. Denna agrara manlighet ansågs hotad om de unga männen isolerades för ett eller två år från det civila samhället för att utsättas för förnedring och hård disciplin i armén.

De extrema tiderna kring åren 1918–1920 erbjöd ett intressant tillägg till debatten om den finska soldaten. Samtidigt som värnpliktsarmén diskuterades i riksdagen ägnade sig finska frikårer åt privata erövringskrig i Estland och Östkarelen. Ännu på våren 1918 hade det vita Finland unisont hyllat den segrande ”bondehären” och dess folkliga karaktär. Många grupperingar inom den politiska centern ville bevara denna symbol och bygga upp försvarsmakten kring detta folkliga element. Man yrkade på att finnen var född till en ädel krigare, och denna naturkraft skulle enbart förstöras i en värnpliktsarmé. Denna radikala och populistiska retorik som de extrema tiderna medförde kunde gärna ha fått mer utrymme i boken. I

vilken mån påverkades den finska soldatmodellen t.ex. av de romantiska hyllningarna inom litteraturen och ihågkomsterna av äventyrliga, våldsamma och ofta kallblodiga frändefolkskrigare?

Trots att milisarmén förlorade slaget mot värnpliktsarmén, visar Ahlbäck i de övriga kapitlen hur den breda kritiken inte försvann utan på olika sätt påverkade utvecklingen och bilden av värnpliktsarmén.

I de två följande kapitlen flyttas fokus från den politiska diskussionen till de bilder av manlighet och värnpliktsarmén som skapades i skolnings- och propagandamaterialet inom försvarskretsarna. Försvarsmakten var tvungen att beakta och kämpa mot allmänna negativa uppfattningar om armén och tjänstgöringen. Som ett granskningsobjekt har Ahlbäck valt den ultimata krigarmyten i finsk historia: jägarna. Med fokus på deras hjälteroll lämnar Ahlbäck nya intressanta bidrag till forskningen om jägarna. Jägarrörelsen har fått ganska litet uppmärksamhet inom historieforskningen, om man bortser från den rent politiska och militära forskningen. Analysen av jägarmyten och jägarnas roll som återinförare av den finska ”manliga nationen” hör till bokens mest intressanta avsnitt. På ett övertygande sätt visar Ahlbäck hur jägarnas betydelse framför allt låg i deras roll som levande hjältar, till skillnad från den tidstypiska hyllningen av fallna krigshjältar. Jägarna skulle utgöra exempel för de unga om nödvändigheten av att offra sig och ge sig in i en kamp även om fienden verkade övermäktig. Rollen som ungdomens ledstjärnor ledde bl.a. till att jägarna förknippades med ungdomlighet. Bilden byggde mindre på jägarnas verkliga ålder (de flesta hade varit mellan 20 och 25 när de var aktiva i Jägarbataljonen) än på jägarmytens betydelse som en förebild för den ungdom som trädde in i ledet.

I bokens tredje kapitel fördjupas granskningen av försvarsmaktens försök att skapa en bild av värnpliktsarmén som en nyttig medborgarskola där männen formades till starka individer. Kampen fördes mot de argument som inte bara socialdemokraterna utan även den politiska centern framförde, och mot de negativa attityder som redan fanns hos många rekryter och deras föräldrar. Den nya nationella armén saknade dock inte ambitioner. Som Ahlbäck visar redan i sin analys av jägarmyten var man inom armén mån om att skapa en ny modern soldattyp snarare än att bygga på en strikt kaderarmétradition. Målet var att skapa en motiverad, patriotisk, självagerande, offervillig och på alla sätt modern nationell krigare.

En stor del av analysen av försvarsmaktens ideologiska arbete bygger på arméns inofficiella tidning *Suomen Sotilas*. Ahlbäck för en behövlig och intressant diskussion om det propagandistiska källmaterialet. Han betonar vikten av att ifrågasätta tanken på att de som är i maktposition alltid är rationella, beräknande och manipulerande. Diskussionen om manlighet inom försvarsmakten kunde förvisso utgöra enbart ett retoriskt redskap

för att uppnå helt andra mål, men samtidigt levde många av förespråkarna och propagandisterna själva i den ideologiska verklighet som de ville erbjuda läsaren. De hade själva upplevt den patriotiska glöden, kriget, kamratskapet, offerviljan o.s.v. och trodde på det de lärde ut.

Armétidningen erbjöd lockande identifikationsmöjligheter i utbyte mot vissa plikter inom armén. Genom att underkasta sig disciplinen och acceptera värnplikten och soldatlivet skulle man bli en framgångsrik och moraliskt högtstående man även i det civila. En annan metod för att skapa en positivare bild av värnpliktsarmén var att skapa en heroisk historia för den finska soldaten. Militariseringen i mellankrigstidens Finland gällde inte bara samtiden och manligheten utan även den nationella historien och synen på förfäderna. En intressant iakttagelse som Ahlbäck gör är avsaknaden av hänvisningar till det demokratiska statskicket och republiken i källmaterialet. Uppmaningar till de värnpliktiga att kämpa för demokratin och folkväldet lyste helt enkelt med sin frånvaro. I sin rätt korta analys av fenomenet pekar Ahlbäck på möjliga antidemokratiska attityder bland försvarsmaktens förespråkare.

I det fjärde kapitlet utvidgar författaren granskningen till de värnpliktiga och deras berättelser om och minnen av soldatlivet. I fokus står två materialhelheter som skiljer sig kraftigt från varandra. Först granskas två skönlitterära verk från 1920-talet. Mika Waltaris *Missä miehiä tehdään* står, med sin hyllning både till den borgerliga manligheten och till värnpliktsarméns pedagogiska påverkan, i stark kontrast till Pentti Haanpääs negativa urladdning *Kenttä ja kasarmi*. Böckerna för vidare kampen mellan den positiva och negativa bilden av värnpliktens inverkan på den finska mannen, som så ivrigt debatterades tidigare. Det andra materialet i kapitlet utgörs av ett omfattande intervjumaterial med män som utförde sin värnplikt under mellankrigstiden. Problemet är att intervjuerna gjordes i början av 1970-talet, alltså ett halvt sekel senare. Ahlbäck är dock väl medveten om materialets begränsningar och för fram de allmänna antagandena inom forskningen om hur såväl kollektiva som privata minnen kan formas kraftigt enligt samtidens värderingar och förväntningar. Trots detta är det ifrågasättande källmaterialet en värdefull tillgång för forskningstemat och ger även en inblick i en tid som sträcker sig utöver bokens ramar.

Jämförelsen mellan de två olika materialen i kapitel fyra visar på en intressant skillnad. Medan de två författarna ser mycket svartvitt på upplevelsen av värnplikten, innehåller intervjuerna både negativa och positiva upplevelser utan någon särskild rangordning. De negativa minnena finns tydligt med i intervjuerna, men de utgör inget hot eller ens någon egentlig kritik mot själva systemet. De negativa berättelserna har integrerats till en del av en värnpliktsarmé vars existensberättigande inte ifrågasätts på samma sätt som man gjorde ännu på 1920-talet.

I *Manhood and the Making of the Military* visar Anders Ahlbäck hur mellankrigstiden bestod av ett flertal med varandra konkurrerande föreställningar om en militariserad maskulinitet. Utvecklingen, där värnpliktsmodellen segrade över milismodellen, betydde dock inte att vissa föreställningar skulle ha marginaliserats och övergetts. När den finska armén i slutet av 1930-talet framstod som en allt mer integrerad och accepterad del av samhället, var detta mer ett resultat av kompromisser än av underkuvning.

Aapo Roselius

Om S:t Erik och S:t Henrik

Det är glädjande och tacknämligt att intresset för medeltidsforskningen tilltagit under senare år och att rådande uppfattningar tas upp till förnyad prövning. I nr 3/2013 av *HTF* har Mikko Heikkilä behandlat Erik den Helige och Finlands nationalhelgon S:t Henrik under rubriken ”Sanctus (H)e(n)ricus rex Suetiae et sanctus episcopus Henricus Upsalensis – en och samme engelskfödde man?”. Undersökningen utmynnar i slutsatsen att Erik den Helige och S:t Henrik i verkligheten var en och samma person. Uppvisande ett betydande mått av skarpsinne och en anmärkningsvärd beläsenhet argumenterar Heikkilä för att denna person, som ska ha varit både konung i Sveariket och biskop i Uppsala och i sistnämnda egenskap ha organiserat den kyrkliga verksamheten i Finland på 1150-talet, skulle på 1200-talet ha gett upphov till både Erikslegenden i Sverige och Henrikslegenden i det finska stiftet.

Ett centralt element i Heikkiläs argumentering är att mansnamnen Erik och Henrik under medeltiden uppfattades som samma namn. Han konstaterar att ”[i] de äldsta källorna till nordisk medeltid (1000–1100-talen) var det snarare regel än undantag att skriva den latiniserade formen Ericus av det fornsvenska mansnamnet Eriker med ett protetiskt H i uddljud, eftersom bokstaven <h> var stum i medeltidslatinet” och anför ett antal exempel till stöd för detta (s. 337). Dessa exempel är de samma som Knut Stjerna anförde i sin undersökning 1898 om Erik den Helige och Erikslegendens tillkomst, där han argumenterade för att i Erikslegenden blev uppgifter om kung Erik Jedvardssons gärning förenade med de traditioner som var knutna till den Ericus/(H)e(n)-ricus peregrinus som av Adam av Bremen på 1070-talet omtalas som missionär i Svealandskapen.¹ Stjerna kommer till slutsatsen: ”Detta förklaras bäst genom antagandet, att hans (d.v.s. Ericus peregrinus,

1. Knut Stjerna, *Erik den Helige. En sagohistorisk studie*, Lunds universitets årsskrift, Band 34, Avdeln. 1, Nr 2 (Lund 1898), s. 29.

tilllägg av EO) minne i det följande sammansmält med hans senare namnes, den vid Upsala fallne kung Eriks. Detta antagande förklarar åtskilligt i Erikslegenden. Sveakonungen led förvisso ingen martyrdöd i Upsala. Denna har troligen sägnen från Ericus peregrinus öfverflyttat på sin nye hjälte.”²

Mikko Heikkiläs hypotes om tillkomsten av Erikslegenden och Henrikslegenden uppvisar vissa likheter med Stjernas teori. För Heikkilä är det, såsom redan framgått, en enda verklig person, konungen och biskopen Erik/Henrik, som ligger bakom bägge legenderna. För Stjerna var det åter den av Adam av Bremen omtalade Ericus/(H)e(n)ricus peregrinus vars minne på ett avgörande sätt formade Erikslegenden, men minnet av denna i Svealandskapen verksamma missionär skulle även, till en del genom inverkan av Erikslegenden, ha gett upphov till den finska Henrikslegenden.³

Det är anmärkningsvärt att Heikkilä inte i något sammanhang omtalar Stjerna och hans på sitt sätt för S:t Eriksforskningen epokgörande, även om av de flesta senare forskare förkastade teori om det svenska nationalhelgonet och hans legend – inte heller Lauritz Weibulls studier rörande Erik den Helige förekommer bland den av Mikko Heikkilä använda litteraturen.

Utan att gå närmare in på problematiken rörande helgonlegendernas karaktär som en historisk källkategori som i Finland senast utförligt behandlats av Tuomas Heikkilä⁴, granskas i det följande närmare de formuleringar i Erikslegenden och i Henrikslegenden som Mikko Heikkilä ser som den definitiva bekräftelsen för sin hypotes om S:t Erik och S:t Henrik som samma person.⁵

Heikkilä anför textstycken såväl från Erikslegenden som Henrikslegenden som bevis för sin hypotes. Erikslegenden meddelar: ”*Convocato igitur, que remansit, populo terre pace data, predicata Christi fide,*

2. Stjerna, *Erik den Helige*, s. 14–15.

3. Stjerna, *Erik den Helige*, s. 29–31.

4. Tuomas Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda* (Helsinki 2005); idem, *Sankt Henrikslegenden* (Stockholm 2009).

5. ”I både Erikslegenden och Henrikslegenden finns det överraskande – och enligt min uppfattning avgörande – hittills oupptäckt evidens för att Erik var biskop (Henrik). I båda legendernas respektive latinska originaltexter står det ju explicit att det var kung Erik [sic] som förkunnade den kristna tron, döpte finnar och byggde kyrkor i stället för Henrik”, *HTF* 98 (2013:3), s. 366.

baptizatis plurimis, fundatis ecclesiis positoque ibidem, quem supra diximus, beato Henrico episcopo, qui postmodum illic martirio coronatus est, institutisque ibi sacerdotibus ac ceteris, que ad religionem Christiani cultus pertinent, ordinatis, ad Sweciam cum gloriosa victoria remeavit” (det understräckade kursiverat hos MH). Henrikslegenden åter vet berätta: ”[...] *Sanctus Ericus rex, assumpto secum ab ecclesia Upsaliensi beato Henrico collecto exercitu, contra nominis Christi et populi sui inimicos expeditionem dirigit. Quibus potenter fidei Christi et suo subiugatis dominio, baptizatis plurimis et fundatis in partibus illis ecclesiis, ad Sveciam cum gloriosa victoria remeavit.*” (Det understreckade kursiverat hos MH.)⁶

De understreckade textställena i Erikslegenden, vilka utan närmare kommentarer av Mikko Heikkilä anförs som stöd för hypotesen, är alla till sin grammatikaliska konstruktion ablativus absolutus innehållande ett particip perfectum som apposition. Sådana ablativus absolutus-konstruktioner är fristående satsförkortningar med passiv innebörd – såvida inte särskilda, till en sådan konstruktion tillfogade element explicit förutsätter en aktiv innebörd. I svenska översättningar av Erikslegenden från senare tid översätts sådana ablativus absolutus-konstruktioner med både passiva konstruktioner och aktiva satser, i vilka Erik den Helige är subjekt. De i detta sammanhang centrala textställena i Erikskrönikan förutsätter emellertid inte på ett tvingande sätt en ”kryptoaktiv” innebörd. De har översatts av Toni Schmid på följande sätt som återges av Dick Harrison 2009: ”Han sammankallade dem som voro kvar av folket i landet, gav dem fred, lät predika kristen tro och döpa många, grundade kyrkor, insatte den helige biskop Henrik, som redan omtalats, och som där kröntes med martyrkronan, tillsatte präster och ordnade allt som hör till kristen kult, och återvände sedan segerkrönt till Sverige.”⁷ Hans Aili presenterade 1990 följande översättning: ”När därför folket kallats samman – det som återstod av det – fick deras land fred, Kristi tro förkunnades, det stora flertalet blev döpta, kyrkor grundades och den helige biskop Henrik, som nämnts tidigare, insattes där som biskop (senare kröntes han där med martyrkronan), präster tillsattes och allt annat ordnades som hör till den kristna kulten; till sist återvände kungen till Sverige med

6. HTF 98 (2013:3), s. 366, not 152.

7. Dick Harrison, *Norstedts Sveriges historia 600–1350* (Stockholm 2009), s. 180.

sin strålande seger.”⁸ Den senare översättningen följer troget förlagan behållande systematiskt den passiva innebörden för ablativus absolutus med tanke på Eriks roll i det som ägde rum, medan den förra har både aktiva och passiva formuleringar i översättningen av sådana satsförkortningar.⁹ I den auktoritativa utgåvan av Sankt Henrikslegenden återges däremot de för Mikko Heikkiläs hypotes om Erik och Henrik som samma person centrala formuleringarna ”*Quibus potenter fidei Christi et suo subiugatis dominio, baptizatis plurimis et fundatis in partibus illis ecclesiis*” med aktiva formuleringar där S:t Erik är subjekt.¹⁰ Det är emellertid endast den första av de tre satsförkortningarna som tvingande förutsätter en översättning med Erik som subjekt, däremot inte de följande, som dessutom har motsvarigheter i Erikslegenden.

Mikko Heikkilä anför inte heller några konkreta skäl som tvingande skulle förutsätta att de aktiviteter som relateras i ovan behandlade textställen i Erikslegenden och Henrikslegenden under alla omständigheter skulle ha krävt medverkan av en biskop. Som känt förrättades dopen i regal av sockenpräster, prästvigning (*ordinatio*) förrättades däremot av biskopar, medan placerandet av (redan ordinerade) präster i en trakt inte var någon kulthandling som nödvändigtvis förutsatte biskoplig medverkan. Kyrkor restes under medeltiden av bl.a. stormän (*Eigenkirchen*) och lokala allmogesamfund. Välsignandet (*benedictio*) av platsen för en ny kyrka kunde förutom av en biskop även förrättas av lägre prästmän. Däremot kunde endast en biskop förrätta invigningen

8. Hans Aili, Olle Ferm & Helmer Gustavsson (red.), *Röster från svensk medeltid. Latinska texter i original och översättning* (Stockholm 1990), s. 98–99.

9. Den finländska historikern Jalmari Jaakkola har i sin översättning från 1938 av partier i Erikskrönikan återgett ablativus absolutus-konstruktioner innehållande particip perfectum med formuleringar som har både aktiv och passiv innebörd; de i detta sammanhang centrala satsförkortningarna översätter han emellertid med tanke på Erik den heliges roll i tilldragelserna passivt; ”[...] *predicata Christi fide, baptizatis plurimis, [...]*” blir hos honom ”[...] *saarnautettuaan kristinuskoo, kastatettuaan useimmat*” (efter att ha låtit predika kristen tro, efter att ha låtit döpa de flesta). Jalmari Jaakkola, *Suomen historia* 3, 2. uppl. (Porvoo 1958), s. 74.

10. ”Kun hän oli pakottanut nämä voimallisesti kristinuskoon ja oman valtansa alaisuuteen sekä kastanut suuren joukon ja perustanut noille seuduille kirkkoja, hän palasi Ruotsiin kunniakkaana voittajana.” Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda*, s. 403. Den svenska översättningen av samma text hos Tuomas Heikkilä lyder: ”Sedan han med makt underkastat dem under den kristna tron och sitt herravälde, döpt åtskilliga och grundat kyrkor i dessa trakter, återvände han till Sverige med en ärofull seger”, Heikkilä, *Sankt Henrikslegenden*, s. 258–259.

(*consecratio*) av en färdigt byggd kyrka enligt ceremonielet i *Pontificale Romanum*, men en kyrka kunde även tas i bruk sedan byggnaden erhållit välsignelse (*benedictio*) av en lägre prästman.¹¹

Hypotesen om att det svenska nationalhelgonet, kung Erik, vid sidan av regentskapet samtidigt varit verksam som biskop i Uppsala och genom denna sin dubbelroll har gett upphov till både Erikslegenden och Henrikslegenden, stöter på ett flertal problem, av vilka blott tolkningen av vissa centrala textställen i båda helgonens legender här blivit föremål för granskning.

Eljas Orrman

11. Jfr t.ex. Eljas Orrman, "Iakttagelser om den kyrkliga heraldiken i Finland under medeltiden och om dess nyttjande i olika kontexter, Exkurs", *Heraldisk Tidsskrift*, Bind 11, nr 108 (2013), s. 361–363.

Innehållsförteckning

Uppsatser:

Eva Ahl-Waris & Christer Nordlund, <i>Om tillkomsten och användningen av en forn-lämningsplats. Arkeologibruk kring Kökars franciskankonvent</i>	147
Liisa Byckling, <i>Finska kriget 1808–1809 i rysk tolkning. Jakov Grots artiklar och översättningen till ryska av J. L. Runebergs dikt "Kulneff"</i>	253
Annette Forsén, <i>Den tyska vicekonsuln Albert Goldbeck-Löwe och krigsutbrottet i Finland 1914</i>	318
Mikko Huhtamies, <i>Emanuel Swedenborgs Machine att flyga i wädret 1714. Hur föddes och spreds innovationer på 1700-talet?</i>	121
Stefan Nygård, <i>De intellektuella och 1914</i>	347
Carina Nynäs, <i>Läkaren Linné, kvinnorna och barnen. Livets, hälsans, kärlekens och dödens empiri</i>	38
Peter Stadius, <i>Trekungamötet i Malmö 1914. Mot en ny nordisk retorik i skuggan av världskriget</i>	369
Ülle Tarkiainen, <i>De svenska jordrevisionerna i Estland och Livland före den stora reduktionen</i>	217
Britt-Marie Villstrand, <i>Veteraner på piedestal femtio år efter 1808–09 års krig</i>	1

Översikter och meddelanden:

Lars-Folke Landgrén, <i>I skuggan av förryskning och världskrig – en översikt av det svenskspråkiga pressfältet i Finland 1905–1914</i>	411
Henrik Meinander, <i>Tre drivkrafter. Om finlandssvenska samtidskänslor och framtids-horisonter 1914</i>	395
Aleksandr Sapozjnikov, <i>Gerillakrigen i Finland 1808 och Ryssland 1812 – en jämförelse</i>	78

Granskningar:

Anders Ahlbäck, <i>Manhood and the Making of the Military: Conscription, Military Service and Masculinity in Finland, 1917–39</i> . Av Aapo Roselius.....	448
Cordelia Beattie & Matthew Frank Stevens (eds), <i>Married Women and the Law in Northwest Europe</i> . Av Charlotte Vainio.....	191
Kajsa Brillman, <i>Undersåten som förstod. Den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen</i> . Av Jennica Thylin-Klaus .	196

Eva Danielson & Märta Ramsten, <i>Du gamla, du friska. Från folkvisa till nationalsång.</i> Av Henry Rask	108
Henrik Ekberg, <i>Frisinne & kvalitet. Ett sekel med Schildts.</i> Av Lars-Folke Landgrén ...	437
Lars Garpenhag, <i>Kriminaldårar. Sinnessjuka brottslingar och strafffrihet i Sverige, ca 1850–1930.</i> Av Mona Rautelin	99
Sonja Hagelstam, <i>Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944.</i> Av Lars-Eric Jönsson	210
Otso Kantokorpi (toim.), <i>Vaivaisukkojen paluu.</i> Av Britt-Marie Villstrand	302
Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen (toim.), <i>Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika.</i> Av Ulla Ijäs	94
Rainer Knapas, <i>Kunskapens rike. Helsingfors universitetsbibliotek – Nationalbiblioteket 1640–2010.</i> Av Wolfgang Undorf	422
Patrik Lundell, <i>Attentatet mot Hiertas minne. Studier i den svenska pressens mediehistoria.</i> Av Lars-Folke Landgrén	104
Lena Marander-Eklund, <i>Att vara hemma och fru. En studie av kvinnligt liv i 1950-talets Finland.</i> Av Hanna Lindberg	312
Anna Nilsson, <i>Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1850 & Hanna Enefalk, Skillingtryck! Historien om 1800-talets försvunna massmedium.</i> Av Lars-Folke Landgrén	200
Samu Nyström, <i>Poikkeusajan kaupunkielämäkerta. Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1914–1918.</i> Av Timo Herranen	444
Olof Petersson, <i>Herbert Tingsten. Vetenskapsmannen & Per Wirtén, Herbert Tingstens sista dagar. Berättelsen om ett liv.</i> Av Nina Johansson	430
Göran Rydén (ed.), <i>Sweden in the Eighteenth-Century World: Provincial Cosmopolitans.</i> Av Johanna Ilmakunnas	307
E. E. Rytjalovskij (red.), <i>Poltavskaja bitva 27 ijunja 1709 goda. Dokumenty i materialy.</i> Av Eljas Orrman	91
Johanna Wassholm, <i>Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E. G. Ehrström 1808–1835.</i> Av Jani Marjanen	205
Johanna Wassholm & Christer Kuvaja, <i>Gården vid kanalen. Strömma gårds historia.</i> Av Henry Rask	299

Från fältet:

<i>Historiska föreningen 2013.</i> Av Sophie Holm	111
<i>Historiska samfundet i Åbo 2013.</i> Laura Hollsten	115
<i>Nytt arkivmaterial på SLS.</i> Av Maria Miinalainen	117

Diskussionsinlägg:

Eljas Orrman, <i>Om S:t Erik och S:t Henrik</i>	453
---	-----

Medarbetare i detta nummer:

Annette Forsén, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Timo Herranen*, pol.dr, Helsingfors; *Nina Johansson*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Henrik Meinander*, professor, Helsingfors universitet; *Stefan Nygård*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Eljas Orrman*, professor, f.d. arkivråd, Helsingfors; *Peter Stadius*, professor, Helsingfors universitet; *Wolfgang Undorf*, fil.dr, Kungl. biblioteket, Stockholm.

Timo Herranens granskning har översatts av Jennica Thylin-Klaus. Översättningen finansierades av FILI/Delegationen för den svenska litteraturens främjande.

Pärmbild: Hugo Backmanssons målning *Stockholmsmötet* (1937) föreställande Herman Gummerus, Bertel Paulig och Walter Horn som sammankommit i Stockholm den 8 december 1914 för att författa ett hemligt brev till Berlin om jägarutbildningen. Krigsmuseet.

Historisk Tidskrift för Finland 2014:4

- 318 Annette Forsén, *Den tyska vicekonsuln Albert Goldbeck-Löwe och krigsutbrottet i Finland 1914*
- 347 Stefan Nygård, *De intellektuella och 1914*
- 369 Peter Stadius, *Trekungamötet i Malmö 1914. Mot en ny nordisk retorik i skuggan av världskriget*

Översikter och meddelanden

- 395 Henrik Meinander, *Tre drivkrafter. Om finlandssvenska samtidskänslor och framtidshorisonter 1914*
- 411 Lars-Folke Landgrén, *I skuggan av förryskning och världskrig – en översikt av det svenskspråkiga pressfältet i Finland 1905–1914*

Granskningar

- 422 Rainer Knapas, *Kunskapens rike. Helsingfors universitetsbibliotek – Nationalbiblioteket 1640–2010*. Av Wolfgang Undorf
- 430 Olof Petersson, *Herbert Tingsten. Vetenskapsmannen & Per Wirtén, Herbert Tingstens sista dagar. Berättelsen om ett liv*. Av Nina Johansson
- 437 Henrik Ekberg, *Frisinne & kvalitet. Ett sekel med Schildts*. Av Lars-Folke Landgrén
- 444 Samu Nyström, *Poikkeusajan kaupunkielämäkerta. Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1914–1918*. Av Timo Herranen
- 448 Anders Ahlbäck, *Manhood and the Making of the Military: Conscription, Military Service and Masculinity in Finland, 1917–39*. Av Aapo Roselius

Diskussion

- 453 Om S:t Erik och S:t Henrik. Av Eljas Orrman
- 458 Årsinnehållet

HISTORISKA

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Historisk Tidskrift för Finland c/o Vetenskapernas hus, Kyrkogatan 6, 00170 Helsingfors. **Prenumerationspris 2014:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 12,00 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Snellmansgatan 13), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen. **ISSN:** 0046-7596
Tryck: Oy Fram Ab, Vasa 2014

FÖRENINGEN